

“МӘДЕНИ МҰРА”
МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ
ШЫҒЫСТАНУ СЕКЦИЈЯСЫ:

...бусейітова М. Қ. (төрайым)
Момынов .... Қ. (төрайымның орынбасары),
Медерова Д. Е. (жауапты хатшы),
Еженханұлы Б., Базылхан Н., Нұрманова А. Ш.

Көне моңғол тілінде XVII ғасырда жазылып,
1926 жылы табылған түпнұсқадан
қазақ тіліне аударған және түсіндірмелерін жасаған
Ж. Хамай

Ғылыми редакторы **Н. Базылхан**

© Хамай Ж., аударма, 2005
© “Дайк-Пресс” баспасы, 2005

Ғылыми редактордан

Шығыстанда әсіресе оның түріктану және моңғолтану салаларын бір-бірінен бөліп қарауға болмайды, өйткені олардың тарихы ортақ, тілі төркіндес, этномәдениеті желілес, киіз туырлықты көшпелі болмысы бір. Демек, түрік-моңғол тектес этностардың тарихын ғылыми тұрғыдан зерттегенде бұл екі саланың зерттемелері бір арнаға келіп тоғысады.

Моңғол тілінде жазылған тарихи шығармаларды, құнды шежірелерді қазақ тіліне аударудың, соның негізінде салыстырмалы зерттеу жүргізудің тарихи-деректанулық зерттеулер үшін маңыздылығы зор. Моңғолдардың тарихи жазбаларында “Алтан товч” (Алтын тобчы) деп қысқартып атайтын бірнеше туынды бар:

- **Qad-un ündüsün quriyangyui Altan tobči** (Хаадын үндсэн хураангуй алтан товч — “Қағандардың негізгі қысқаша Алтын тобчы”¹ (1628-жылдары жазылған));

- **Lubsangdanžan. Erten-ü qad-un ündüsülegsen törü yosun-u žokial-i tobčilan quriyaγsan Altan tobči kemekü oručibai** (Лубсанданзан. “Эртний хаадын үндэслэсэн төр ёсны зохиолыг товчлон хураасан

---

¹ Qad-un ündüsün quriyangyui altan tobči // Monumenta Mongolica: tomus II. Эх бичгийн судалгаа. Тэргүүн дэвтэр. Галиглаж, үгийн хэлхээг үйлдэн, эх бичгийн судалгаа хийсэн Ш. Чоймаа. Улаанбаатар, 2002. 332, — 7 талд.

алтан товч хэмээх оршовой — Лубсанданзан. “Ежелгі хандар негізін салған төрелік жосығының туындыларын құрастырып түйіндеген Алтын тобчы демек-дүр”² (XVII ғасырда жазылған);

- **Altan tobči** Мэргэн гэгээн Лувсандамбажалдан “Алтан товч” Мерген гегеннің³ “Алтын тобчы” (1765 ж. жазылған).

Осы орайда Лубсанданзанның “Ежелгі хандар негізін салған төрелік жосығының туындыларын құрастырып түйіндеген Алтын тобчы демек-дүр” тарихи шығармасының Қазақстан тарихына қатысы туралы қысқаша айта кеткен жөн. Бұл еңбектің XIII—XVII ғасырлардағы Орталық Азиядағы байырғы көшпелілердің тарихи шежірелік дәстүрі бойынша Шыңғыс қағаннан бастап, Моңғол ұлысының Халқа, Жоңғария болып екіге бөлініп келгенге дейінгі тарихын толықтай қамтыған құнды шығарма екендігі даусыз. Онда Қазақстан мен Орталық Азияның тарихына байланысты мол деректер қамтылған, кей тұстарында “Моңғолдың құпия шежіресінде” және т. б. тарихи туындыларда кездесе бермейтін тың деректер де бар. Осыған қарап-ақ түрік-моңғол тектес тайпалардың ортақ болмысы мен жалпы ортақ тарихы жайында мағлұматтар мол екенін аңғаруға болады.

Осы тарихи шығарманы көне моңғол тіліндегі түпнұсқасының факсимилесі бойынша қазіргі қазақ тіліне аударып, оған түсіндірмелер берген — моңғолтанушы-аудармашы Жүкел Хамай. Оның бұдан бұрын да республикалық баспасөз беттерінде моңғол тілінде хатталынған бірнеше тарихи туындының аудармасын жариялаған тәжірибелі маман екендігі белгілі.

Жүкел Хамай аталмыш тарихи туындыны қазақ тіліне аударуда негізгі түпнұсқа ретінде 1990 жылы Моңғолияның Ұланбатыр қаласында басылып шығарылған “Лубсанданзан. “Эртний хаадын үндэслэсэн төр ёсны зохиолыг товчлон хураасан

² Ғылыми айналымда “Лу. Алтын тобчы” деп қысқартылып аталады.

³ Геген — діни атақ, моңғолша “гэгээн” — сәуле, жарық. Буддалық діни кітаптарға жүйрік, білікті адамға беріледі. Бұл атау қазіргі қазақ тілінде жер атауы есебінде “Кеген” деп айтылады.

алтан товч хэмээх оршовой”, Улсын хэвлэлийн газар, Улаанбаатар, 1990 он, – 178 хуудас” атгы басылымды негізге алған. Өйткені, бұл осы кітаптың Моңғолияда табылған түпнұсқасының бірден-бір фотокошірмесі. Көне моңғол әрпімен жазылған аталмыш түпнұсқаны аудармашы зерделеп, ой елегінен өткізе отырып, көңілге қонымды аудармасын жасаған.

Түпнұсқадағы әр бет сайын кездесетін буддалық діни, тарихи, этномәдени және т. б. күрделі есім атауларының түсіндірмелерін толық аударып берген. Мұның өзі оқырмандарға шығарманың кейбір түсініксіз тұстарын ұғынуға мүмкіндік береді.

“Лу. Алтын тобчының” түпнұсқасының мәтіні қарасөзбен, өлең, шумақ, мақал-мәтелдер, өсиеттер секілді әдеби тілмен, тарихи оқиғаларды баяндайтын тұстары ықшам сөйлемдермен өрнектелген. Аудармашы түпнұсқаның осындай ерекшелік сипаттарын қазақ оқырманына мән-мағыналық бояу-реңкін жоғалтпай жеткізуге көп күш салған. Аударма сәтті жасалған, туындының түпнұсқасынан оқығандай әсер аласыз, өйткені, аударма тарих қойнауындағы сол дәуірдің тіршілік-тынысын, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын, сөйлеу мәнерін жеткізе білген.

Аталмыш тарихи туындының аудармасы ғылыми, әрі танымдық талаптарға сай келеді, оның тарихи-лингвистикалық қыр-сыры толық ескерілген, көне моңғол тіліндегі мәтіннің тілдік ерекшелігі мен мағыналық мәнін қазақ тілінде ұғынықты етіп жеткізумен бірге ғылыми негіздеріне айырықша мән берілгендігін атап өткен жөн.

Н. Базылхан

Аудармашыдан

“Мәдени мұра” мемлекеттік бағдарламасы аясында бұл тарихи туындыны көне моңғол тілінен қазақ тіліне аудару көзделген еді. Кітапта XIII–XVII ғасырларда Орталық Азияда өмір сүрген түрік, моңғол тектес көшпелі тайпалар жайында құнды деректер мол.

Туындының толық аталуы: **Lubsangdanžan. “Erten-ú qad-un úndúsúlegsen törú yosun-u žokial-i tobčilan quriyaуsan Altan tobči kemekú oručibai”** (Лубсанданзан. “Ежелгі хандар негізін салған төрелік жосығының туындыларын құрастырып, түйіндеген Алтын тобчы (алтын түйін) демек-дүр”). Қолжазбаның мәтіні 354 бет, 177 парақтан тұрады. Мәтін көне моңғол тілінде хатталынған. Қолжазба көне моңғол жазуымен қытай қағазына қара сиямен біркелкі түрде анық жазылған.

Аталмыш қолжазбаны 1926 жылы Моңғол Халық Республикасының “Ұлыстың дәстүр (шежіре) жазбасы қоғамының” (Улсын Судар бичгийн хүрээлэн) алғашқы басшысы Жамьян гүң⁴ қазіргі Моңғолия, Дорнод аймағының иеншебү руының тәйжісі⁵ Дарь деген адамның жеке мұрағатынан тауып алады. Дарь тәйжінің ата-бабалары XVII ғасырдың қиын-қыстау кезеңінде Цахардан (қазіргі ҚХР, Ішкі Моңғолия) Халқаға (Моңғолияға) қоныс аударған екен. Жамьян гүң жылнамаларды жинақтаушы есебінде көне жылнамалардың құндылығын жақсы білген. Сөйтіп, ол Дарь тәйжіні осы жылнаманы Моңғолия ғылым

---

⁴ Гүң – Манжур-Цин үкіметінің ең жоғарғы төрт лауазымның төртіншісі.

⁵ Тәйжі – моң.: тайж – Моңғолияда Шыңғыс қаған ұпақтарын осылай атаған.

комитетінің кітап қорына өткізуге көндірген. Жамьян гүң бұл туындыны 1937 жылы көне моңғол жазуымен екі кітапша етіп, Ұланбатыр қаласында тұңғыш рет жарыққа шығарған⁶.

Зерттеуші ғалымдар бұл туындының атауын қысқартып “Лу. Алтын тобчы” дейді. Өйткені, бұдан басқа да бірнеше көне нұсқалар бар. Олар: “Хураангуй Алтан товч” (Қысқартылған алтын тобчы), “Мэргэн гэгээний алтан товч” (Білгір гегеннің алтын тобчысы).

“Лу. Алтын тобчының” өте сирек кездесетін туынды екенін және ғылыми құндылығын Б. Я. Владимирцов, П. Пеллио, Ц. Жамцарано, С. А. Козин секілді әйгілі моңғолтанушы ғалымдар жоғары бағалап, оны зерттеу ісінің негізін қалады.

Бұлардың қатарында академик Б. Ринчен 1934 жылы “Лу. Алтын тобчының” өлеңдерін топтап, “Моңғолдың тіл-әдебиетін жақсарту бағдарының әңгімесі” журналының жетінші санына шығарады. Бұл ескерткіш мұраны көптеген елдердің моңғолтанушы ғалымдары зерттеп, өз тілдеріне аударып, ғылыми түсіндірмелерін жасады⁷.

“Лу. Алтын тобчы” туындысын ғылыми зерттеу жұмыстарының ішіндегі ең қомақтысы орыс ғалымы Н. П. Шастинаның ғылыми

---

⁶ П. Пеллиоға Жамьян гүң өз қолымен көшірмесін жасап, Парижге жіберген. Ол көшірме қазірде Парижде Ұлттық кітапхананың Моңғол қорында (№ 131) сақтаулы. Осыдан кейін тағы бірнеше фотокошірмесі жасалынды. Оның біреуі Ресей Шығыстану институтының Санкт-Петербург бөлімшесінде. Осылайша ұзақ уақыт бойы Цахар ақсүйектерінің қолында сақталған тарихи туынды — “Лу. Алтын тобчы” жылнамасы ғылыми айналымға енген еді.

⁷ Жамцарано Ц. Монгольские летописи XVII в. М.-Л., 1936. С. 79–120; Mostaert A. Critical introduction. Ном: Cleaves W. Altan Tobči. A Brief History of the Mongols by Lob Zan Tan-jin Cambridge Massachusetts, 1952; Heissing W. Die Familien und Kirchengeschichtsschreibung ber Mongolen. Т. I. Wiesbaden 1959. С. 50–75; Шастина Н. П. Летопись XVII в. Алтан тобчи / Лубсанданзан. Алтан тобчи (“Золотое сказание”). Перевод с монгольского, введение, комментарии и приложения Н. П. Шатиной. М., 1973. С. 11–46; Бира Ш. Монгольская историография XIII–XVII вв. М., 1978. С. 226–241; Цойж. Удиртгал. Алтан товч (көне моңғол әрпімен жазылған). Хөх хот, 1984; Лубсанданзан “Эртен-ү кад-үн үндэслүгсэн төрү йосүн-ү жокиол-і тобчилон күрийагсан Алтан тобчы кэмэку оршыбай” УБ, 1990 (Түпнұсқаның фотокошірмесі, алғы сөзін жазған Ш. Бира); Лубсанданзан “Алтан товч”, УБ, 1990 (кириллицамен басылған, көлемі 191 бет. Қазіргі моңғол тіліне аударып, соңғы сөзін жазған Ц. Шагдар).

аудармасы мен зерттеулері болып табылады. Ол 1937 жылы Ұланбатыр қаласында басылған “Лу. Алтын тобчының” алғашқы басылымы мен түпнұсқаның фотокөшірмесін салыстыра зерттеп, Ұланбатыр басылымындағы қателіктерді анықтады, түпнұсқаны фотокөшірме арқылы орыс тіліне толық аударып, алғы сөз, түсіндірмелері мен жер-су, адам аттарының жеке тізімін жасап, 1973 жылы Мәскеуде жарыққа шығарды.

Сонымен қатар М. Н. Орловская “Лу. Алтын тобчыны” лексикологиялық тұрғыдан арнайы зерттеп, 1984 жылы Мәскеуден “Язык Алтан тобчи” деген жеке монография шығарды.

АҚШ-тың Гарвард университеті Ұланбатырда басылған алғашқы басылымнан фотокөшірме жасап, 1952 жылы қайтадан басып шығарды. Соңдай-ақ, Ішкі Моңғолияның “Халық” баспасы “Лу. Алтын тобчыны” 1984 жылы Гарвард басылымын негіз етіп, Хөх-хот қаласында жарыққа шығарды. Аталмыш басылымның алғы сөзін жазған ғалым Цойж: “Ұланбатыр басылымында сөз, әріп қателіктері ұшырасады. Дегенмен, мемлекеттің өз ішінде және шет елдерде бұл басылым “Лу. Алтын тобчының” бірден-бір нұсқасы ретінде пайдаланылып келеді. Мұнда баспа қателігі көп болса да, оны көрген сайын дүние жүзінің моңғолтанушы ғалымдары “Лу. Алтын тобчының” негізгі нұсқасы – Жамьян гүңнің тауып алып келген “Лу. Алтын тобчысы” қандай болды екен деген ойға қалады” деген тұжырым айтады.

1937 жылғы басылымдағы қателіктер түзетілгенімен, 1990 жылы жарық көрген Ұланбатыр басылымында да кейбір қателіктер қайталанғанына түпнұсқамен салыстыру барысында көз жеткіздік. Түпнұсқаға сөз қосқан, кейбір атаулар мен сөздерді, тіпті тұтастай сөйлемдерді қалдырып кеткен, адам аттарын өзгертіп жіберген, қысқаша айтқанда, осындай өрескел қателіктер 1990 жылғы басылымда жиі кездеседі.

Австрия ғалымы Игор де Рахевилз “Лу. Алтын тобчының” қол көшірмесін Ұланбатыр басылымымен салыстыра отырып, көптеген қателіктердің кеткенін, кейбір тұстарында сөз, сөйлемдердің бір-біріне ұқсамайтынын анықтаған.

Американың моңғолтанушы ғалымы Ф. Загчид-шешен “Моңғолдың құпия шежіресі” мен “Лу. Алтын тобчы” екеуін салыстыра зерттеген. Ол “Лу. Алтын тобчыдағы” “Құпия шежіремен” ұқсас тұстарының барлығы қытай әрпімен жазылған “Юань ча би ши”-дің көшірмесі дегенді жоққа шығарып, “Лу. Алтын тобчы” көне ұйғыр-моңғол жазуымен жазылған “Құпия шежірені” толықтырушы дара нұсқа деген дәлелді пікір айтқан. Сонымен қатар ол “Лу. Алтын тобчыны” қытай тіліне аударып, жарыққа шығарады.

С. А. Козин мен П. Пеллионың “Құпия шежірені” зерттеу, аудару жұмысына “Лу. Алтын тобчыда” мазмұндық тұрғыдан қайталанған тұстарын пайдаланып келгендігі және екі шығарманың ұқсастығын мұқият қадағалап, мән бергендігі тегін болмаса керек. Бұл жөнінде С. А. Козин “Құпия шежірені” аударған тәржімесінің алғы сөзінде жеке тоқталып, “Лу. Алтын тобчы” мен “Құпия шежіренің” ұқсас тұстарын латын әрпіне түсіріп, аударма жұмысының соңына қоса жариялаған⁸.

Ф. Загчид-шешен “Лу. Алтын тобчыдағы” “Құпия шежіреге” ұқсас тұстары көне ұйғыр-моңғол әрпіндегі нұсқадан алынған деген ұсыныс айтып, келешекте мұны арнайы зерттеу қажет деп атап көрсетеді.

Біз “Лу. Алтын тобчы” мен Қадырғали Жалайырдың “Жылнамалар жинағын” салыстыра қараған кезде “Құпия шежіреден” басқа соған ұқсас тағы бір кітаптың көне моңғол тілінде кең таралғандығын аңғардық. “Жылнамалар жинағындағы” көне моңғол атаулары мен сөз, сөз тіркестерінің және тарихи оқиға желісінің ұқсастығы осындай ойға жетелейді.

“Лу. Алтын тобчыда” “Құпия шежіренің” 12 тарауынан 6-шы тарауының соңы, 7, 8-тараулары толығымен қамтылған. Демек, “Құпия шежіреде” жоқ тарихи оқиғаларды толықтыратын қызықты деректер “Лу. Алтын тобчыда” аз кездеспейді. Мысалы, “Қоталаны хан болдырды”, “Қадағанды тәйжі болдырды” деген

---

⁸ Козин С. А. Сокровенное сказание. Параллельные тексты Altan tobči nova. М.-Л., 1941. С. 321–397.

деректердегі “Қадағанды тәйжі болдырды” деген тұсы “Құпия шежіреде” келтірілмейді⁹.

Абай Құнанбайұлы, Шоқан Уәлиханов және Әлкей Марғұланнның қазақтың шығу тегі мен көне шежіресін таратқан тұста келтіретін дәйекті пікірлерінің дерегі аталмыш туындыда қамтылған.

Қазақ халқының құрамындағы жалайыр, керей, найман, уақ, қоңырат, меркіт, адай және т. б. ру-тайпалардың ортағасырлық тарихының жазба дерегін, сол тұстағы салт-дәстүр ерекшеліктерін, әдет-ғұрыптарын осы туынды арқылы саралай аламыз. “Лу. Алтын тобчының” өзге жазбалардан ерекшеленетін тағы бір артықшылығы көне түрік-моңғол сөздік қорының біршамасын сақтап қалғандығы деуге болады.

Айталық, осыдан төрт ғасыр бұрын жазылған бұл шығарманың тілі, сөз, сөз тіркестері ежелгі моңғол тіл ерекшеліктеріне сәйкес құрылғандықтан, қазіргі моңғол тілінің сөз бітімінен бөлек, тіпті қазақ тілінің сөз құрылымына бір табан жақын деуге әбден болады. Сондықтан кейбір көне сөздер, сөз тіркестері, жеке атаулар жан-жақты зерттеуді қажет етеді. Түпнұсқа мәтінде көне түрік тілдері мен қазіргі қазақ тілінің сөз қолданысындағы көптеген сөздер кезігетіні қызығушылық тудырады. Мысалы, “ұқұт, ұлы тақ, тәңір, ердене, тана, күлік, ақта, құла, құба, күрең, түсер, тарқы, шөке, кереге, құт, қасақ, бауыршы, жүлде, енші...” деген және басқа да көптеген сөздер мен сөз тіркестері кездеседі. Бұл сөздердің көбі қазіргі моңғол тілінде қолданылмайды. Ал, олар қазіргі қазақ тілінде өз мағынасымен сақталынған. Демек, бұл дәлелдер “Лу. Алтын тобчының” тілін қазіргі қазақ тілімен салыстыра зерттеудің маңызы зор екендігін аңғартады.

Ж. Хамай

---

⁹ “Лу. Алтын тобчы”. УБ., 1990. 190–191-бб.

Қысқартулар тізімі

- **Т. Н.** — түпнұсқа: Эртний хаадын үндэслэсэн төр ёсны зохиолыг товчлон хураасан алтан товч хэмээх оршовой. Улсын хэвлэлийн газар. УБ., 1990. 178.
- **Қ. м. АТ** — қазіргі моңғол тіліндегі Алтан тобчы, толық атауы: Лубсанданзан. Алтан товч. Улсын хэвлэлийн газар, Улаанбаатар, 1990. 192. Хэвлэлд бэлтгэсэн Ц. Шагдар.
- **“Золотое сказание”** — Лубсан Данзан. Алтан тобчи (Золотое сказание). Перевод с монгольского, введение, комментарии и приложения Н. П. Шастиной. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1973. 438 с.
- **МҚШ–1990** — Монголын нууц товчоо, УБ., 1990. 255 (көне моңғол тілінен қазіргі моңғол тіліне аударған акад. Ц. Дамдинсүрэн).
- **МҚШ–2003** — Моңғолдың құпия шежіресі, толық атауы: “Монголын нууц товчоо” “Мөнхийн үсэг” ХХК-ний “Болор судар” хэвлэлийн газраас эрхлэн хэвлэв. УБ., 2003. 192 (көне моңғол тілінен қазіргі моңғол тіліне аударған Ц. Дамдинсүрэн).
- **Амар А. МТТ** — Амар А. Монголын товч түүх. Улсын хэвлэлийн газар, УБ., 1989.
- **Субашид** — Эрдэнийн сан субашид. Улсын Хэвлэлийн Газар. УБ., 1990.
- **Чаган шешен. Е. т.** — Чаган шешен. Ердени тобчы. УБ., 1927.
- **Гаадамба Ш. МНТСЗА** — толық атауы: Ш. Гаадамба Монголын нууц товчооны судлалын зарим асуудал. Улсын хэвлэлийн газар, УБ., 1990.

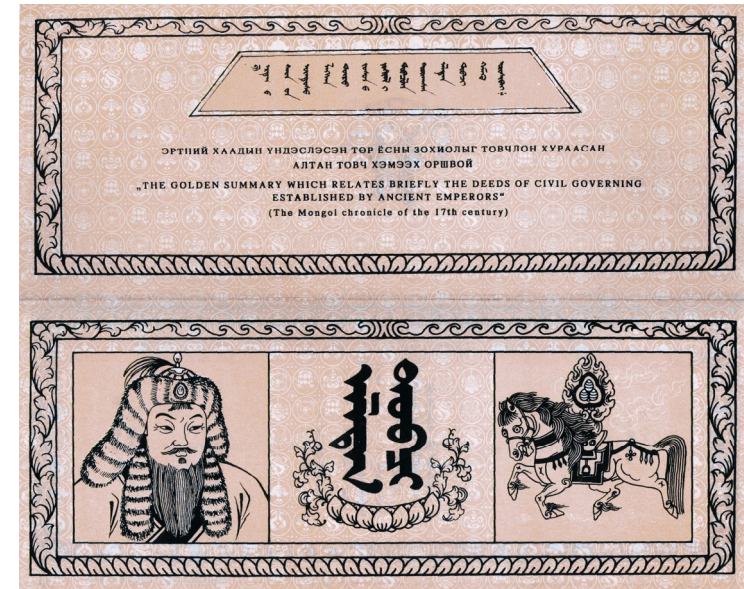
- **Қашқари М. ТС** — Махмұт Қашқари. Түрік сөздігі. Алматы: Хант, 1997.
- **“Монгол бичгийн хадмал толь”** — Чой. Лувсанжав, Го. Гантогтох, Боржигин. Дармабала, “Монгол бичгийн хадмал толь”. Монгол бичиг хэвлэлийн хүрээ. УБ.: Анхны хэвлэл, 1992. 350.
- **Цойж. АТ** — Ыойји. Altan tobci. Koke qota, 1984. 672 (көне моңгол жазуымен).
- **Базылхан Б. Салыстырмалы-тарихи грамматика** — Базылхан Б. “Қазақ және моңгол тілдерінің салыстырмалы-тарихи грамматикасы”. Алматы, 1999. 165 б.
- **Рашид-ад-Дин. Шежірелер жинағы** — Рашид-ад-Дин Сборник летописей. М.-Л., 1952. Т. I. Кн. 1.
- **Базылхан Б. МКТ** — Базылхан Б. Монгол — казах толь, УБ, 1984.
- **Владимирцов Б. Я. Общественный строй** — Владимирцов Б. Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. Л., 1934.
- **Козин С. А.** — Козин С. А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием Mongyol — in Niyuca tobciyan Юань чао би ши. Монгольский обыденный изборник. Т. I. Введение в изучение памятника, перевод, текст, глоссарии. М.-Л., 1941.
- **Ковалевский О. М.** — Ковалевский О. М. Монгольско-русско-французский словарь. Т. I-III. Казань, 1844—1849.
- **Дулам С. МДЗД** — Дулам С. Монгол домог зүйн дүр., УБ.: Улсын хэвлэлийн газар, 1989.
- **Жамцарано Ц. Культ Чингиса** — Жамцарано Ц. Культ Чингисов в Ордосе. М., 1961.
- **Я. Цэвэлдін с’здігі** — Цэвэл Я. Монгол хэлний товч тайлбар толь. УБ.: Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын Шинжлэх Ухааны Академи Хэл зохиолын Хүрээлэн, 1966.
- **Нацагдорж Ш. ЧХЦ** — Нацагдорж Ш. Чингис хааны цадиг. УБ., 1991.

- **МСЗА** – Studia Mongolia. “Монгол судлалын зарим асуудал”. УБ.: ШУАХ, 1965.
- **Марко Поло. Орчлонгийн элдэв сонин** – Марко Поло. Орчлонгийн элдэв сонин (Аяны тэмдэглэл). УБ., 1987.
- **Қадырғали. Жылнамалар жинағы** – Сыздықова Р., Қойгелдиев М. Қадырғали би Қосымұлы және оның “Жылнамалар жинағы”. Алматы: Қазақ университеті, 1991.
- **БНМАУ-н түүх, 1966** – Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын түүх. Т. I. II. III. УБ., 1966.
- **БНМАУ-ын түүх, 1972** – Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын түүх. УБ., 1972.
- **Пэрлээ Х.** – Пэрлээ Х. Нууц товчоонд гардаг газар, зарим нэрийг хайж олсон нь. УБ.: БНМАУ Шинжлэх Ухаан, Дээд Боловсролын Хүрээлэн, 1958.
- [ ] – аудармашыдан толықтыру ретінде берілген қосымша сөз.
- **Т. н. т.** – түпнұсқадағы түсіндірме (гlossa).
- **(1-а...)** – түпнұсқа беттерінің реті.
- **моң.** – моңғол тілінде
- **санскр.** – санскрит тілінде
- **тиб.** – тибет тілінде

Алтын денемді тынық етсем,
Алып төрім уыстан кетер.
Тұла бойымды тынық етсем,
Тұтас ұлысым саңдалып кетер.

Алтын денем қажыса, қажысын
Алып төрім уыстан кетпесін!
Тұла бойым шалдықса, шалдықсын,
Тұтас ұлысым шашылып кетпесін!..

Шыңғыс қаған

(1-a)¹⁰

ЛУБСАНДАНЗАН

**ЕЖЕЛГІ ХАНДАР НЕГІЗІН САЛАН
ТҰРЕЛІК ЖОСЫНЫҢ ТУЫНДЫЛАРЫН
ҚҰРАСТЫРЫП, ТҮЙІНДЕГЕН
АЛТЫН ТОВЧЫ (АЛТЫН ТҮЙІН¹¹) ДЕМЕК-ДІР**

¹⁰ Түпнұсқа беттерінің ретін осылай белгілейтін боламыз. Сонымен қатар түсіндірме берілген сөздер көне моңғол тілінің түпнұсқа қалпында латын әріптерімен беріліп отыр.

¹¹ **Altan tobči** – “Алтын топшы”, “Алтын түйін”. **Тобчы** – тобшы (сұңқардың топшысы, сұңқардың қанатының түйіні), “үгийн товч” – “сөздің түйіні” немесе “алтын сөздің асықтай түйіні – “Алтын түйін” деген сөз.

(1-6) *Уба субасди сиддам!*¹²

Қайта жаратылған бодисуң¹³ тектілер мен данагөй ұлы хандардың түп-тегі Үнді, Тибеттен¹⁴ негізделгенін азды-көпті жиып, әңгіме етейін! Бұл дүниедегі¹⁵ адамзат пен жан-жануарларды тұтастыра әрекет еттіру үшін Ори бұрқанның¹⁶ әмірімен Мақа Самадидің¹⁷ қалың жұртқа мәртебелі¹⁸ қаған деп әйгіленуі былай болыпты:

¹² Uva suvasti šiddam – санскр. діни дұға. Исламдағы “Бисми-л-лаһи” дегенмен ұқсас қолданыс. Ц. Шагдар мұны қазіргі моңғол тіліне “Эх болсон хамаг амьтан амгалан болтугай” – “Жаратылған барша жан-жануарлар тыныштықта болғай!” деген мағынада аударған (Қ. м. АТ, 7-б.)

¹³ Bodysun – санскр. “керемет жаратылыс иелерінің атаулары (“Золотое сказание”. С. 49.).

¹⁴ Tibet, túbút – Махмұт Қашқаридің сөздігінде: “Түбүт түрік елінде тұратын бір қауым... Түбүттер Сәбит есімді бір адамның балалары. Бұл Иемендік бір адам, сол жерде біреуді өлтіріп, қорқып қашып, кемемен Шыңға жеткен. “Тибет” өлкесі оған ұнап, сол жерде мекендеп қалып қойған. Кейін ұрпағы көбейіп, түрік топырағынан мың бес жүз фарсах жер алған. Бұл жердің аумағы шығысында Шыңға, батысында Кашмирге, солтүстігінде Ұйғыр елдеріне, оңтүстігінде Үнді мұхитына шектескен. Олардың тілінде араб сөздері бар. Ананы – “үма”, атаны – “аба” дейді” – деп жазылған (Қашқари М. ТС. 1-том. 412-б.).

Абай Құнанбайұлының “Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы” деп аталатын еңбегінде: “...һәммаға мәлім, әуелде адам балалары бұл күнгі орындарына екі жақтан толқынып келгендігі: бірі – Үндістан тарапынан, ол жақтан келген жұрттардың көбі білімді жұрт болып, ертерек ғылымға үйір болып, қайдан шыққандарын білгендер...”, деп суреттеледі (Абай Құнанбаев. Екі томдық шығармалар жинағы. II том. Аудармалар мен қарасөздер. Алматы, 1986. 165 б.).

¹⁵ Oṣīlaṅg – санскр. Бұл дүние, жалған дүние деген мағына береді. Oṣīlaṅg – орыс тілінде “чувственный, материальный” деген мағыналы санскрит атауы. Sansara oṣīlan – “түгел ғаламның” деп те қолданылады.

¹⁶ Oṭi buṛqaṇ – санскр. Жаратушы Бурхан. Дара жаратушы, Жалғыз жаратушы. Орыс тіліндегі аудармада “Великий Будда” деп қолданған (“Золотое сказание”. С. 49.).

¹⁷ Maṇḍi śid – санскр. Будда аңызындағы Үндістанның (жаратылыстың) ең алғашқы қағанның атауы. Ақыл-ойдың тәңірі деген мағына беретін атау (“Субашид”, 23-б.).

¹⁸ Olana örgüḡdeḡsen – көпке көтерілген, көпке көтерткен. Тура мағынасы “қалың ел хан көтерген” деген сөз.

Ерте сол шақта [дәуірде] жамбутивтің¹⁹ адамдары қайта жаратылатын²⁰, дианның²¹ тағамын жеген, денелерінен сәуле шашатын, риди²² құбылысымен аспанды шарлайтын, шексіз ұзақ жасайтын. Сол кезде солардың ішінен кейбір тәтті құмарлары жерден шыққан бал дәмді, ақ түсті, “Арасанның нәрі”²³ деп аталатын дәнді жеп денелеріндегі сәулелері өшіп, қараңғылық басқандықтан, жалпы жаңдылардың қалауына²⁴ тәңірдің ұлы — Ай мен Күн²⁵ ғарышта пайда болып, төрт құрлықты шуаққа бөлейді.

Содан кейін сол дәнді аз жегендер жақсы түсті, көп жегендер жаман түсті болып, “менің түсім жақсы, сенің түсім жаман!” деп бірін-бірі мазақ еткендіктен, сол дән де құрып кетеді.

¹⁹ Ĵambutiib – (моң. Ĵambutib, Ĵambuling, тиб. санскр. Ĵambu dwipa) сөз түбірі санскрит тілінің “Ĵambudwipa” атауынан шыққан. “Ĵambu” бидайдың дәні тектес үш бұрыш бейнелі құрлық деген мағынаны білдіреді. Әуелде Үндістан түбегінің атауы болған. Кейіннен будда діні мен философиялық шығармаларда ғалам деген мағына беретін болған (*Дулам С. МДЗД. 169-б.*)

²⁰ Kūmūn-anu qubīlū tōgūiū – Буддизмнің наным бойынша адам баласы жасаған іс-әрекет, тағдырына байланысты қайтадан жаратылып, жақсы ниеттері жырғаулы ғұмыр кешіп, арам ниеттері тағдырдың қиындығын тартады (*Очирбатын Дашибалбар. Бурханы мәлмий. УБ., 1990. 30–45-бб.*)

²¹ Dian-a – санскр. Сенімі берік сопы. Қазақ тіліндегі “диуана” сөзіне ұқсас келеді.

²² Ridi – санскр. (діни) Аспан тәңірінің бір атауы. “Ragid tangiri” деген атау Абай Құнанбайұлының қарасөзінде де кездеседі (*Абай Құнанбаев. Екі томдық шығармалар жинағы. II том. Аудармалар мен қарасөздер. Алматы, 1986. 165-б.*)

²³ Raśian ċime – санскр. Жаратушы арасаны.

²⁴ Yegūnkei amitan-u ĵaiayabaḡ – (діни) жалпы жаратылыстың тағдыр қалауы дегенді білдіреді. Ерекшелігі жаңды жаратылысты “амитан” — “жануарлар” деп емес, “аминтан” — “жаны барлар” деп, жаңды мен жансыздың аражігін ажыратып берген (*Чаған шешен. Е. т. 9-б.*) кітабында “йәрунгкәй амитан-у үйнлә-ийн ачи үрә-бәр” (“жалпы жан-жануардың жазымымен”) деп буддалық сарында айтылған. Осы екеуін салғастырып, Ш. Гадамба: қ. м. “Алтын тобчыда” — “жайа” (тағдыр) деген сөздің қолданылуы оның “Құпия шежіренің” дәстүрінен алыстай қоймағанын көрсетеді деген тұжырым жасаған (*Гадамба Ш. Дээр хөх тәнгәрәс заяат төрсөн гэдэг үгийн учир. ШУА-ийн әмхэтгәл, 1964. 88–89-бб.*)

²⁵ Tengri köbegün naran, saḡan – тәңірдің ұлы, күн, ай. Буддизмнің аңыздарында күнді — тәңірдің ұлы, айды — тәңірдің қызы етіп суреттейді.

²⁵ Saḡar-un tosun – Жердің майы.

Содан кейін қызғылт түсті, дәмі балдай (2-а.) “Жердің майы”²⁶ деп аталатын дән пайда болып, сол дәнді жеп, ол да бұрынғы дәңдей²⁷ жоқ болып кетті. Содан кейін “Ақылдың ойы”²⁸ деген дән пайда болып, ол да құрып кетеді. Содан кейін “Егілмеген салу”²⁹ деп аталатын тұтырқан³⁰ пайда болып, [адамдар] соны жей бастайды. Ол дән ылғалды, салқын текті болғандықтан дене ылғалы сыртқа шығатын саңылаулар мен аталық, аналық мүше пайда бола бастайды да, адамдар бір-біріне құмарланып, содан ерлі-зайыпты болу салты қалыптасады. Тіршілік иелерінің бір-бірінен сол тұтырқанды күшпен тартып алуына байланысты, ол да құрып кетеді.

Содан кейін бидай өсіретін тәсіл пайда болған кезде, адамдар бір-бірінің өнімін тартып алып, әлімжеттік жасай бастайды. Осы кезде адамдар татулық бітімге келіп, түсі жылы, пейілі кең біреуді нойан етуге келіседі. Сол нойан өзінің билігінде шындық пен жалғанды ажырата білді. Барлық адам оның даңқын көтеріп, құрметтеді. Үндінің тұңғыш Мақа Самади қағаны деген атпен оның даңқы кеңге тарады. Осылайша хандардың арғы тегі пайда болды.

Бұл қағанның ұлы Үжескүлең Герелті қаған³¹, оның ұлы Бұйант қаған³², оның ұлы Теткін Асырағчы Құтұқтұ қаған³³ еді. Оның ұлы Немей Көкү дейтін, төрт құрлықты билеген, Алтын күшпекті

²⁶ Gaĵar-un tosun – Жердің майы.

²⁷ Uridu iyosuġar – “бұрынғы” деп тұспалдаған бұл дәнді Чаған шешеннің жазбасында: “Самад-ийн идеген анұ” – “Самадидің тағамындай” деп жазған (Чаған шешен. Е. т. 171-б.).

²⁸ Uqayān-u oi – ақыл орманы деп жазылған. Бұл қазақ тілінде “Ақыл-ой” деген ұғымды білдіреді.

²⁹ Salu – санскр. күріштің бір түрінің атауы. Буддизмнің аңыздарына байланысты қасиетті атауға айналған. Қазақ аңызындағы “күріш – пайғамбардың тісінің сынығы, содан пайда болған” дейтіні сияқты.

³⁰ Tutarġa – түпнұсқада осылайша “тұтарға” деп жазылған. Махмұт Қашқаридің сөздігінде “тұтырқаны” “күріш” деп түсіндірген (Қашқари М. ТС. 1-т. 576-б.).

³¹ Ūĵeskūleng Gerel-tu qayān – “Әсемдік шуағы”.

³² Buyantu qayān (т. а.) – “Рақымды қаған” деген мағынада.

³³ Tedkun asarāġci qutuġ-tu qayān (т. а.) – “күзетуші құтқарушы тамаша қаған” деген мағынаны білдіреді.

қаған³⁴, оның ұлы Үжескүлең³⁵, үш құрлықты билеген, Күміс күпшекті қаған, оның ұлы Маши Үжескүлең³⁶, екі құрлықты билеген, Мыс күпшекті қаған, оның ұлы Сайын Үжескүлең³⁷ бір құрлықты билеуші, Темір күпшекті қаған, оның ұлы Төгіс Үжескүлең³⁸ қаған болды. Олар “бес чакраварди қаған”³⁹ атанып, даңқтары артты. Төгіс Үжескүлең қағанның ұлы Тәлбікчі қаған⁴⁰, оның ұлы Тәлбін Бәрікчі қаған⁴¹, оның ұлы Шегүни қаған⁴², оның ұлы Күчі қаған⁴³, оның ұлы Иеке Күчі-қаған⁴⁴, оның ұлы Сайын Үжегчи-қаған⁴⁵ болды.

Мақа Самадидің алтын ұрпағынан Гирги қаған⁴⁶ тараған. Оның ұлы Сайын Төрілті қаған⁴⁷. Сол қағаннан біртіндеп бөлініп шыққан қағандардың ең соңы Арслан Ұқұчиты қаған⁴⁸ еді.

³⁴ Altan kürdetü qaγan – Алтын Күртелі қаған. “Күрд ету” – қазіргі моңғол тілінде “Хүрд”. Сөздікте намаз күпшегі, дұға күпшегі деп аударған. Бұл жерде дұға күпшегі болса керек (Базылхан Б. Монгол Казах толь. 643-б. Бұдан әріде Базылхан Б. МКТ деп қысқартамыз).

³⁵ Üjesköleng – “Әсем” деген мағына береді.

³⁶ Maši üjesköleng – “Ерекше әсем” деген мағыналы атау.

³⁷ Sayin üjesköleng – қазақша мағынасы “әсем, көрікті”.

³⁸ Tegüs üjesköleng – “Тегіс әсем” деген мағынаны білдіреді.

³⁹ Čakravartī qaγan – санскр. Жалпы үнділердің билеушісі деген мағына беретін діни титул.

⁴⁰ Talbiüči qaγan – жұбататын, жұбандыратын, тыныштандыратын, басатын қаған деген мағына береді.

⁴¹ Talbin bariüči qaγan – “Тыныштықты ұстайтын қаған”. Ковалевский сөздігінде (1638a): “спокойный, кроткий”.

⁴² Šegüni qaγan – бұл атау “sigu-” деген түбірден шығуы мүмкін. Ол “қарау, шешу, соттау” деген мағынада болады, немесе “Дауды шешуші қаған” деген мағынада айтылуы мүмкін.

⁴³ Kūši qaγan – санскр. тіліндегі kusa “қасиетті” деген сөзбен ұқсас; gusi қытайдан кірген сөз, мағынасы “мемлекеттік қайраткер”.

⁴⁴ Ieke kūši qaγan – “Ұлы, қасиетті қаған”.

⁴⁵ Sayin üjegči qaγan – “Көзі қырағы қаған”.

⁴⁶ Girgi qaγan – моңғол ғалымдары бұны жеке адам аты деп білсе, батыс ғалымдары (Ч. Бауден) қосалқы атақ деп түсіндіреді. Моңғолдың ежелгі ауыз әдебиетінде жеке адам ретінде аталады.

⁴⁷ Sayin törültü qaγan – “Жақсы тектен тараған қаған”.

⁴⁸ Arsian üyüčitu qaγan – бұл атауды орыс тіліне “хаган с львиной челюстью” (“арыстан жақты қаған”) деп аударған. Біз бұл атауды “Арслан тау Қағаны” деп аудардық, “ухучиту” сөзі “челюсть” не моңғол тіліндегі “шана” емес, көне түрік тіліндегі тау атауының (“ухутағ”) өзгеріп жазылған түрі болар деп топшыладық.

Оның ұлдары Аригүн Идегеті қаған⁴⁹, Чаған Идегеті қаған⁵⁰, Таңсық Идегеті қаған⁵¹, Арашан Идегеті қаған⁵² деп аталған осы төртеуі еді. Аригүн Идегеті қағанның ұлдары Бұрқан бақшы⁵³, Үжескүлең Ненди⁵⁴ екеуі еді. Чаған Идегеті қағанның ұлдары Насына Төгілдір (3-а) Иалғұғчы⁵⁵ мен Төгіс Сайын⁵⁶ екеуі еді. Таңсық Идегеті қағанның ұлдары Насына Төгілдір Иеке мен Үл Доройтогчу⁵⁷ екеуі еді. Арашан Идегеті қағанның ұлдары Дивадад, Анаңда екеуі еді. Шикемүннің⁵⁸ ұлы Рахули еді. Рахули тойн⁵⁹ болғандықтан Аригүн Идегеті қағанның ұрпағы үзілген деседі. Көптеген шежірелерде үзілмеген деп дәріптейді.

Бұрқан нирвана⁶⁰ болғаннан кейін мыңнан астам жыл өткеннен соң Мақа Самади ханның алтын ұрпағы шығыстың қарлы өлкесінде⁶¹ қайта туылғаны туралы былай дейді: Үндінің Мегден

⁴⁹ Arigun Ydegetu qaγan – “Адал тағамды қаған”.

⁵⁰ Šagan Ydegetu qaγan – “Ақ тағамды қаған”.

⁵¹ Tansag Ydegetu qaγan – “Таңсық тағамды қаған”.

⁵² Rašan Ydege -tu qaγan – “Арасан тағамды қаған”.

⁵³ Burhan bagši, “Бұрқан ұстаз” – Будданы (Siddhodana) моңғол тілінде осылай атайды.

⁵⁴ Üjesköleng Nendi – “Әсем Ненди”.

⁵⁵ Asuna Tögöldör ilayučı – қате жазылған, дұрысы Насына Төгілдір. “Ғұмырды жеңуші қаған”.

⁵⁶ Tegüs Sayın – “Төгіс жақсы”.

⁵⁷ Ülü Doroyitayçı – “Мұқалмас”.

⁵⁸ Šigemüni – XVI–XVII ғасырдағы моңғол жазбаларында “sačalal ügei čidaučı erketü” – “теңдессіз күдірет иесі” деп аударған. (Хэл зохиол судлал цуврал УБ, 1969, VII боть, 5-р дэвтэр, 99, 102-66.). Бұл атауға Н. П. Шастина: “Сақиа тайпасынан шыққан данышпан” есімді Сақиа мунудың моңғол үлгісі” деген түсіндірме берген (“Золотое сказание”. С. 302.). “Бұрқан Шагжмүни” немесе “пагап-и садүна” – “күннің туысы” деп көрсеткен атаулары да кезігеді (Монгол данжуур. Т. 213. 2v–473 p).

⁵⁹ Тоуп – “Тірлік қызығынан бас тартқан діндар” ерлі-зайыптылық қатынастан бас тартқандар.

⁶⁰ Nirvana – санскр. діни атау. тиб. “thar pa”, моң. “tollilaqui” – “жөнеу” деп атайды. Будда ілімі бойынша адам баласы өз бойындағы нәпсі мен құмарын тыйып мәңгілік бейнеге айналып, бақиға жөнеу, ғарыштық байлауды үзіп, ақиқаттың шегіне жету деген ұғым береді (Дулам С. МДЭД. 1989. 141-б.).

⁶¹ Sasut, oγon – қарлы өлке, моң. “цастын орон”. Тибет жеріндегі қарлы өлкелерді моңғолдар осылай атайды.

Күшеле қағанының ұлы Сарба қағанның бес ұлының кенжесі туадан қарсақ жүнді, қол-аяғы жалпақ, көзі астынан үстіне қарай жұмылатын болған екен. Мұны әуелгі тумасына тартпаған⁶² деп, мыс кебежеге салып, Ганга дариясына ағызып жібереді⁶³. Балба⁶⁴ мен Тибет екеуінің арасында⁶⁵ Тибеттің бір қариясы, дария жағасынан кебежені тауып алып, ашып көрсе, [ішінде] келбетті ұл жатыр екен. Он алты жасқа толғаннан кейін, Қарлы Самбо⁶⁶ тауын, төрт жат өлкені⁶⁷ тауып алып⁶⁸, сонда мекен еткелі келе жатқанда, Тибет адамы кез болып: “Қайдан келе жатқан адамсың?” — деп сұрайды. [Бала] жоғарыға нұсқайды.

(3-6) [Әлгі адам] “Бұл бала тәңірден бұйырған екен⁶⁹, біздің Тибет ұлысы қағансыз еді!” — деп, баланы мойнына мінгізіп алып келеді. Тибеттің ең әуелгі Күжүн Сандалиту қағаны⁷⁰ сол еді. Оның ұлы Күмүн Сандалиту қаған⁷¹, оның ұлы Қиа Жарбу

⁶² Буддизмнің наным бойынша өлген адам бұл дүниедегі жасаған жақсылық, жамандық әрекеттеріне қатысты әр түрлі бейнеде қайта туылады. Күнәсі көптер құрт-құмырсқа болып та туылады... (Зохиаст аялгуу. УБ., 1990. 5-6.).

⁶³ Ганга дариясына өлген адамның сүйегінің күлін ағызу, сиынған киелі бұйымдарын тастау діни ырымы буддалықтарда әлі күнге дейін жалғасып келеді.

⁶⁴ Balba – Непал елін моңғолдар осылай атайды.

⁶⁵ Jabšarai – жапсарында.

⁶⁶ šasutu Sambo – Қазіргі Батыс Тибеттің Қайласа өлкесіндегі буддистер кие тұтатын таудың атауы.

⁶⁷ Төрт жат өлке, т. н-ың кейбір тұсында “төрт түсті ұлыс” деп атап, оны “ақ моңғол”, “сары моңғол”, “қызыл моңғол”, “қара моңғол” деп бөліп, олардың мекен ететін жер аумағын көрсетеді. Тағы бірде төрт құрлыққа байланыстырады. Негізінен Будда дінінің жазбаларынан пайда болған атау болса керек. М. Қашқари сөздігінде жалпылай “шыңлықтар” деп атаған.

⁶⁸ Оуақи – т. н-да осылай жазылған. Ц. Шағдар “олж” — “тауып алып” деп түсіндірме берген. (Қ. м. АТ. 9-6.)

⁶⁹ Ene keüken tngri-deče jaуayatu buуu – мына кішкене тәңіріден жаратылған екен. Бұл жердегі “кеукен” сөзі қазіргі моңғол тілінде қолданылмайды. Ойраттарда “кічкен” — “кішкентай”, “күйкен” — “қыз” деген сөздер бар. Ц. Шағдар бұл сөзді “хөвгүүн” — “ұл” деп аударған.

⁷⁰ Kújügün sandali-tu qayan – “Мойын тақты қаған”, мойнына мінгізіп алып келгені үшін солай атаса керек.

⁷¹ Kümün sandali-tu qayan – “Кісі тақты қаған”.

Шибату Сандалиту қаған⁷², оның ұлы Найдулга Арбай Сандалиту қаған⁷³, оның ұлы Күри Күлік Гал болор Сандалиту қаған⁷⁴, оның ұлы Гүн Собин Морин Сандалиту қаған⁷⁵, оның ұлы Далай Собин Алтын Сандалиту қаған⁷⁶ еді. Бұлар “мәртебелі жеті Сандалиту қаған” атанып, әйгіленеді. Сол қағаннан тарап, он тоғыз буын⁷⁷ өткеннен кейін Лқа Тотори Нисабала сал⁷⁸ деген қағанның тұсында бурханның діні бастау алған екен⁷⁹. Сол қағаннан бес буын өткеннен кейін Соронжон Гомбо қаған⁸⁰ туылады. Сол қаған Қытайдың жерінен Жасыл дари бодисүн⁸¹, Зу шигмүни⁸² секілділерді, Балба жерінен Чаған дари бодисүн⁸³,

⁷² Kii jarbu šibayun sandali-tu qaγan – “Қиа жарбу Құс тақты қаған”.

⁷³ Nayidulγa arbai sandali-tu qaγan – “Найдұлға Арпа тақты қаған” немесе “Сенімді Арпа тақты қаған”.

⁷⁴ Kūri kūlūk γal bolor sandali-tu qaγan – “Күри Күлік От Меруерт тақты қаған”.

⁷⁵ Gūn Sobin Morin sandali-tu qaγan – “Гүн Собин Ат тақты қаған”.

⁷⁶ Dalai Sobin Altan Sandali-tu qaγan – “Далай Собин Алтын тақты қаған”.

⁷⁷ Arban yezūn üye, “он тоғыз буын”. Әрқалай айтылады. “Чихула хэрэглэгчи” деп аталатын көне жазбада “жиырма алты буыннан соң” деп жазылған.

⁷⁸ Lha Totory Nisvala Sal – санскр., моң. жазылуы. Б. з. д. IV ғасырда өмір сүрген Тибет ханы. Тарихи жазбаларда: Lha-totory isete sal, Lha-tho-tho-ri Nang-bcan деп жазылады.

⁷⁹ Ekin oluγsan aju – “бастау тапқан еді”. Бұл жерде моңғол өлкесіне Будда діні тарай бастаған кезеңді айтып отыр.

⁸⁰ Sronjanyambo – Тибет ханы. Нағыз аты Чойжал Соронзонгомбо. VIII ғасырдың соңында өмір сүрген. Моңғол жазбаларында бұл туралы “Солтүстіктегі Моңғол, Ұйғырдан жазу үрдісін алған, алты уәзірінің бірі моңғол текті адам болған” деп жазады.

⁸¹ Nogon Dari Bodysun – “Жасыл Дари Бодисүн”, тиб. “ᠰᠢᠷᠤᠯᠠᠮᠠᠯᠵᠠᠨᠮᠣ” деп атайтын әйел мүсіннің моңғолша атауы. “Ногоон дари эхэ” – “Жасыл Дари Ана” деп те атайды.

⁸² Zu šigmūni – тиб. атау. “Зу” – тиб. атау. “Зу” – мүсін деген сөз. “Шигмүни” – бұрқан деген атауға саяды. “Шигмүни Бұрқанның мүсіні” деген мағына береді.

⁸³ Saγan Dary Bodysun – тиб. “ᠰᠢᠷᠤᠯᠠᠮᠠᠯᠵᠠᠨᠮᠣ” деп аталатын әйел бейнесіндегі табынатын мүсіннің моңғолша атауы, қазіргі моңғол тілінде “Цагаан Дари Эхэ бурхан” – “Ақ дари ана бұрқан” деп те атайды. Бұл мүсін мен жоғарыда аталған “Ногоон дари” екі мүсінді де белгілі адамдардың – Соронжон Гомбо ханның қытай әйелі (цагаан дари), непал әйелінің (ногоон дари) мәңгілікке айналған бейнесі (табыты) деп айтады (Цагаан дарь эхийн тууж. УБ., 1989. 15-б.)

Зу агшуби бурхан⁸⁴ сияқты әрнені алдыртып, сүме⁸⁵, киди⁸⁶ салдырады. Томи Самбода⁸⁷ деген түшмедті⁸⁸ Үндіге жіберіп, ондағы жазбаларды алдыртып, Тибеттен Анаңда бандида Томи Самбода деген аудармашыға кітаптарды аудартып (4-а) кітаби билік⁸⁹ гүрпын жасап, [будда] жаңдандырады. Сол қағаннан кейін бес буын өткенде Тисронг Дебчан қаған⁹⁰ Амүрлүсан Далай⁹¹ есімді ламаны, Бадма Самбаба бақшаны⁹² және Камалашила⁹³ бастаған бандидаларды⁹⁴ шақыртып алып, Иружана бастаған көптеген тәпсіршілерге [діни] кітаптарды аудартып, діни дәстүрді көркейтеді.

⁸⁴ Zu Agshubu Burhan – Бұрқанның бір мүсінінің атауы.

⁸⁵ Sūme – (діни мекеме), Будда дінінің шіркеуі (*Базылхан Б. МКТ. 429-б.*).

⁸⁶ Hiti – уағыз орны.

⁸⁷ Tomi Samboda – VII ғасырда өмір сүрген, тибеттің әуелгі алфавиті мен граматикасын жасаған оқымысты ғалым (*Гаадан А. Бурханын заң үйл // Зохиист аялгуу. УБ. № 43*).

⁸⁸ Tūšimed – Цин үкіметінің шен, дәреже атауы.

⁸⁹ Nomun tögü – моң. “кітаби билік” немесе “шариғат заңы, шариғат билігі” дегенді білдіреді. М. Қашқари сөздігінде: “nom – дін шариғат, тәңірі номы-тәңірдің діні, иә шариғаты деген сөз осыдан шыққан. Діннің бәрін nom дейді. Бұл шыңлықтардың сөзі” деп, “tögü” сөзін: жосын, жөн – жосық, el үлүг tögü “yalmac” деп түсіндірген (*Қашқари М. ТС. 3-т. 192–194, 301-бб.*).

⁹⁰ Ti-srong-debchen қаған – толық аты Қрисрован Дисран Дебзан. IX ғасырдың алғашқы жартысында өмір сүрген Тибет қағаны. Моңғол жыл санауымен Шыңғыс қаған туылардан бұрынғы 364 жылы туылған деп есептейді (*Амар А. МТТ. 26-б.*).

⁹¹ Amurluqsan dalai – қазіргі моңғол тілінде “Амарлисан далай” деп жазады. Моңғолға будда дінінің негізін салушы әуелгі далай лама (қ. м. АТ. 9-б.).

⁹² Badma sambao-a – моң. “Бадма лянхуа” – сугалдақ, бадам немесе бадам гүлі деп аталатын, сазды және сулы жерде өсетін су өсімдігінің атауымен әспеттелген атақты оқымысты. Тантристік буддизмді шебер игерген, уағыздаушылығы үшін “арши” – дәруіш атағына ие болған диуана. Көне дәуірде Мысыр мен Үнді жұрты бұл өсімдікті ерекше қадір тұтқан.

⁹³ Kamalashila – Шантиракшитаның шәкірті.

⁹⁴ Bandida – Будда ілімінің оқымыстыларына берілетін атақ. Үнді оқымыстысы моңғол тіліне “Tengsel ügei doluqsan ayimaу silüadaу”, тиб. “šadmadedün” деп аталатын діни философиялық кітапты жасаушы Бандиданың ілімін игергендер (“Silüada medel-ün teyin fayilburi-yin tayilburi” Т. 184. 2v – 525r. УБ., ШУА-ын номын сан.).

Сол қаған билік еткеннен кейін арада үш буын өткен соң Үсүн Саңдалиту қаған⁹⁵ Үндіден Мида⁹⁶ деген ламаны алдыртып, бұрынғы аударылған кітаптарды қайта түзеттіріп, аударылмаған кітаптарды аудартып, Бұрқан шажині⁹⁷ әрі қарай дамыта түседі. Сол шарапатты қағандардың арқасында Бұрқан шажині бүгінге дейін жалғасқан екен⁹⁸.

Бұрқан нирванаға айналып, үш мың екі жүз елуден астам жыл өткенде⁹⁹ солтүстік моңғол жерінде Боғда Шыңғыс қағанның¹⁰⁰ дүниеге келгені былай еді¹⁰¹.

Тибеттің ең әуелгі Күжүн Саңдалиту қағанынан тараған Далай Собин Алтын Саңдалиту қағанның үш ұлы болады. Үлкені Борочу, одан кейінгісі Шибәғучи, кенжесі Бөрте Чинуа¹⁰² екен.

⁹⁵ Üsün Sandalitu қаған – “Жүн тақты қаған”. Тибет қағаны Ралпачананы (814–836) моңғолдар осылай атаған.

⁹⁶ Mida – Ралпачананың тұсында Тибетке келіп бір қатар діни кітаптардың аудармасын жасаған үнділік әйгілі оқымысты.

⁹⁷ Buryan šajin – Бұрқан діні, Будда ілімі.

⁹⁸ Бұл жерде Моңғолияға Будда дінінің қалай тарағаны жөнінде сөз болып отыр. Сол себепті будда діни атауларының көбісі моңғол тіліндегі атауымен берілген.

⁹⁹ Бұл жыл көрсетуі жазбаларда әр түрлі келеді. Чаған сечен: Будда нирванаға кеткеннен соң 3259 жылдан кейін Шыңғыс қаған дүниеге келген десе, “Шара тужи”-да – 3296 жылдан соң, “Чиқұла кереглегчи” кітабында – 3250 жылдан соң деп жазылған.

¹⁰⁰ Боғда Шыңғыс қаған – Боғда – білгір, білімді, ақылы өзгеден асқан адам дегенді білдіретін діни атау (*Базылхан Б. МҚТ. 76-б.*). Н. П. Шастина “августейший” деп қолданған. Алайда, бұл аударма Боғда атауының дәл мағынасын айқындай алмайды. Боғда атауы моңғол тіліне Будда діні арқылы келген жан-жақты, көптеген күрделі мағына беретін діни термин. Оның бір мағынасы жаратушыға қатысты болса, келесі мағынасы сол жаратушының әмірімен бұл дүниеге жақсылық нұрын тарату үшін ұлы әмірмен жаратылған, қарапайым адамдардан жаратылысы өзгеше, ақыл-ойынан керемет күдіреттердің бәрі келетін, Будда ілімі бойынша Чағраварди болып туылғандарға берілетін атақ. Бұл атауды және осыған ұқсас мағына беретін “Бұрқан”, “Ежен”, “Құтқұтү”... сияқты атауларды қазақ оқымыстылары ежелден өзгертпей қолданып келген. (*Бөкейханов Ә. Шығармалар жинағы. Алматы, 1991*).

¹⁰¹ Осы тұстан бастап түпнұсқа “Моңғолдың құпия шежіресіне” және өзге де жазбаларға сәйкес келеді.

¹⁰² Borte Cinu-a – Шыңғыс қағанның жиырмамыншы бабасы болып саналады.

[Олар] өзара араздасып, Бөрте Чинуа солтүстік тарапқа мұхит, теңізден өтіп¹⁰³, жат жерге¹⁰⁴ келіп, ері жоқ¹⁰⁵ (4-6) Қоға Марал есімді қызды алып¹⁰⁶, жаттың жерін мекендеп, Моңғол әулеті атанады.

Жоғарыдағы тәңірдің жазуымен¹⁰⁷ мұхит пен теңізден өтіп келген Бөрте Чинуа Қоға Маралмен бірге Бұрқан Қалдұнды¹⁰⁸

“Шыңғыс қағаннан бұрынғы 1609 жыл шамасында Байкал көлінің маңында өмір сүрген десе, енді бір жазбаларда 1063 жыл шамасында болған, Шыңғыс қағанның жиырма екінші атасы деген тұспал қате, одан кейін болуы қиынға саяды” деп жазады (Амар А. МТТ. 89-б.).

¹⁰³ Umaга jüg tenggis dalaі getüljü – солтүстік тараптағы теңіз бен мұхитты кешіп. Бұл жерде “жүг” – “тарап” деген сөзге септік жалғауы қолданылмаған.

¹⁰⁴ Jad-un җајаг-а – (т. а) жаттың жеріне, қ. м. АТ-да Ц. Шагдар “Жадын газар” деп жазып, “харийн” – “бөгденің” деп түсіндірген. “Жад” сөзі түріктің “жат” сөзінен пайда болғанын ғалым Б. Я. Владимирцов дәлелдеген (Владимирцов Б. Я. Общественный строй. С. 6.). Біз “жат” деп қолдандық.

¹⁰⁵ Egü ügüi – с.с. ері жоқ. Күйеуге шықпаған деген мағынада.

¹⁰⁶ Eg-e ügei Gou-a Maral nereti ökin-i abcu – ері жоқ Қоға Марал есімді қызды алып.

¹⁰⁷ Der tangir – “жоғарғы тәңір”, “көк аспанға” сиыну – тәңірліктің көрінісі. Бұл шығармада буддизммен қатар жүреді. Демек, бастау деректің тәңірлік сарынмен жазылғаны байқалады.

¹⁰⁸ Buryan җaldun – т. н-да осылай жазылған. Тарихшылар қазіргі Онан өзенінің бас сағасы деп тұспалдайды. (Шагдар Ц. Чингис хааны җадиг. 1991. 21-б.). Қ. м. АТ-да “Бурхан Халдун” деп жазылған. Академик Б. Ринчен: “көне моңғол жазбасында “җ”, қазіргі моңғол тілінде қолданылатын “х” дыбысын көне моңғол тілінде көмекеймен айтып, қазіргі түрік текті қазақ тіліндегі “қара сақал, ақ сақал” дегендегі дыбыспен бірдей қолданған дұрыс екенін дәлелдеген” (Ринчен Б. Краткий обзор монгольского стихосложения... ШУАХ, 1967. С. 41.) десе, филология ғылымдарының докторы, профессор Б. Базылхан: “қазіргі қазақ, моңғол тілдеріне ортақ “ғ” дыбысы қатысқан сөздерді салыстырып пайымдағанда, қазіргі моңғол тілінде бірқатар сөздердің орта шеніндегі “г” дыбысы – көне моңғол тіліндегі қатаң “к”, “қ” дыбысынан ұяндап қалыптасқаны байқалады. Бұл “қ”, “к” дыбысы – қазақ тілінде қатаң күйінде көне табиғатын сақтап қалған. Бұл құбылыстан да біз қазақтың байырғы тілі Алтайлық төркіндес тілдер жіктеле бастаған, өте ерте заманда қалыптасқанын аңғарамыз” деп нақты тұжырым жасаған (Базылхан Б. Салыстырмалы-тарихи грамматика. 105–106-бб.).

Сондықтан көне моңғол тіліндегі “бұрған”, “ғалдун” деген осы тектес үлгідегі сөздерді қазіргі моңғол тілінің ережесімен “бурған”, “ғалдун”, “бурхан”, “халдун” деп емес, қазіргі қазақ тілінің ережесімен “бұрқан”, “қалдун” деп жазған дұрыс деп ойлаймыз.

мекен еткен екен. Сол екеуінен Бата чаған¹⁰⁹ дүниеге келеді. Бата чағанның ұлы Тамачин¹¹⁰ есімді еді. Тамачиннің ұлы Қоричар Мерген, Қоричар Мергеннің ұлы Ұғұчым Бұғұрұл¹¹¹ еді. Ұғұчым Бұғұрұлдың ұлы Сали Қалчақұ¹¹² еді. Сали Қалчақұның ұлы Иеке Нидүн¹¹³ есімді еді. Иеке Нидүннің ұлы Сем Сочи¹¹⁴ есімді еді. Сем Социдың ұлы Қарачұс¹¹⁵ есімді еді.

Қарачұстың ұлы — Бұрқан Қалдүнның қойнау жағында ағатын Бұтақан-Боқұрчидің¹¹⁶ басында туған Борчығыдай мергеннің¹¹⁷ Моңғолчин Қоға¹¹⁸ деген әйелі бар еді. Моңғолчин Қоғадан туған

¹⁰⁹ Bata çağan – т. н-да осылай. Қ. м. АТ-да Батцагаан деп жазылған.

¹¹⁰ Тамаçин – т. н-да осылай. Қ. м. АТ-да Тамача деп жазылып, “нәрәту бүлүгә” — “есімді еді” деген сөз қалып қойған.

¹¹¹ Уғуçим Буғуғул – қ. м. тілінде “Уужим буурал” деп жазылады. “Кең бурыл”. Осылай өзгеру себебін ғалымдар: ‘УУ’ дыбысы көне моңғол тілінде созылыңқы дауысты болмаған, моңғол тілін зерттеуші ғалымдардың дәлелдеуінше: екі дауысты дыбыстың ортасындағы “ғ, г, й” дыбыстары айтылмай ығысып түсіп қалуы нәтижесінде созылыңқы дауысты қалыптасты дейді. Моңғол тіліндегі созылыңқы “уу” дыбысы сөздің барлық шенінде кездеседі. Бұл дыбыстың айтылуы — қазақ тіліндегі “у” секілді деп түсіндіреді (Базылхан Б. Салыстырмалы-тарихи грамматика. 57-б.).

¹¹² Saly Qalşaqı – Қ. м. АТ-да Ц. Шагдар “Сали халжау”, академик Ц. Дамдинсүрэннің аудармасымен Ұланбатырдан 2004 жылы жарық көрген “Моңғолдың құпия шежіресінде” (бұдан былай — МҚШ, 2004 деп қысқартамыз) “Саль-хачау” деп жазылған.

¹¹³ Yeke Nidun – “Үлкен көзді”. Адам аты емес, оның сипатына берілген атау болуы мүмкін.

¹¹⁴ Sem Soçi – Қ. м. АТ-да Сэмсочи, МҚШ-да Шинсочи.

¹¹⁵ Qaraçūs – Қ. м. АТ-да Харачус, МҚШ-да Харчу деп жазылған.

¹¹⁶ Butağan Borigçin – “Бұталы хан, ханның бұтасы” деген ежелгі атау. Ханның қонысы дегенді білдірсе керек-ті. “Бағурчи, Боғұрчи, Буурчи” дегендер өзгертіліп жазылған бір ғана атау сөздер.

¹¹⁷ Borçiyidai Mergen – МҚШ-да “Боржидай”. Сөз түбірі “бор, бөр, бұр” деп басталған атаулар көптеп кезігеді. Бұны ғалымдар Шыңғыс қағанның тегімен байланыстырады.

¹¹⁸ Moңoljin – көнеден сақталып қалған атау. “Моңғол” атауына “жин” жұрнағы жалғануы арқылы әйел есімі пайда болған. Моңғол бегім дегенге келеді. Осы қасиетін ескере келіп Н. П. Шастина: “Возможно, что этот суффикс указывает на период главенства материнского рода” деген түйін жасаған (“Золотое сказание”. С. 305.).

Торғолчин Байанның¹¹⁹ Борықчын Қоға атты әйелі, Боралдай, Құбылай [деген] жеткіншектері,¹²⁰ жауыр¹²¹, боз екі күлік аты болды. Борықчын Қоғадан туғандар Дұба соқыр¹²², Добу мерген¹²³ екеуі еді. Дұба соқыр маңдайының¹²⁴ ортасында жалғыз көзі бола тұра, үш негүри¹²⁵ жерді көреді екен.

(5-а) Бір күні ағалы-інілі екеуі киік¹²⁶ аулап жүріп Бұрқан Қалдүн тауының басына шықса, түйрен үйінен¹²⁷ Түңкілек бұлағына¹²⁸ қарай бір топ адам¹²⁹ көшіп келе жатқанын ағасы Дұба соқыр көріп, бұй дейді: “Анау Түңкілек бұлағына қарай келе

¹¹⁹ Torğolčin Baian – Қ. м. АТ-да Торғолжин баян “Торғолжин бай” деп берілген.

¹²⁰ Boraldai, Qubilai jalaqu-tu – Боралдай, Құбылай жеткіншекті. Қ. м. АТ-да Ц. Шагдар “Хөвгүүнт” – “ұлды” деп түсіндірме берген.

¹²¹ Daig – бұл да бүгінгі қазақ тілінің сөз қолданылысындағы “жауыр” сөзінің өзгертілген түрі.

¹²² Duba Soqor – “соқыр” сөзі қазіргі қазақ, моңғол тілдерінде бірдей мағына береді.

¹²³ Dobu Mergen – МҚШ-да Dobun Mergen деп жазылған. “Мерген” сөзі моңғол тілінде екі мағына береді. 1. көне моңғолша: мерген хүн – мерген адам. 2. мерген хүн – ақылғөй, шешен адам.

¹²⁴ Manlai – т. н-да осылай жазылған, “маңлай – мағнай – маңдай” атауы қазіргі қазақ, моңғол тілдерінде бірдей.

¹²⁵ Negügi – (көне өлшем атауы), МҚШ-да Ц. Дамдинсүрэн “нүүдлийн” – “көштік” деп аударған. Н. П. Шастина “negügi” – “кочевка” negüdel деген көнерген (архаизм) сөз, бірақ мағынасы өзгермеген деген. Осы үлгідегі “гі” жалғауымен аяқталатын сөздер П. Пеллиода да кездеседі: Qubčigi ~ qubčig et qubčig ~ qubčig деп түсіндірген (“Золотое сказание”. С. 305.).

¹²⁶ Gögölögödү – аулап деген мағыналы көне сөз, қазіргі моңғол тілінде “гөрөөлөх” (аң аулау) деп қолданылады.

¹²⁷ Tüigen gerü теңе – Ц. Шагдар “тойрон гэрээс” деп оқып, “ой шугуйн гэрээс” “орман үйінен” деп түсіндірме берген. Н. П. Шастина да осылай “toigān – тойрон” деп оқыған. Бірақ, ешқайсысы да “тойран” сөзі “түн-е” деген орманның көне атауына қалай мағыналас келетінін түсіндірмеген. МҚШ-да “tüigen gerü теңе” – “түйрен үйінен” деген бұл сөздер жазылмаған.

¹²⁸ Tüingilek qoroqan – Түңкілек бұлағы. Керүлен өзенінің бір саласы (Historie des campagnes. De Gengis-khan. 386-б.).

¹²⁹ Iggen – қазіргі моңғол тілінде азамат деген мағынада қолданылады, т. н-да тұрғын халықты да, елді де, жеке әулет, жеке адамдарды да осылай атаған.

жатқан адамдардың арасында, бір қарқұтай арбаның¹³⁰ күймесінде¹³¹ отырған қыздың келбетінен шашылған шуақ осы жерден көрінеді. [Басқа] адамға айттырмаса, інім, саған қалайын!” — деп, Добу мергенді көріп келуге жібереді. [Ол] әлгі адамдарға [таман] барса, шынымен өзгеге атастырылмаған, хас сұлу, аты әйгілі Алұң Қоға¹³² есімді қыз екен. Ол адам, барғучин түмедтің иесі — Қорылтай мергеннің Барғучин Қоғасынан туған Алұң Қоға деген осы екен. Қорылтай мерген түмедтің¹³³ жерінде бұлғын, тиін, аң¹³⁴ [сияқты аңдарды] аулауды қорып¹³⁵, өзара араздасып, Қорылар руы¹³⁶ болады. Бұрқан Қалдүнның аң-құсы мол деп, Бұрқан Қалдүннан Бұрқан ұранқай Шингшинг байанға¹³⁷ көшіп келген

¹³⁰ qarγutai tergen – МҚШ-да “qara'tai tergen” қарқұтай арба. Ц. Шагдар “қарқұтай” сөзін “мухлагтай” деп аударған. “Мухалаг” — сөзі қазіргі моңғол тілінде “дүңгіршек” деген мағына беретін, моңғол тіліне сырттан кірген сөз. “Дэлгүүр мухалаг” — “дүкен дүңгіршек” деп сөз тіркесі есебінде қолданылады. Біздіңше “қарқұтай” көне түркі сөзі болса керек. Оған себеп — “Көшпелілер арбаға қара киіз жауып жүреді. Одан су өтпейді” (Марко Поло. Орчлонгийн элдэв сонин. УБ, 1987. 302-б.) деген деректердің сақталғанына қарағанда, бұл атау да ерте дәуірде “қара киіз” деген сөз тіркесінен шыққан болуы мүмкін.

¹³¹ Öjigede – т. н-да осылай жазылған. Ц. Шагдар “суудалд” — “орындығында” деп түсіндірген. Н. П. Шастина “передняя часть” деген (Dawden Altan tobči. 114-б.) аударманы негіз етіп, қытай сөзі болуы мүмкін, бұл көне сөз “küdegei aral – tur” дегенмен бірдей (“Золотое сказание”. С. 306.) деген ұсыныс айтқан.

¹³² Alung Qo'ua – Алұң Қоға.

¹³³ Tümed, barγučin tümed, qoγi tümed – ру атауы. Ц. Дамдинсүрэн “хорь түмедті” — “хорь буриад” деп түсіндірген (МҚШ, 8-бап).

¹³⁴ Gōrūgli – т. н-да осылай жазылған. Н. П. Шастина бұл сөзді “gōrūgsūp” деп оқып, “дикие звери”, деп аударған (“Золотое сказание”. С. 52.). Ц. Шагдар “булгад хэрэм гөрөө” — “бұлғын, тиін, аң”. Б. Базылхан “гөрөө” сөзін: аң, аң құс, айыр тұяқты аң, деп түсіндірген (Базылхан Б. МҚТ. 138-б.).

¹³⁵ Gaγad qorilaγu qorilaldaγu – (көне сөз тіркесі), Ц. Дамдинсүрэн “агнахаа хориглон булаалдаж, харилцан муудалцаж” — “аулауды қорып таласып, қарсы араздасып”, деп аударған. (МҚШ. 9-бап). Ц. Шагдар “хорилож хорилолдож”, деп жазып, “эсрэг-тэсрэг” — “ерсілі-қарсылы” деп түсіндірме берген (қ. м. АТ. 10-б.).

¹³⁶ Gorilar – аңшылар деген мағыналы.

¹³⁷ Burγan urγiangγai Singsing bayan-tur – Бурған ұранқай Шингшинг байанға. Ғалым Ш. Гаадамба “Шингшинг баян” атауын ежелгі дарқадтардың нанымдары “Чинчит хан” немесе “орман тоғайдың қыз тәңірі” дегенге сайып,

екен. Қори түмедтің Қорылтай мергенінің қызы, Арық суында¹³⁸ туылған Алұң Қоғаны Добу мергеннің алған жайы осылай екен.

(5-6) Алұң Қоға Добу мергенге қосылған соң Белкүнтей, [Бекүнтей] есімді екі ұл туады¹³⁹. Дұба соқырдың төрт ұлы бар еді. Сөйте тұра, Дұба соқыр ғайып болған соң төрт ұлы немере ағалары Добу мергенді туысқа¹⁴⁰ санамай, мазақ етіп, бөлініп көшіп, Дөрбен аталығы [пайда] болады¹⁴¹. Дөрбеннің¹⁴² ата-бабалары солар еді.

Содан кейін Добу мерген бір күні дөңес биікте¹⁴³ аң аулауға барып жүрсе, орманның ішінде бір адам чөке бұғы¹⁴⁴ өлтіріп, [етін] бұзып, әдіп қабырғасын¹⁴⁵ қақтап отыр екен. Добу мерген қасына барып: “нөкер сыралғыда¹⁴⁶” — деп сұрап, “не қылған адамсың,

---

бұл атау “қара ағаштың қыз тәңірі” және бұл адам Бұрған Ғалидүн тауының иесі, әйел адам болуы да ғажап емес деген ұсыныс айтады (*Гадамба Ш. МНТСЗА. 1990. 76–77-б.*).

¹³⁸ Arık us – арық суы. Ц. Дамдинсүрэн МҚШ-да бұл жерді “Қор түмедтердің (бұраттардың) атамекені” деп түсіндірген.

¹³⁹ Т. н-да бір адам — Белкүнтей есімі ғана жазылған.

¹⁴⁰ Угуу-а – ұрық, ұрпақ.

¹⁴¹ Бұл жерде де ру дегенді “омог” (аталық) деп жазған.

¹⁴² Dürben – сөзі қазіргі моңғол тілінде де “дүрбэх” босу деген ұғымды білдіреді. Дүрбет руы қазіргі Ойрат моңғолдың құрамына кіреді.

¹⁴³ Dovosog önder – “дөңес биікке”. Тәңірлік нанымға байланысты моңғол тілінің сөз қолданысында тауларды “өндөр” — “биік”, “Хан тәнгэр” — “Хан тәңірі”, т. б. теңеп айту қазірге дейін бар.

¹⁴⁴ Šei – (көне сөз) т. н-да Šau, Šei деп жазылған. АТ-ның 1937 жылығы басылымында “Чао” деп жазып, “чөкү” деген қосымша сілтеме жасалған, 1990 жылғы басылымда “Чәу” деп жазып “гунжин” — “құнажын” деген түсіндірме берген. “Чөкү” сөзі “құнажын” яғни, жас жануар атауы екені рас болса, қазіргі қазақ тіліндегі ешкі тектес малды шақырғанда қолданатын “чөке” сөзінің мағынасы айқындала түседі. М. Қашқари сөздігінде: “Eren uzıf šöke turdu, Bašu bojnın šöke turdu...” деген өлең жолдары келтірілген. Қазіргі қазақ тіліне “шөке” деп аударған (*Қашқари М. ТС. 3-т. 312-б.*).

¹⁴⁵ Abid habıru-a – (көне атау). Ц. Дамдинсүрэн “абид” сөзін “богино” — “қысқа, шолақ” деп аударып, “богино хавирга” — (шолақ қабырға, бұғана қабырға) деп қолданған. Біз бұны “әдіп қабырға” деген көне атау деп есептейміз.

¹⁴⁶ Nöker sigolı-a-da – бұл көне сөз тіркесі жөнінде көптеген мақалалар жазылған. Моңғол ғалымы Ш. Гадамбаның “Нөхөр шиерлоғо — доо гэдэг үгийн

сен?!” — десе, әлгі адам айтты: “Мен ұранқайдың адамымын!” — деп, өкпе жүлдесі¹⁴⁷ мен терісін өзі алып, тұтас етін Добу мергенге береді. Добу мерген сол етті алып қайтып келе жатса, жолай бір жадаңқы¹⁴⁸ адам кішкентай ұлын ертіп келеді екен. Добу мерген: “Сен не қылған адамсың?” — деп сұрайды. Әлгі адам бұй дейді: “Мен Мақалық Байағұдайдың адамымын¹⁴⁹. [Мен әбден шаршап] шалдығып келемін. Мына ұлымды саған берейін. Мына етіңнен

учир” (“Нөкер широлго- до деген сөздің себебі”) деген мақаласында қызықты мәліметтер кездеседі. Ш. Гаадамба: Австрия ғалымы П. Пеллионың 1944 жылы “Дунг бао” журналында жарық көрген “Широлга — ширалга ма?” деген мақаласына тоқталып: “Профессор Пеллио широлга сөзін “шарах” (моң. қақтау) сөзіне қатыстыра түсіндіріп, Ж. Цэвээн ағайдың “шор” (моң. істік) деген сөзінен таратып түсіндіргенін күмәнді, нақты дүние емес, “лга” (лгэ) жалғауы негізінен етістіктің түбіріне жалғанатын жалғау болғандықтан, “шор” деген атау сөзге жалғанбау керек дейді... Бұл сөз шағатай түрік тілінде “ширалга” деген тұрғыда кездеседі. “Широлга” деген “шира-” (ет қақта) деген мағыналы етістіктен пайда болған сөздің өзгерген түрі болуы мүмкін. “Сиролга, шоролга” деген аулаған аңды отқа үлкен сырыққа іліп қақтап, көппен бөлісіп жейтін көне ерте заманның “аңның олжасы”, “аң олжасынан тиетін үлес” деген сөзден шыққан деп Ж. Цэвээн ағайдың айтып, Мостарт ағайдың қолдаған ұсыныстары орынды екен”, — деген ұсыныс айтқан. Және “хэлэхү олан йеке олжа-йи, сиролган-дур учархулагчи” (айтуға мол олжаны сиролғанда жолықтырушы...), деген тәңірлік сарындағы көне өлең жолдарын келтіре келіп, бұл сөз көне мәтел, сөз саптау тәсілі...” деген де ұсыныс айтады (Гаадамба Ш. МНТСЗА. 1990. 19–20-б.). Біз аударма барысында, қатысты кітап-жазбаларды саралай келіп, бұл сөздің төркіні — “нөкер сыралғыдан” немесе “нөкер сыралғыда”, “нөкердің жақсысы сыралғыда”, “дос жақсысы сыралғыда” деген көне мәтел емес пе деген ұсынысты және бүгінгі қазақ әдебиетінде “Сыралғы дос” (Қалихан Ысқақ. Күреңсе. Алматы, 2001. 352-б.) деген сөз тіркесі көне қалпында қолданылып жүргенін айтқымыз келді.

¹⁴⁷ Júlde – т. н-да осылай жазылған. Қазіргі моңғол тілінде “зүлдэ” деп жазылады. Сөздікте “зүлдэ”: 1. жүлде, бас өкпе тұтасы (малдың өңеш, кеңірдек, өкпе, жүрегін баспен тұтасқан күйінде сойып алу); зүлд авах — бас өкпе тұтасын алу; 2. (нәрсенің) негізі, өзегі, арнасы; гол зүлд — басты өзек — деп түсіндірген (Базылхан Б. МКТ. 1987. 268-б.).

¹⁴⁸ Jadanγu – т. н-да осылай жазылған. Қазіргі моңғол тілінде “яданги” деп жазылып, қолданылады. Қазақ тілінде “жадаңқы, жадау” қалпында сақталған.

¹⁴⁹ Mayalıy Bayaγudai-yin kütün bui – Мақалық Байағұдайдың кісісімін. Бұл сөйлем МҚШ-да “bi Ma 'alik ba'udai udayu yadumu — “Мен Мәлік Байғұдай жадап жүрмін” деп басқаша жазылған.

маған бересің бе, сен?” – дейді. Добу мерген әлгі чөке бұғының сыңар санын [кесіп] үзіп¹⁵⁰ (6-а) беріп, сол ұлды алып, үйінің ішіне¹⁵¹ қызметші қылады. Сөйтіп жүргенде, Добу мерген ғайып болады¹⁵². Добу мерген ғайып болғаннан кейін Алұң Қоға ерсіз жүріп, Бұқұ Қатығы, Бұқұчи Салчи¹⁵³, Боданчар Мұнқақ¹⁵⁴ есімді¹⁵⁵ үш ұл туады. Белкүнүтей, Бекүнүтей екі ұлы шешелерін мына ұлдарды [қалай] туды деп, жасырын әңгіме етіп:

“Ағайын-туыстарда өзі тұрғылас адам жоқ. [Сонда] бұл ұлдар кімдікі болды? Мына Мақалық Байағұдай адамы үйге басшылық етеді. Соныкі шығар?” – деп [шүйіркелескенін] Алұң Қоға сезіп, көктемнің бір күні сүрленген¹⁵⁶ қойдың етін асып, бес ұлын шақырып¹⁵⁷, қатарластыра отырғызып, бір-бір жебе¹⁵⁸ ұстатып, “ұлдарым, [осы жебені] сындырыңдар!” – дейді. Ұлдары сындырып тастайды. Және тағы да жебені біріктіріп ұстатқанда, оны ешқайсысы сындыра алмайды. Сонда, шешесі Алұң Қоға бұй дейді: “Екі ұлым, сендер мына туған үш ұлды кімнің балалары

¹⁵⁰ Huguju – “сындырып” деген сөз. Біз “үзіп” деп қолдандық.

¹⁵¹ Gere dotur’a – үйінің ішіне. Бұл жерде үйдің ішіне деп атап, ерекшелегеніне қарағанда сол кезде жай бір адамды орда ішіне ұстамайтын ерекше салт болғанын аңғартып тұрған сияқты.

¹⁵² Ügü bolabai – жоқ болды, ғайып болады, т. н-да адам қайтыс болды дегенді көбінде осылай, ғайып болды, жоқ болды деп қолданады.

¹⁵³ Buhuči Salji – т. н-да осылай жазылған. МҚШ-да “Бұқату салжи” деп жазған.

¹⁵⁴ Budančar Mungqay – “мунхаг” сөзі қазіргі моңғол тілінде “мылқау” дегенді білдіреді. М. Қашқари сөздігінде “Мұнған” деп жазылған (*Қашқари М. ТС. 1-т. 535-б.*).

¹⁵⁵ Aratan – жыртқыш, т. н-да осылай жазылған. Ц. Шагдар “нәрт” – “есімді”, Ц. Дамдинсүрэн “гэдэг нэртэй” – “деген есімді” деп аударған. Аратан сөзі қазіргі моңғол тілінде 1. “жыртқыш (аң)”, 2. азулы деген мағына береді. Біз бұл сөзді қазіргі қазақ тіліндегі “жарандар” сөзінің көне түрі “аран, арандар” деген мағынасына саямыз.

¹⁵⁶ Kögšmel – 1. кәрілеу; ескілеу 2. (нәрсені) сүрілеу, солғындату. Ц. Дамдинсүрэн “хатсан” (“қатырған, сүрлеген”) деп аударған.

¹⁵⁷ Tabun köbegüd-iyen qurıaju – бес ұлын құрастырып.

¹⁵⁸ Mös – (көне атау). Ц. Дамдинсүрэн “сум буюу нарийн мод” – “оқ немесе жіңішке ағаш” деп түсіндірген.

болды деп¹⁵⁹ күдіктенесіңдер! Күдіктенгендерің дұрыс! Әр түн сайын сары шегір адам келіп, құрсағымды сипалап үйге түңілік, маңдайшадан сәуледей еніп, күн мен ай жарқырап шығар шақта сары ит болып¹⁶⁰, жаланып-жұқтанып шығып кететін еді. Соған қарап, [мен бұларды] тәңірдің ұлдары ма деп ойлаймын! Қараша адамға теңеп, сөз етпей-ақ қойыңдар! Күндердің күнінде қиырдың қағаны¹⁶¹, ұлыстың иесі болған тұста, сонда ұғасыңдар, сендер! Қара басты кісілер емес¹⁶². Әйтеуір, сен екеуіңнің көлеңке-нөкерлерің¹⁶³ болсын!” — дейді. Екі ұлы үн қатпайды. Алұң Қоға тағы да ұлдарына өсиет етіп:

“Сен — бес ұлым бір құрсақтан тудыңдар.
Сен бесеуің тату болмасаңдар —
Жаңағы жалғыз жебедей оңай жеңілесіңдер.
Жаңағы біріккен жебедей бірлікті болсаңдар —
Сендерді кім жеңе алар еді!” — дейді.

Содан кешікпей Алұң Қоға ғайып болады¹⁶⁴. Шешелері ғайып болғаннан кейін ағалы-інілілер жылқыларын бөліседі. Белкүнүтей, Бекүнүтей, Бүкү Қатағы, Бүкүчи Салчи төрт ағалары үлес алысады. [Олар] алғашқы бауыры¹⁶⁵ Боданчар Мұнқақты әлжуаз¹⁶⁶ деп, ұрпақ санатына қоспай, үлестен қалдырады. Үлестен қағылған Боданчар: “Енді қайтіп күн көремін!” — деп, арқасы жауыр, шолақ құйрық, орұқ *шымқұланы*¹⁶⁷ мініп: “Өлмек

¹⁵⁹ Ken-ü yaγun-u köbegün bui kemeṗ – кімнің, неткен ұлы болды, деп.

¹⁶⁰ Šira noqai – Сары ит (мифологиялық аң.).

¹⁶¹ Qari-yin qat – (т. а.) Қиырдың — жаттың ханы.

¹⁶² Qara fergütü kümün busu bui j-a – қара басты адам емес болар.

¹⁶³ Nökür-següder – “нөкер көлеңкең” деген тұрақты сөз тіркесі.

¹⁶⁴ Ügüi bolobai – жоқ болды.

¹⁶⁵ Anqni dügü-ueṗ – алғашқы бауыры. Бұл да көне сөз қолданысы.

¹⁶⁶ Biadangü – қазіргі моңғол тілінде “яданги” деп қолданады. 1. Әлжуаз, әлсіз, жадаңқы, жарлы. 2. “Эвий, яданги амьтан” (“Ой-бу! әлсіз байғұсты-ау!”) д. с. қолданылады.

¹⁶⁷ Šinγula – көне сөз. “Шым құла”, “шын құла” деген қазақ сөзіне өте ұқсас. Қазіргі моңғол өлең сөзінде: “Чин сэтгэлт амрагтаа...” (“шын көңілді жарыма...” деп қолданылады (Цэлэндамба Ц. Шилдэг яруу найргийн түүвэр. УБ., 1990.)

болсам, жазымым білсін!”¹⁶⁸ деп, Онан (7-а) дариясына қарай [аттанып] кетеді. [Содан] Онанның Балчира аралына¹⁶⁹ жетіп, шөп күрке жасап, сонда тұрақтайды. Сол тұрақтаған тұмсықта¹⁷⁰ бір күні боз қаршыға қарақұрды ұстап жегенін көріп, арқасы жауыр, шолақ құйрық орұқ *шымқуланың* құйрығының қылынан тұзақ құрып, оны ұстап, асырайды. Содан жеуге тамағы жоқ, бөрте қасқырдың қу жылғасын қоралаған¹⁷¹ киіктерді аңдып¹⁷² атып, өзі жеп, қаршығасын да асырап, сол жылдан аман шығады. Келесі жыл келіп, көктем шыққанда, қаз-үйректер оралғанда, қаршығасын баптап, құсқа салып;

Түбір сайын қан-жын ғып¹⁷³,
Тамыр сайын иістенгенше үйіп,
Үйрек-қазды ұстатып,

Азық етіп жүрген тұста, *түйрен* үйлерінен Түңкілек бұлағына қарай бір топ адам көшіп келе жатқанын көрген Боданчар, қаршығасын ұстап, сол адамдарға барады, [оларға] күндіз ұстаған үйрегін беріп, қымыз-сусын ішіп, түнде күркесіне келіп қонады. Әлгі адамдар Боданчардан қаршығасын сұраса, бермейді. Әлгі

¹⁶⁸ Úkúbesü abasu jayauan mihu medetügei – “Өлсем де, қалсам да, жазымым білсін”.

¹⁶⁹ baiçira aral – т. н-да осылай. Қ. м. АТ-да “Балчар арал” деп жазып, “Балжигун арал” деп түсіндірген (Қ. м. АТ. 1990. 12-б.).

¹⁷⁰ Aysan üjügüg-e – тұрған тұмсықта. Ц. Шагдар “газрын өндөрт” “жердің биігінде” деп түсіндірген, “агсан” сөзі қазіргі моңғол тілінде “болған, өткен” деген мағына береді. Біздіңше, бұл “тұрақтаған (болған) тұмсықта” деген сөз тіркесі.

¹⁷¹ Hurgulugsan – “қораланған” немесе “құралған”, “паналаған”. Ц. Шагдар “хураасан” – “жинаған” деп аударған.

¹⁷² Maçaiaju – “сығалап”, “аңдып” дегенге келетін, сирек қолданылатын сөз.

¹⁷³ Нонсиу-ип – т. н-да осылай жазылған. Ц. Шагдар “хоёр гурван” “екі-үш” деп түсіндірген. МҚШ-да Ц. Дамдинсүрэн “Мөчир бүрээс, мөч гуя өлгөж. Хожуул бүрээс, хоёр гурван шувуу өлгөсөн нь ялзрахад хүрчээ” “Бұта сайын, мүше сан іліп. Түбір сайын ілген екі-үш құсы шіруге тақапты” деп аударған. “Хончуғун” сөзі “хоёр гурван” – “екі-үш” деген сөзге түбірімен сәйкеспейді. Бұл – қазіргі қазақ тіліндегі “қан-жын” сөзі, соған етістік жұрнағы жалғанған, “қан-жын ғып” немесе “қан-жын үйіп”, “қан-жын төгіп” деген сөздерге өте жақын.

адамдар Боданчардан “кімнің адамысың, қайдан жүрсің” деп сұрамайды. Боданчар да олардан “не қылған адамсыңдар” деп сұрамайды. Сол кезде Бұқұ (7-б) Қатағы ағасы: “Бауырым Боданчар мына дарияны бойлап кетіп еді, есен-сау жүр ме екен, әлде, өліп қалды ма?!” деп [артынан] іздеп шығып, әлгі Түңкілек бұлағындағы адамдарға келіп: “Сондай бір адам, сондай аты бар” — деп сұраса, әлгі адамдар бұй дейді: “Аты, адамы сенің сұрағаныңа ұқсас, сондай бір адам бар. Күн сайын бізге келіп, үйрегінен беріп, қымыз-сусын ішіп кетеді. Түнде қайда қонады [білмейміз], бір қаршығасы бар, оң мен солдан жел тұрса, сол қаршығаға ұстатқан үйрек-қаздың қауырсыны бораған қардай бұрқырап ұшып келеді. Біз қаршығасын сұрап едік, бермеді¹⁷⁴. Келетін шағы болды, сәл күте тұр!” — дейді. Сол сәтте Түңкілек бұлағына қарай бір адам келгені — Боданчардың дәл өзі екен. Ағасы Бұқұ Қатағы інісі Боданчарды бірден танығанымен, тіл қатпастан бұрылып кете барады. Боданчар ағасының соңынан ере жүріп: “Денеде бас болғаны, киімде жаға болғаны жақсы!” — дейді. Ағасы тіл қатпайды. Тағы да, біраз жүріп, әлгі сөзін қайталап айтады. Үн қатпайды. Тағы да, сол сөзін айтқанда, ағасы: (8-а) “Тұғағардан¹⁷⁵ нендей сөз айтасың?” — дейді. Боданчар [оған]: “Сендер — ағалар үлестеріңді алып, мені [одан] құр қалдырғандарыңды қалай түсінемін. Мына сөзді де еш түсінбедім, Тұғағардың елінде үлкен, кіші жоқ. [Қол] бастар басшысы жоқ, оңай екен. Біз соларды бағындырып алайық!” — дейді. Бұқұ Қатағы бұй дейді: “Бұл туралы ағалармен, бауырлармен ақылдасайық!” — деп, үйлеріне барады, ағалар, бауырлар ақыл қосып, Боданчарға жол көрсеттіріп, сол елді

¹⁷⁴ Бі – бер qarɕaɣai inu ɣuɣbasu ese ɣgbe – “Мен қаршығасын сұрап едім, бермеді”.

¹⁷⁵ Тұғағар-аса – Ц. Дамдинсүрэн МҚШ-да “туғаарын” деп жазып, “саяын” — “жаңағы” деп түсіндірме берген. Қазіргі моңғол тілінің сөз қолданысында жоқ сөз. Негізінен “туғағар, түңқағар” сөздерінің көне бір түрі болар деп топшылаймыз.

жаулап алған тұста, Боданчар бір орта құрсақты¹⁷⁶ әйелді ұстап алып: “Неғып жүрген кісің?” деп сұрайды. Соңда әлгі әйел: “Аңқаны жеңген¹⁷⁷ жарчықұт ұранқайдың кісісімін!” дейді. Сол орта құрсақты әйел Боданчарға келіп, ұл туады. Жат¹⁷⁸ елдікі деп, [оны] Жарчыдай деп атайды¹⁷⁹. Сол Жарчыдайдың ұлы Түкүтей есімді еді, Түкүтейдің ұлы Бүрүбұлшықы. Бүрүбұлшықының ұлы Қарақадаған есімді еді. [Бұлар] Жачирад¹⁸⁰ руы атанады. Жачирадтың ата-бабалары солар болады. Кейін Боданчардан бір ұл туады¹⁸¹. Оны ұстап алған әйелден туған ұл деп, Бағаридай¹⁸² деп атайды. Бағаридайдың ұлы Жидықұл¹⁸³ есімді болатын. Оның ұлы мақа¹⁸⁴ сияқты туады. (8-б) Мақа Бағарин руы болады. Бағариннің аталары сол еді.

¹⁷⁶ Dumda gegelitei – “орта құрсақты”. “Күні толмаған екіқабат” деген мағынаны білдіреді.

¹⁷⁷ Angqan-u nengdegsen jarčyut uriangqai-yin kütün bui – бұл сөз тіркесі мен тұтас сөйлемді ғалымдар әрқалай түсінген, оқыған. Ц. Дамдинсүрэн “Би жарчиуд аданхан урианхайн хүн” – “Мен жарчут адаңқан ұранқайдың адамымын”, Ц. Шагдар “анхны нэндэгсэн жарчигуд урианхай” – “Алғаш көбейген, (жетілген) жарчықұт ұранқай” деп аударған. Қазіргі моңғол тілінің заңдылығы бойынша тікелей аударғанда “Алғаш іліккен жарчықұт Ұранқайдың кісісі едім” немесе “Алғаш біріккен жарчықұт Ұранқайдың кісісімін” деген мағыналы бүкпе сөйлем болады. Біздіңше, “аңқаны жеңген”, “арандылардың аңқасын басқан” деген сөз тіркесі деп түсінеміз.

¹⁷⁸ Jada – т. н-да осылай жазылған. МҚШ-да Ц. Дамдинсүрэн “харь” – “бөгде, жат” деп аударған. Бұл сөз қазіргі моңғол тілінің сөз қолданысында жоқ. Қазақ тілінде “жат” қалпында сақталған.

¹⁷⁹ Чаған шешеннің “Ерден-ү тобчи” кітабында: “...tere bogol čingčitü yatün-ü kebeli dahi köbegün inü jajiradai kemeged jajaraiud obogton boljuу”, “...Ол құл тектес Бодан қатынның құрсағындағы ұлын Жәжіридай деп, жажарайд руы деп атаңдырды” деген қызықты сөйлем бар (Чаған шешен. Е. т. 1. 76).

¹⁸⁰ Jacıgan – т. н-да осылай жазылған, қ. м. АТ-да “Зағран”, МҚШ-да “Жадаран”. Жалайыр тайпасының бір атауы.

¹⁸¹ Qoyina Bodančar-ača köbegün tögübei – Кейін Боданчардан ұл туады. МҚШ-да сәл толықтырылып: “Tere eme basa Bodančar-ača niken kö’ün töge’ülbi” – “Сол әйел тағы да Боданчардан бір ұл туады” деп жазылған. МҚШ. 18-бап.

¹⁸² Bağaridai – т. н-да осылай, қ. м. АТ-да “Бааридай”, МҚШ-да “Баарьдай”.

¹⁸³ Jiduhul – т. н-да осылай. МҚШ-да “Зүтгәлбөх” деп жазылған.

¹⁸⁴ Maqa – “ет”. Ц. Шагдар “махан” (ет) деп аударған. Ц. Дамдинсүрэн “manan” – “түман” деп аударған.

Добу мергеннің Бекүнүтейінің ұрпағы¹⁸⁵ Бекүнүт руы делінеді. Бекүнүтейдің ұлдары Бекүнүт руы болады. Бүкү Қатағының ұлы Қатағын руы¹⁸⁶ делінеді. Қатағынның аталары солар еді. Бүкүчи Салчиқұттың ұлы Салчиқұт¹⁸⁷ руы болады. Салчиқұттың аталары сол еді.

Боданчардың алғашқы әйелінен туған Бәрім Шікіреті Қабичи баһадүр¹⁸⁸ есімді еді. Борчігін¹⁸⁹ руы [сол] болады. Борчігіннің аталары сол еді.

Бәрім Шікіреті Қабичи баһадүрдің шешесімен келген енші әйелді¹⁹⁰ Боданчар тартып¹⁹¹ еді. Сол еншіден туғанды Жегүредей деп атаған. Боданчардың барында құрбан шалуға қатысатын¹⁹². Боданчар өлгеннен кейін ұранқай адамы¹⁹³ үйдің басшысы

¹⁸⁵ Begün-tei – yin uqu – Бекүнтейдің үрүк (ұрығы, ұрқы, ұрпағы). Б. Я. Владимирцов көнерген сөз деген ұсыныс айтып, “родственник, сородич” деп түсіндірген (*Владимирцов Б. Я. Общественный строй. С. 59*). Қазіргі қазақ тілінде мағынасын жоймаған.

¹⁸⁶ Qatagin omu- tap – Қатағын руы. Бұл руды Ц. Дамдинсүрэн қазіргі бұрат нәсіліне жатқызады (МҚШ. 2004, 17-б.).

¹⁸⁷ Saljiyüt – т. н-да осылай, қ. м. АТ-да “Салжиуд”, МҚШ-да “Салжи” деген. Және де, МҚШ-да “Бұқату салжи, салжид овогтон болов” – “Бұқату салжи, салжид руы болды”.

¹⁸⁸ Аудармашы Ж. Қамай бұл сөзді түпнұсқадағыға сәйкес “баһадүр” деп алуды ұсынған еді (*Рел.*).

¹⁸⁹ Borčigin – Борчігін. Бөріден шыққан, бөрітегін немесе бөрі тектілер. Бор – қазіргі моңғол тілінде “боохой (борохой)” – “итқұс (бөрі)” мағынасында қолданылады. “Чігін” – “тегін (тегі)” атауының өзгерген түрі болса керек.

¹⁹⁰ Inči eme – енші әйел. Ежелгі көшпелілерде ұзатылған қызға қызметші әйел қосып ұзататын салт болған. Бұл жерде сондай әйелді – қыз төркінінен келген әйелді айтса керек.

¹⁹¹ Tataj būlüge – “тартқан еді”, “тартатын еді”. Бүгінгі қазақ тіліндегі “қызға бару”, “қыздың көрпесінен тартып ояту” деген сөз тіркестерімен бір мағыналы, киіз туырлықты халықтарға тән, солардың түсінігіне саятын ұғым, салт. Қазіргі моңғол тілінің сөз қолданысында да осы мағынада айтылады.

¹⁹² Jügelü-dür bölüge – Құрбан шалуға қатысатын деген мағынадағы көне сөз тіркесі.

¹⁹³ Engdegseu uriangqai – бұл атаудың нақты дәлелді мағынасы әлі ашылмаған. 177-інші түсіндірмеде айтылған “peng-degsen” сөзі “engdegseu” болып қате жазылуы мүмкін; “энгдэгсән – эндэгдсән” сөзі қ. м. тілінде “жаңылу, жаңылдырылған” деген мағына беретіндіктен бұл жерде сөйлемге үйлеспейді. Егер қ. м. тіліндегі

болатын. Соның баласы болар деп, құрбандыққа қатыстырмайды. Ол Жегүредей руы болады. Жегүредейдің аталары сол еді. Бәрім Шікіреті Қабичи баһадүрдің ұлы — Бекір баһадүрдің баласын Мақа Түтүн¹⁹⁴ дейтін еді. Мақа Түтүнның әйелі Номалуннан¹⁹⁵ жеті ұл туады. Тұңғышы — Қачи Күлік, Қачин, Қачиқу, Қачила, Қаралтай, Қачиқун, Начын баһадүр есімді осы жетеуі еді.

(9-а). Қачи Күліктің ұлы Қайду есімді еді. Қыңыр мінезді¹⁹⁶ болғандықтан Үйекін руы атанады. Үйекіннің аталары сол еді. Қачиқудың ұлы Барылтай есімді еді. Тамақ қалдырмайтын¹⁹⁷ болғандықтан, Барлақ¹⁹⁸ руы атанады. Қачиланың ұлы тамақ қалдырмайтын алып денелі болғандықтан, Иеке Барұла¹⁹⁹ деп атайды. Барұласқу²⁰⁰ руы болады. Ердемті Барла, Төдөген бастағандар Барұластың аталары сол еді. Қаралдайдың ұлдары бұйдайд²⁰¹ араласқан, бас-аяқсыз болғандықтан, Бұдағун руы болады. Бұдағунның аталары солар еді.

“эндүүлэх, эндүүрүүлэх” — “жаңылту, жаңылдыру” болса, онда бұл жерде “адастырылған — атастырылған Ұраңқай адамы” болады да, жоғарыдағы түсіндірмеде келтірілген “aңqan-u pengdegepen jaғсyul oғiangda’i” деген де “алғашқы атастырылған жарчғұт Ұраңқай адамы” деген сөйлем болар еді.

¹⁹⁴ Мақа Тудун — т. н-да осылай жазылған, қ. м. АТ-да “Мәнән Тудан”, МҚШ-да “Манан тудун”, Рашид ад-Динде “Менен тудун”.

¹⁹⁵ Nomalun Togūn — МҚШ-да Манан Тудунның шешесі Номалун-еке.

¹⁹⁶ Ömüšig aburi-tu — өктем мінезді болғандықтан, қ. м. АТ-да “Нойан шиг авиртын тул” — “Нойан сияқты мінезді болғандықтан” деп өзгертілген.

¹⁹⁷ Idegenig baruūun — тамақ тауысатын, қоймайтын. Ц. Дамдинсүрэн МҚШ-да “ховдог” (“қомағай”) деген сөзді қосқан.

¹⁹⁸ Barlay — т. н-да осылай, қ. м. АТ-да Ц. Шагдар “Барулас” деп өзгерткен.

¹⁹⁹ Ieke Barula — т. н-да осылай жазылған. Қ. м. АТ-да Ц. Шагдар “Их Барулас” — “Үлкен Барулас” деп өзгерткен. МҚШ-да “Баруладай” деп жазған. Рашид ад-Динде “Urdamci Barula” деп жазылған (І т. 2, 29).

²⁰⁰ Barulasqu — т. н-да осылай, қ. м. АТ-да “Барулас” деп өзгертілген.

²⁰¹ Budaуa — т. н-да осылай. Б. Базылхан бұл сөзді боғұдай (көне моңғол тілі), буудай (қазіргі моңғол тілі), қазіргі қазақ тіліндегі атауына (бұйдайд) салыстыра келе, “боғұдай” сөзінің қалыптасуы — түркі тілдерінен болуы ықтимал. Мәселен, “боғұдан-боғұдай-буудай” сөзіндегі “боғұ” — дән. Моңғол тілінде бұл мағына жоқ” деген болжам айтады (Базылхан Б. Салыстырмалы-тарихи грамматика. 57–58-бб.).

Қачиқунның ұлы Адарқыдай есімді еді. Ағайын-туыс арасына жік түсіретін, мінезі шәлкес болғандықтан, руы арасында адуын көрінетін. Мұқыр Сағурын бастағандар Адарқын²⁰² руы атанады. Адарқынның аталары сол еді.

Начын баһадүрдің ұлдары Ұрқұтай, Маңқұтай²⁰³ есімді еді. Ұрқұтайдың ұлы Ұрқұт еді, Маңқұтайдың ұлы Маңқұт руы атанды. Ұрқұт, Маңқұттың аталары сол еді. Начын баһадүрдің алған әйелінен²⁰⁴ туғандар Шішіқұтай, Тұқұлқұдай екеуі еді. Шішіқұт, Тұқұлқұт руы атанды. Солардың аталары осылар еді. (9-6). Қайдудың ұлдары Байшыңқор Доқшының, Чырақай Лиңқуа, Чаучин Өртекей үшеуі еді. Байшыңқор Доқшының ұлы Тұмбағай сечен есімді еді. Чырақай Лиңқуаның ұлы Сенкүм Білге есімді еді. Сенкүм Білгенің ұлдары Иселей қаған бастағандар Тайчығұт руы болды. Тайчығұттардың аталары солар еді.

Чырақай Лиңқуаның ұлынан туғанның аты Бесүт²⁰⁵ еді. Бесүт руы атанды. Бесүттің аталары солар еді. Чаучын Өртекейдің ұлдары Оронар, Қонқотан, Арұлдұ, Сүнід, Қабтұрқат, Кенит Кергестің аталары солар еді. Тұмбағай сеченнің ұлдары Қамқачұла²⁰⁶ мен Қабұл қаған екеуі еді. Қамқачұланың ұлы Бұлтачу баһадүр есімді еді. Бұлтачу баһадүрдің ұлы Мерген сечен еді.

Қабұл сеченнің жеті ұлының алғашқы ағасы — Өкін-барақ²⁰⁷, Бартан баһадүр, Құтқұт Мөнкүр, Құтұла қаған, Құлан баһадүр, Төдеген, Қадаған, осы жетеуі еді. Өкін-барақтың ұлы Жүректү Жүрке²⁰⁸ есімді еді. Ұлы Сечен беки, Тайчу екеуі еді. Жүркен руы атанды. Жүркендердің аталары солар еді.

²⁰² Adarqin – адуындар, адуындықтар.

²⁰³ Urqud, manqut – МҚШ-да “Uru’ut Mangqut oboytan tede bolba”, “Ұрғұт, Маңғұт руы солар болды” деп жазылған.

²⁰⁴ Т. н-да – Abalun gergei – алған келіншегі.

²⁰⁵ Besüt – МҚШ-да “Бесүтей” деп жазылған.

²⁰⁶ Qam qaçula, Kem keçüle – қ. м. АТ-да Сесечүле деп қате көшірілген.

²⁰⁷ Ökin baray – қ. м. АТ-да Охинбархаг деп жазылған.

²⁰⁸ Jürke – жүрек. Қазіргі моңғол тілінде “зүрх” деп жазылады.

Бартан баһадүрдің ұлы Есүкей баһадүр, Некүн тәйжі, Меңгіті қиа, Мерген Иекетей, Таритай отчығын²⁰⁹ (10-а) осы бесеуі еді. [Бұлар] Сөчікіл үчиннен²¹⁰ туған. Сөчікіл үчин Моңғол тарғучин тарчиғүжин²¹¹ Иесүтейдің қызы екен. Құтұқтү Мөнкүрдің ұлы Бүри бөке Онанның түнегінде²¹² жүркендермен тойлағанда Белкүтей нойанның иығын шауып тастаған сол еді²¹³.

Құтұла қағанның ұлы Жүчи, Кермиқұ, Алтын үшеуі еді. Үйегет руы болады. Құлан баһадүрдің ұлы Иеке Черен еді. Батай, Кішілік екеуі тарқұттың нойаны сол еді. Қадаған мен Төдеген екеуінде ұрпақ болмаған.

Қамұқ Моңғолды²¹⁴ Қабұл қаған билеп жүрді. Қабұл қағаннан кейін, Қабұл қағанның өсиетімен жеті ұлы бола тұра, тайчығұт Сенкүм Білгенің ұлы Амағар қаған²¹⁵ билік алады. Бұйыр нағұр²¹⁶ мен Күлен нағұр екеуінің арасындағы Ұрұсқұ дарияны²¹⁷ мекендеген ұрық нойан Бұйрағұд²¹⁸ татардың еліне Амағар²¹⁹ қаған

²⁰⁹ Otčiyin – отчүгүн, отчығын, отчиғин деп оқылады. Отчығын деген түрде де түбірі “от, отшы” екендігі дәлелденеді. Ғалымдардың дені “от иесі”, “ошақ иесі” деген мағына беретініне тоқталған (*Владимирцов Б. Я. Общественный строй. С. 49, 54.*).

²¹⁰ Üčün – Ц. Дамдинсүрэн “фужин деп қытайша қатынды айтады” деп түсіндіреді (МҚШ. 55-бап)

²¹¹ Tarğučin, tarčiyujin. МҚШ-да бұл атау кезікпейді. Н. П. Шастина “туыстық атау болуы мүмкін” деп топшылаған.

²¹² Tüne – “Түн, түнек” қараңғы, қара орман деген мағынаны беретін көне атау.

²¹³ Tere bölüge – бұл оқиға жөнінде кейіннен толық суреттеледі.

²¹⁴ Qamuy Monggol-ig – Қамұқ Моңғолды. XI ғасырдың орта тұсында құрылған Моңғол ұлысының атауы (БНМАУ-ын түүх. 105-б.) Qamuy kişi tuj ermes: Қамұқ кісі ермес (*Қашқари М. ТС. 3-т. 435-6.*).

²¹⁵ Амағар қаған – т. н-да осы жерде және осыдан кейін бірнеше жерде “Амағар” деп, содан кейінгілерінде “Амағай” деп жазылған.

²¹⁶ Buiyur naγur – нағұр сөзі қазіргі моңғол тілінде нуур деп жазылып, “Бұйыр көлі” деген мағына береді.

²¹⁷ Ürüsüy. Orusuy – МҚШ-де “Оршуун мөрән”, “Золотое сказаниеде” – “Орусху” деп, дария атауымен, қ. м. АТ-да “урсадаг” – “ағатын” деп жазылған.

²¹⁸ Buiγū – Ц. Шагдар “Буйргуд” деп жазып, “овгийн” – “руының” деп түсіндірме берген.

²¹⁹ Амағар – т. н-да осылай деп жазылған.

қызын беріп, өзі ұзатып барғанда, татар адамы Чүйдің елі²²⁰ қиат Амағар қағанды ұстап алып, қытайдың Алтын қағанына апарады. Амағар қаған бесүтей Балқачи есімді елшісіне былай деп айтып, жібереді: “Қабұл қағанның жеті ұлының ішінде Қутұлаға айт, менің он ұлымның ішінде Қадаған тәйжіге айт!” – деп, (10-б) бүй дейді: “Қамұқтың қағаны, ұлыстың иесі бола тұра, қызымды шығарып барып, Амағар атыммен татар адамдарына ұсталдым.

Бес саусақтың тырнағы таусылғанша²²¹,

Он саусақтың тырнағы кетілгенше²²²

Кегімді қайтарып, құтқарыңдар”, – деп жібереді.

Сол кезде Бартан баһадүрдің ұлы Есүкей баһадүр Онан дариясында құс салып жүріп, олқунұт²²³ елінен қалыңдық алып, сауық құрып келе жатқан меркіттің Иеке Чіледүіне жолығады. Арбаға үңіліп қараса, жүзі сұлу қызды²²⁴ көреді. Үйіне келіп, ағасы Некүн тайчы мен інісі Таритай отчығынды бастап, қуып жеткенде, Чіледү қорқып, жүйрік құбасының санына осып, көбелеп²²⁵, алысқа қаша жөнеледі. Соңынан үшеуі шұбыра²²⁶ қуғанда, Чіледү түмсықты айналып, арбасына қайта келеді. Өгелен үчин бүй дейді: “Тұғағардың үш кісісін көрдің бе, сен?! Ол

²²⁰ Čüi-yin irgen – т. н-да осылай жазылған. МҚШ-да “айргууд, буйргууд овгийн (айргұт, бүйргұт руының)” делінген.

²²¹ Tabun quruγud-iyan kimül tatutala, arbun quruγud-iyan kimül qadudtala – (көне мәтел). Дәлме-дәл аудармасын кездестіре алмадық. Ц. Дамдинсүрэннің аудармасы түпнұсқаға бір табан жақын (МҚШ. 52-бап), біз де соны негіз еттік. “Қадүдтала” (шабылғанша) дегенді “барадтал” (таусылғанша) деп аудару (Ц. Шағдар) күмән туғызады.

²²² Baγatur – т. н-да осылай. Бағатұр, бақатұр, бағатар деп әрқалай оқылады.

²²³ Olqunut – Әлкей Марғұлан бұл атауды қазіргі қазақтың Уақ руының көне атауы деп түсіндіреді (Марғұлан Ә. Тамғалы тас жазулары // Жұлдыз. 1984. № 1. 184-б.).

²²⁴ Okin qatun – қыз, қатүн (қатын) деп оқылады. Ханым, ханша деген мағынадағы көне сөз тіркесі.

²²⁵ Qobori alus – т. н-да осылай жазылған, с.с. көбере, кенере, алысқа.

²²⁶ Otagaridi-in – т. н-да осылай жазылған. Ц. Шағдар “шувалдан” – “шұбырып” деп аударған.

кісілердің түстері адам шошырлық екен. Жаныңа қас қылатын, ессіз кісілер екен. Есен-сау қалсаң, қараға²²⁷ сайын қатындар, күйме сайын қыздар бар. Мен сияқты өңдісін табарсың. Есімі басқа кісі кезіксе, Өгелен деп ата! Сен жаныңды қорғап қаш. Құр иісімді иіскеп (11-а) жүр!” деп көйлегін береді, оны ат үстінен еңкейіп алғанша, арт жағынан ағайынды үшеуі тұмсықты айналып келіп қалады, Чіледү қорқып жүйрік құбасын қамшылап, Онан дариясын өрлеп қашып кетеді. Соңынан жеті бел асқанша қуып, жете алмай, қайтып келіп, Есүкей баһадүр Өгелен үчиннің делбесін²²⁸ ұстап, ағасы Некүн тайчы бастап, інісі Таритай отчығын түйені көс-көстеп²²⁹ келе жатқан тұста, үчин-еке²³⁰ қатты дауыстап жылап айтқаны:

“Ағам менің²³¹ – Чіледү,
Жел өтіне кекілін²³² желбіретіп,
Құла түзде кенезесін кептіріп жүр-ау,
Енді қайтейін, мен!” –

деп, қалталы²³³ қос бұрымын бірде арқасына, бірде кеудесіне тастап, “қалай қалдырып кетейін?!” – деп,

Онан дариясын толқыта,
Орман-тоғайды шулата

²²⁷ Қағаға – көне сөз. Ц. Шагдар “өлжиг” (күйме) деп аударған. Моңғолдың халық әнінде: “Харалдайхан тэргэн ээ, айлынхан дунд аа...” – Қаралдайлы арба ей, ауылыңның ортасында деп айтылады.

²²⁸ Delbege – көне сөз, қ. м. АТ-да “цулбуур” (шылбыр) деп түсіндірме берген. Қазақта ат арба тізгінін делбе дейді.

²²⁹ gilejü – қазіргі моңғол тілінің сөз қолданысында “гийлэх” (малды дауыстап айдау). Бұл жерде “гилж” дегені түйені жетелеудегі “көс-көстеу” немесе “шөк-шөк, жылан жатыр шөк!”, деп бұлардың қия жерде келе жатқанын білдірген сияқты. МҚШ-да бұл сөз айтылмаған.

²³⁰ Ücün уеке – Үчин шеше, Бегім шеше.

²³¹ Ақа міну – с.с ақа менің, ағам менің. Ақатайым, ағатайым.

²³² Кекілі – с.с. кекілі.

²³³ Šibelere – бұрым қалта, әйелдердің қос бұрымын өріп салатын безендірген қалта. Дархад, өөлд, захчин, ховог рулары қазір де қолданады.

қатты дауыстап жылап келе жатқанда, даритай отчығын қатарласа келіп, бүй дейді:

“Тебінгенің — кезең асу көп астық,
Жылағаның — өзен-судан көп өттік.
Жыласаң естімес,
Қарасаң көрінбес,
Жым бол²³⁴ енді!” —

деп жұбатады. Өгелен үчинді Есүкей баһадүрдің алған жайы осылай еді.

(11-б) Амағар қаған Қадаған, Құтұла екеуінің атын атағандықтан, Қамұқ Моңғол тайчығұт Онанның Қорқоқ жібүрінде²³⁵ Құтұланы қаған етеді. Қадағанды тәйжі болдырады. Моңғолдарды тізелері жерге тигенше тепкілетеді²³⁶. “Амағар қағанның өшін алайық!” деп Құтұла қаған мен Қадаған тәйжі екеуі татар еліне шерік²³⁷ алып аттаньп, татардың Көйтен Барқа баһадүр²³⁸, Төмүчиндер²³⁹ мен Қорыбұға, Жарибұғай бастаған татарлармен он үш мәрте шайқасып, “Амағай²⁴⁰ қағанның өшін өштеп, кегін кектеп ала алмадық!” — дегенде, Күдей сечен бүй дейді:

“Амағай қағанның он ұлы тыңдаңдар!
Адырлы таудан ауларсыңдар, сендер
Арқар, құлжаны өлтірерсіңдер, сендер

²³⁴ Sem bol – с.с. сем бол, жім бол — жым бол. Екі тілде де бірдей.

²³⁵ Qorqoq jigü-e – Қорқоқ қанатында немесе Қорқоқ қапталында. Ц. Дамдинсүрэн “Хорхунагийн хөндий — Қорқунақтың ойпаты”, Ц. Шагдар “Хорхоног жибүүрт — Қорқоноқ жибүүрте” — деп қолданған.

²³⁶ Ebüdüg-ece ölekü boltala debsebei – тізелерінен артық болғанша тепкіледі. Бұл “тізелері талғанша биледі, тойлады” деген мағынаны білдіреді.

²³⁷ Şirig – шіріг, шерік. әскер.

²³⁸ Köiten Barqa bayatur – т. н.-да осылай. МҚШ-да “Kötön-Baraqa” деп жазылған.

²³⁹ Tömüçin – т.н.-да осылай, жазба деректерде: Төмүчин, Темучин, Төмүчин, Темужин деп әр түрлі жазылады.

²⁴⁰ Amaqai qağan – Амақай қаған, т. н.-да осылай жазылған.

Арқар, құлжаның етін
 Бұзып, бөліспес бұрын
 Қырылысып²⁴¹, қырқысып, кетерсіңдер, сендер.
 Бұлыңғыр таудан ауларсыңдар, сендер
 Бұғы, марал өлтірерсіңдер, сендер
 Бұғы етін
 Бұзып, бөліспес бұрын
 Бытырап, қырқысып кетерсіңдер, сендер.
 Тастақ, шөлдерден ауларсыңдар, сендер
 Құлақты жирен өлтірерсіңдер, сендер
 Құлақты жиреннің етін
 Бұзып, бөліспес бұрын
 Шабысып, атысып кетерсіңдер, сендер!

Анау, Қабұл қағанның жеті ұлының мінез-құлқы былай еді:

Қырқа жоннан аулайды, олар
 Қашаған елікті өлтіреді, олар
 Қашаған еліктің етін
 (12-а). Бұзып, бөлісіп аларда
 Тойлап, ізет қылайық десіп;
 Құт береке тілеп, тарқасады, олар.
 Мұнарлы таудан аулайды, олар
 Күдір киікті өлтіреді, олар
 Күдір киіктің етін
 Бұзып, бөлісіп аларда,
 Қадірмен ас қылайық, десіп,
 Қалаулы жақсы сөздер айтып,
 Тарқасады олар.
 Толқыңды өзеннен аулайды, олар
 Қоян, қырғауылды өлтіреді, олар
 Қоян, қырғауылдың етін
 Бұзып, бөлісіп аларда

²⁴¹ Alaldun – өлісіп, өлтірісіп, қырылысып.

Сиынып, қадір тілесіп,
 Татымды жақсы сөздер айтып,
 Тарқасады, олар.
 Сендер – Амағай қағанның он ұлы
 Құлық, мінездерің жаман
 Құл қараша боларсыңдар, сендер!
 Ан-ау Қабұл қағанның жеті ұлы
 Татулықтың қуатыңда
 Қамұқ елдің қағаны
 Ұлыстың иесі болады.
 Сендер мені – жаман
 Алжыған қарияны, сөйледі деп,
 Жек көрмеңдер!
 Сендер – ағалар, бауырлар
 Амырақ²⁴² болып тату жүріңдер!” –

деп айтқан екен.

Есүкей баһадүр Татардың Төмүчин, Қорыбұға бастаған татарларын жеңіп келген сол тұста Өгелен үчиннің аяғы ауыр болған екен. Онанның Делігүн Болдығында²⁴³ отырғанда, қара жылқы жылының²⁴⁴ жаздың алғашқы айының он алтысында кері қызыл күні, (12-6) күндізгі жалын шақта²⁴⁵ Шыңғыс²⁴⁶ қаған туады. Туылғанда оң қолына асықтай ұйыған қара қанды шеңгелдеп туған деседі²⁴⁷. Шашу тойында²⁴⁸ татардың Төмүчинін алып

²⁴² Амрақ – Амрақ, М. Қашқари сөздігінде “Сүйген дос. Амрақ көңүл – сүйген көңіл, сүйген жүрек дегенді білдіреді” деп жазылған (*Қашқари М. ТС. 1-т. 131-б.*).

²⁴³ Deligün Boldıy, Doloğan boltoı-ud – деп жазылады, Жеті төбелер немесе Дологон төбелер. Моңғолтанушылар “Жеті төбе” Төмүчиннің туған жері, Онанның сағасы деп түсіндіреді. Бұл қазіргі Хэнтий аймағының Дадал сұмының жері (БНМАУ-ын түүх. 1972. 112-б.).

²⁴⁴ Qara morin jil-un – 1162 жыл. Моңғол жыл санауымен үшінші жаранның су текті қара жылқы жылы (*Амар А. МТТ. 101-б.*).

²⁴⁵ Döli şayta – Жалын шақта (түс мезгілі).

²⁴⁶ Şinggis – т.н.-да осылай жазылады.

²⁴⁷ Törüküi-dür-iyen baraıun yar-tur-iyan saıai-yin tebüi qara nöjin-i atıun tögöbe gebe – туғанда оң қолына асықтың көлеміндей қара ұйыған қан уыстап туды дейді.

²⁴⁸ Baiıar miliıayu-t – той тойлағанда, шілдехана.

келгенде туды деп, темір бесікке бөлеп, Төмүчин деп атаған жөні осы екен.

Шыңғыс қаған туып, жеті күн өткеннен кейін, мұхит аралының ішінде²⁴⁹ бір қаралтым құс, күр қара тастың²⁵⁰ үстінен күн бағытымен айналып, үш күн бойы шақырады. Есүкей баһадүр:

“Бұл бір нысаналы²⁵¹ құс болды-ау” — деп,
 Сол қара тасты шағып көрсе,
 Алтын таңба көрініп,
 Аспанға ұшып кетеді.
 Сол тас қайта бұрынғы қалпымен бітіп,
 Сол құс қайта бұрынғы қалпымен шақырады.
 Қайта шақса, күміс таңба көрініп,
 Мұхитқа түсіп кетеді.
 Сол тас қайта бітіп,
 Сол құс қайта шақырғанда,
 Есүкей баһадүр бүй деп:
 “Мына туған ұлда да,
 Мына қаралтым құста да
 Бір нысана бар-ау!” — деп,
 Сол тасты шағып көрсе,
 Ішінде қасбұға таңба²⁵² бар екен.
 Алып келіп, қастерлеп,
 Қылша, шырағдан жағып²⁵³ отырғанда,
 (13-а) Сол қаралтым құс түңілікке қонып,
 “Шыңғыс, Шыңғыс” деп шақырады.

²⁴⁹ Dalain qoıy dotog-a – Мұхит аралының ішінде.

²⁵⁰ Kırı qara sılayın – Күр (күжір) қара тас. Бізден бұрынғы аудармаларда “жартас” деп аударылып, қалыптасқан. М. Қашқаридің сөздігінде “Күр ер” деген сөз тіркесіне берілген түсіндірмеде: “Kim kır bolsa kövez bolır” деген көне мақал келтірілген (*Қашқари М. ТС. 3-т. 383-б.*).

²⁵¹ Nigen belge-tı şıbaıın – бір белгілі құс, бір нысаналы құс, бір киелі құс.

²⁵² Qasbu’a – қасбұға таңба. Юань ұлысынан жалғасқан мемлекеттік таңба.

²⁵³ Kırı (діни) – сөздікте “қылша” деп аударған (*Базылхан Б. ҚМС. 1977. 204-б.*).

Сол құстың дауысы шыққан себептен,
Шыңғыс қаған деп атаған екен.

Дәл солай тоқайласқан лама Сақианың Ғұңға Ниамбуы болған. Сол ламаның жарлығымен Есреу атты қаланың сол жақ қақпасының тұсында екі *лавар*²⁵⁴ жерде Далай дағұрсақүй²⁵⁵ атты сүме тұрғызады²⁵⁶.

Данышпан Боғда Шыңғыс қаған²⁵⁷ қырық бес жасында хан тағына отырды²⁵⁸. Сол Шыңғыс қаған бес түсті, төрт жат ұлыстан бастап, *жамбутивтің* үш жүз алпыс бір әулеті, жеті жүз жиырма тілді ұлыстан алым-салық алып, қолы жерге, аяғы кеңге созылып, тыныштық құрып, Чақраварди қағандай даңқы артады.

Бұрқан *нирванаға* айналып, үш мың екі жүз елуден астам жыл өткеннен кейін данышпан Боғда Шыңғыс қағанды туылар тұста *жамбутивтің* әлемінде он екі сүмпайы қаған туылып, барша жан-жануар аса толқып қиналған тұста, құзырлы Шигмуні Бұрқанға *чақраварди* беріліп, жалынды Есрүн тәңірдің²⁵⁹ құбылған бейнесі — данышпан Боғда Шыңғыс қағанды мына *жамбутивтің* (13-6) жан-жануарларын басқартуға жібергенде, барша жұртты бейқам қалмасын деп, үш жыл бұрын Сақианың Ғұңға Ниамбу ламасы жарлық етіп: “Жоғарыдағы тәңірдің бұйрығымен шын жүректі, асыл текті²⁶⁰, Боғда Шыңғыс қаған туылады. Баршаның билеушісі

²⁵⁴ Labar – сөздікте: 1. балауыз ағаш, 2. әшекей шымылдық деп аударған. (Базылхан Б. МКТ. 289-б.).

²⁵⁵ Dalai dayuisaqui – “теңіздей даңқы өшпес” деген мағыналы атақ.

²⁵⁶ Süm-e bosagaba – Бұл сүменің қалай тұрғызылғаны жөнінде арнайы жазылған дерек “Шара туужда” айтылады. Л. Түдэвтін “Оройгүй сүм” кітабында кеңінен әңгіме етіледі.

²⁵⁷ Sutu boғqa Cinggis qaғan – орыс тіліне “обладающий величием” деп аударылған. Бұл “Суту Боғда” деген сөз тіркесінің толық мағынасын ашып бере алмайды. “Суту- суут- суутай” сөзі – “даңқты, даңқы асқан данышпан” деген мағына береді. “Боғда” сөзі – “Бог”, “Жаратушы-Ие” деген атаулар сияқты жан-жақты, терең мағынаны қамтыған діни атау.

²⁵⁸ 1206 ж.

²⁵⁹ Esüren tengir – аспан тәңірінің бірінің атауы.

²⁶⁰ Cindamani – асыл, ардақты деген ұғым береді.

сол болады!” деп, қытайдың Илишида Шигү, Би Ба есімді екі адамына Бұрқан Қалдунға қызыл тасқа бітік²⁶¹ жаздырады. Шыңғыс қағанға жоғарыда Шигмүни бұрқаннан Чибанкирид²⁶² беріліп, төменде Нанди уба Нанди лус-тың²⁶³ қағанынан қасбұға таңба шығарылып берілген себебі сол екен.

Есүкей баһадүрдің Өгелен үчинінен туылғандар Төмүчин, Жүчи Қасыр, Қачигү, Төмүге отчығын осы төртеуі еді. Төмөлен есімді бір қыз болған екен. Төмүчин тоғыз жаста болғанда, Жүчи Қасыр жеті жаста екен. Қачигүн бес жаста болғанда, Төмүге отчығын үш жаста екен. Төмөлен бесікте екен. Есүкей баһадүрдің тағы бір әйелі Сөчікіл енеден туылғандар Бектер, Белкетей екеуі еді.

Есүкей баһадүр Төмүчинді тоғыз жасқа толғанда²⁶⁴, Өгелен үчиннің төркіні оққунұт елінен қыз сұрайын деп, Төмүчинді алып аттанады. Барып, Чекечер (14-а), Чиқұрү екеуінің арасында қоңыраттың²⁶⁵ Дей сеченіне жолығады. Дей сечен: “Есүкей құда²⁶⁶ қайда барасың, сен?” — дейді. Есүкей баһадүр: “Мына ұлыма нағашылары оққунұт²⁶⁷ елінен қыз сұрайын деп келемін” — дейді. Дей сечен бүй дейді:

“Ұлың көзінде отты,
Бетінде шуақты ұл екен²⁶⁸.”

²⁶¹ Bidun-tur bičibeі – бітік жаздырды. т. н-да bidun-t-бітік сөзін “šabšacu” — “шауып” деп түсіндірген.

²⁶² Čibaenggerid – Буддадан жалғасқан тәңірдің әмірі.

²⁶³ Lus – giγul – жер астында тұратын зұлым пері атауы.

²⁶⁴ 1171 жыл.

²⁶⁵ Qonggigat – т. н-да осылай жазылады. Ежелгі тайпа. Қоңырат тайпасының таңбасы “П” — босаға (Пэр.лээ Х. Монголын түмний гарлыг тамгаар хайж судлах нь, Улаанбаатар, 1976, 192-б.).

²⁶⁶ Quda – т. н-да осылай “құда” деп жазылған. Қазіргі моңғол тілінде де осылай қолданылады. Шығармада осы тұста ғана Есүкейге қатысты қолданылған.

²⁶⁷ Naγacu-nar olunud – нағашылары оққунұт. Егер Әлкей Марғұланның оққунұтты уақ деп түсіндірген дәлелі рас болса, мұндағы “нағашылары оққунұт” деген сөзде осы қисын бар.

²⁶⁸ Köbegün čin-u, Nidün-tur-iyen, qal-tu, Nigur-tur-iyen gerel-tü köün — көне мәтел. Ұлың көзінде отты, бетінде (жүзінде) шуақты ұл екен. МҚШ-да дәл

Есүкей құда мен түс көрдім. Өткен екі түн ақ сұңқар күн мен айды шеңгелдеп ұшып келіп қолыма қонды. Бұл түсімді адамға айтпаған едім. Мен күн мен айды көзбен көретін шығармын. Енді, мына сұңқар [шуақ] шеңгелдеп келіп, қолымды ақ нұрға толтырды. Не жақсылық көрмек екенмін?! Несі де болса, сұңқары — сіздің Қиат елінің киесінен келіп көрінген екен.

Біз — Қоңырат елі ежелден:
 Бөтен ұлыспен жауласпай
 Беті сұлу қызын
 Қаған болған сіздің
 Қасақ арба²⁶⁹ міндіріп,
 Қара бура жектіріп
 Желдірте барып
 Қатындардың тағына
 Қатар отырғызар еді.
 Ұлыс елмен жауласпай
 Өңі жақсы қызын
 Күймелі арбаға міндіріп
 Аш бура жектіріп
 Сауық құра барып, (14-б)
 Биік тақтың
 Бір шегіне отырғызар еді!
 Ерте күннен біздің Қоңырат елінің
 Жүзі сұлу қатындары²⁷⁰,
 Өңі жақсы қыздары болған.
 Жиендері түсті,
 Қыздары өңді болған.

осылай жазылған. Моңғолдың ауыз әдебиетінде көптеп кездеседі. Ш. Гаадамба бұл мәтел ауыз әдебиетінен МҚШ-ға енген деген ұсыныс айтады (*Гаадамба Ш. МНТСЗА. 106-б.*).

²⁶⁹ Qasaq terigen – қасақ арба. Аудармашы Ж. Хамай осылай “қасақ арба” деп берген. Көне моңғол тілінде “qasaq” деген ошақтың құрсау темірі, қарын темірі. Демек “qasaq terigen” дегеніміз құрсау темірлі арба дегенге саяды (Ғылыми редактор).

²⁷⁰ Qasaq you-a qatad-tai – беті сұлу қатынды.

Ұл баламыз елін күзеткен,
Қыз баламыз жүзін көрсеткен²⁷¹!

Есүкей баһадүр құда, қызым кішкентай еді, үйіме барып көріңіз!” — деп үйіне түсіреді.

Қызын көрсе,
Көзінде отты,
Бетінде шуақты.
Қызды көріп,
Көкейіне қондырды²⁷².

Төмүчиннен бір жас үлкен әпеке²⁷³, он жаста екен. Бөрте есімді екен. Түнде қонып, ертеңінде қалап еді, Дей сечен бұй деді:

“Көбірек қалатып берсе,
Қадірлі болар,
Азырақ қалатып берсе,
Мазаққа қалар!

Қыз баланың тағдыры — туған есігінде қартаю емес²⁷⁴ екен. Мен қызымды берейін. Ұлыңды — күйеу баламды тастап кет!” дегенде, “Жә!” десіп құда болады.

Есүкей баһадүр: “ұлымды күйеу жұртына²⁷⁵ тастап кетейін. Ұлымның иттен шошитыны²⁷⁶ бар. Шошытпа!” — деп, жетек атын тартуға беріп, Төмүчинді күйеулікке тастап кетеді.

²⁷¹ Nūgun köüd manū nuntūγ ʒara-iyu, ökin köün manū öngge üjüǵüliüü – Бұл мәтел аталық дәуірдің жат рудан әйел алатын салтын сақтаған аталық сөз. Рудың барлық ұлдары жат қыз алып үйленетіндіктен, ата-бабасының жұртын қарап (күзетіп) елінде қалады екен (*Гадамба Ш. МНТСЗА. 108-б.*).

²⁷² Oindo otuǵulʒu – “көкейіне кіргізді” деген сөз тіркесі. Бұл сөз тіркесі шығармада көп қайталанады. Біз “көкейіне қондырды” деп қолданамыз.

²⁷³ Negen nasun eke eceqen – бір жас үлкен, әпеке.

²⁷⁴ Ökin ǵümün-ü jaiayān töreksen egüden-tür ötolkü ügei – Монғолдың көне салтына негізделген көне мәтел. Көне монғолдарда ұлтабардың ұшын қыз балаға берсе, босағада отырып қалады деген ырым болған. Жоғарыдағы мәтел осы негізде айтылған (*Гадамба Ш. МНТСЗА. 109-б.*).

²⁷⁵ Köbegüid-iyn kürged-ta – ұлымды күйеу жұртына.

²⁷⁶ Köbegüid-minu poqai-aşa – Бұл жерде “аруақты адамға ит өш болады-мыс” деген наным айтылған.

(15-а) Есүкей баһадүр қайтып келе жатқан тұста Чекчердің Шира кегерінде²⁷⁷ қатты шөліккеп, татар әулетінің тойына түссе, олар ертеден бергі жаулары екен. “Есүкей қонон²⁷⁸ келді!” деп ертеде жеңілгендерін кектене еске түсіріп, өштікпен сусынына у қосып береді.

Жол бойы ауырып, үш күн жүріп, үйіне келіп, қатты сырқаттанған Есүкей баһадүр бұй дейді: “Менің ішім жаман [ауырып] тұр. Жақын маңымда кім бар?” — дегенде, Қоңқотанның Чирқа ебүгенінің²⁷⁹ ұлы Менілік: “[Мен] жақын тұрмын!” — дейді. Есүкей баһадүр оны шақырып алып: “Чағам²⁸⁰ менің Менілік, ұлым кішкентай еді. Мен ұлымды — Төмүчинді күйеулікке қалдырып, қайтып келе жатқанда, жол бойында татар адамдары тойлатып жатыр екен. Шөліккеп [сусын ішейін деп], түсіп едім. Өштелдім. Ішім жаман ауырып тұр. Қаршадай қалған бауырларыңды, жесір жеңгелеріңді қалай асырауды сен біл. Ұлым Төмүчинді тез барып алып кел. Чағам менің, Менілік!” — деп, демі бітеді. Есүкей баһадүрдің сөзін жерге тастамаған Менілік аттанып, барып Дей сеченге: “Есүкей ағай Төмүчинді қатты сағынып, өзегі талды. Төмүчинді алып кеткелі келдім, мен!” — дейді. Дей сечен: “Құда ұлын сағынған болса, барсын. Тез көріп, тез қайтсын!” — дейді. Менілік Төмүчинді алып келсе, Есүкей баһадүр тәңір болыпты²⁸¹. Төмүчин жерге етбетінен құлап жатып, қатты қайғырғанда, Қоңқотанның Чирқасы жұбатып, бұй дейді:

²⁷⁷ Кегеге – түзде, далада, керіде, кері далада.

²⁷⁸ Qiyuan – т. н-да “өштес” деп түсіндірме берген, қазіргі моңғол тілінің қолданысында жоқ. Қалқа аңыз ертегілерінде осыған ұқсас “Ердене Қауан Сою” деген дастанда айтылады. “Қақпан”, “қақпан – жауыз” дегеннен пайда болуы мүмкін. Немесе, Абайдың өлеңіндегі “қиядан шауып” дегенге ұқсас.

²⁷⁹ Ebügen – Ебүген – моңғолша övgön “өвгөн” – “қария” сөзінің көне түрі. Шығарманың кей тұстарында атақ-дәреже тұрғыда қолданған. Сондай тұстарын біз аудармай қолдандық.

²⁸⁰ Саға – балам. Қазақ тілінде бала-шағам деген үлгіде сақталған. Қазіргі моңғол тілінің сөз қолданысында жоқ.

²⁸¹ Tengri bolugsan-tur – өліпті, өлді дегенді осылай – “тәңір болыпты” деген. Қазіргі кезде де моңғолдар өлімді осылай: “э, хөөрхий тэнгэр болж дээ” – “е, байғұс-ай тәңір болыпты-ау” деп астарлап айта береді. Бұл тым көнеден жалғасқан сөз тіркесі болса керек.

“Табан балық сықылды, неліктен
Табансыз қайғырасың, сен
Тұғұрға шерікті бекітейік²⁸² деп,
Келіскеніміз қайда?!
Теңбіл балық сықылды, неліктен
Діңкеңді құртып қайғырасың, сен
Нармай ұлысты²⁸³ құрайық деп,
Келіскеніміз қайда?!” –

деп айтып еді, қайғырып жылағанын тоқтатты.

Сол көктемде Амағай қағанның қатыны Өрбей²⁸⁴, Қоғатай²⁸⁵ екі қатын ұлы аураққа²⁸⁶ жиналған тұста²⁸⁷, Өгелен үшін кешігіп

²⁸² Tugug-a šerig-yügen bekiley-e – тұғырлы шерікті бекітейік, тулы шерікті нығайтайық. МҚШ-да Ц. Дамдинсүрэн “торгон цэрэг-ээ” – “торғын (ханның) шерігін” деп түсіндірген. Біздің ойымызша, бұл сөз көне түрік тіліндегі “түрүг” – “бекініс, қорғаныс” сөзінің “туырлық” – “қалқа, бас қалқа, қорғаныс қалқа”, болып өзгерген аталымы – “туырлық шерік, қорған шерікті құрайық” деген сөз тіркесі. Қ. м. АТ-да Ц. Шагдар “туурга цэрэгэ” – “туырлық шерікті” деп жазған. Шерік сөзінің де көне бір мағынасы – “бекініс” болғаны Махмұт Қашқари сөздігінде бар (М. Қашқари. ТС. 1-т.).

²⁸³ Narmai ulus – Ежелгі моңғол мемлекетінің атауы. “Нармай” деген моңғол тілінде “ұлы, еңселі” деген мағына береді.

²⁸⁴ Örbei – т. н-да осылай жазылған. Қ. м. АТ-да “Үрбэй”, МҚШ-да “Орбай”.

²⁸⁵ Qogatai – т. н-да осылай. Қ. м. АТ-да “Сукадай”, МҚШ-да “Сохатай” деп жазылған.

²⁸⁶ Yeke irayu – бұл сөзді Ц. Дамдинсүрэн “Их Аурут” – “Ұлы аурақ” деп жазып, оны моңғол хандығының ұлы ордасы болған жер деп түсіндіріп, сол орданың қазіргі жұрты жөнінде “... Тосон көлінен шығыс оңтүстікке қарай 5 шақырым жерде, “Аваргын гол” (“Аварга өзені”) дейтін бұлақ батыс оңтүстікке қарай беттеп, Тоно тауының теріскейімен ағады. Аваргын өзенінің жағасында Хэнтэй аймағының Дэлгэрхан сұмын орталығы бар. Дэлгэрхан сұмыны орталығының батыс оңтүстігінде “Аваргын рашаан” (“Аварганың арасыны”) деген ащы сулы бұлақ бар. Осы арасан бұлақтың сыртындағы (солтүстігіндегі) дөңесте ежелгі қаланың орны бар. Осыларды 1951 жылы аралап көріп мен Аварга деген атау 13-ші ғасырда болған Моңғолдың ордасы “Аураг” деген ұсыныс жасаған едім. “Аураг” деген сөз ескіріп, моңғолдың ауызекі тілінде өзгеріске ұшырап, “Ұлы” деген ұғым беретін “аварга” деген сөз болып өзгеріпті” деп жазады (Монголын нууц товчоо. УБ., 2004. 16-б.).

²⁸⁷ Yeke irayu qarju aqiu-tur – “Ұлы аураққа қарап (күзетіп) тұста” деген мағынасыз сөйлем пайда болады. Себебі: мұндағы “харжу” – “қарап” деген сөз

барып, Өрбей, Қоғатай шығарған астан қағылады. Өгелен үшін Өрбей, Қоғатай екеуіне: “Есүкейімді өлді деп, ұлдарымды үлкенге елемей”²⁸⁸, ұлылардың несібе сарқытынан²⁸⁹ неліктен қалдырдыңдар, сендер. Көріп кетіп, ескертпей, тастап көшетін болдыңдар?!” — дейді. Ол сөзге Өрбей, Қоғатай екі қатын бұй дейді: “Амағайды өлді деп, Өгеленнен осындай [сөз] еститін болдық:

Шақырып бермес жол сенікі,
Кезіксе жейтін жөн сенікі, (16-а)
Жеткізіп бермес жол сенікі,
Жетсе, жейтін жөн сенікі,

Мына шеше мен ұлдарын жұртқа тастап, көшейік, біреуін де алып жүрмеңдер!” — деп, келесі күннен тайчығұт²⁹⁰ Онан дариясына қарай [қозғалып], Тарқұтай Қірілтұқ, Төдеген Кертелер үйлерін алып, Өгелен үшін шеше мен ұлдарын жұртқа тастап көшеді. Қоңқотанның Чирқа ебүгені²⁹¹ барып азғыру айтқанда, Төдеген Кертге:

“Шалқар су тартылды,
[Шақпақ] тас жарылды²⁹²” — деп,
Чирқа ебүген сен “қалай-қалай азғырасың!” —

деп, арт жағынан қолтық тұсына найза тығып алады. Чирқа ебүген жарақат²⁹³ алып, үйіне келіп, қатты қиналып жатқанда, Төмүчин

т. н-да қате жазылған. Дұрысы “хүрүжу” — “жиналып” болса керек. Сонда ғана “Ұлы аураққа жиналып жатқан тұста” деген мағыналы сөйлем пайда болады.

²⁸⁸ Үеке үлі болқи-аға — Үлкендерге қоспай деген мағынадағы көне сөз тіркесі.

²⁸⁹ Сарқад, сархад — бұл сөз қазақ тілінде көне мағынасымен, моңғол тілінде екі мағынада сақталған: 1. сархад — шарап, сусын. 2. хишиг сархад — нәсіп, үлес.

²⁹⁰ ТаісіҮт — т. н-да осылай жазылған, қ. м. АТ-да “Тайчууд” — “тайчудтар” деп жазылған.

²⁹¹ Ебүген — қария, ақсақал. Бұл атау құрмет білдіру мағынасында беріліп, өзге тілдердегі жазбаларда өзгертілмей қолданылатындықтан, біз де аудармадық.

²⁹² Şegel usan şeüyen nidurluğa, çilayun şarluyа — көне мәтел. Шалқар су тартылды, шақпақ тас (Гаадамба Ш.) жарылды. Қазақтың жыраулық дастандарындағы “Еділ тасып, емен жарылды!..” дегеніне ұқсас.

²⁹³ Јarat — т. н-да осылай жазылған. Ц. Шағдар “шархтай” — “жаралы” деп қазіргі моңғол тіліне аударған. Алайда түпнұсқада “жара” — “жара”, “жарат” — “жарақат” деп қазақ тіліне жақын жазылған.

көргелі келеді. Сонда Чирқа ебүген: “Жақсы әкеңнің құраған Бида²⁹⁴ түгел ұлысын, тайчығұт аға-бауырың [бүлдіріп] көшкенде, тоқтау айтуға барып, өстіп қалдым, мен!” — дейді. Бұл сөзге Төмүчин жылап шығып кетеді. Сонан Өгелен үшін адамдарын алып, көшкендердің соңынан барып, кейбір елді азғырып тоқтатқанымен, ел тұрақтамай, тайчығұттардың соңынан көшіп кетеді. (16-б). Тайчығұт ағайын туыстары Өгелен үшін жесірді, кішкентай жетім ұлдарды жұртқа тастап, көшіп кеткенде:

Мерген²⁹⁵ боп туған, Өгелен үшін
 Жетім ұлдарын асырап,
 Тарта буынып, тастай түйініп²⁹⁶
 Онан дариясына қарай ерте жүгіріп,
 Бүлдірген, мойыл теріп,
 Күндіз-түні тамағын асырады.
 Сүлдерлі²⁹⁷ туған Өгелен шеше,
 Даңқты ұлдарын асырап,
 Қайқы істік ұстап,
 Қышан, сөде қазып,
 Күні мен түнін өткізді.
 Қатын туған үшін шеше,
 Қаған ұлдарын асырап,
 Шегірін істік ұстап,
 Қалдұнға қарай жүгіріп,
 Шегірін, жауқазын қазып,
 Қанғанша, тойғанша жегізіп асырады.
 Әдепті туған үшін шеше,
 Нәсіпті туған ұлдарын асырап,
 Сай, суды қалдырмай,

²⁹⁴ Bida – Бет “Бида ұлысы” дегенді А. Амар: Моңғол ұлысының көне атауы деп түсіндіреді (Амар А. МГТ. 46–59-бб.).

²⁹⁵ Mergen – бұл жерде ақылды, данышпан деген мағынада қолданылған.

²⁹⁶ Örnitele boytalaǵu, nögçitele büselejü – көне мәтел. “Тарта боқталап, тастай буынып”. Ц. Дамдинсүрэн МҚШ-да “дээлийн хормой шуун бүсэлж” — “шапанның етегін қайыра буынып” деп аударған.

²⁹⁷ Süldertei – т.н.-да осылай жазылған, с.с.- сүлдерлі.

Жатқас²⁹⁸, бек қазып,
 Әдеппен ұлдарын асырады.
 Қоға туған Өгелен үшін шешей
 Құтты туған ұлдарын асырап,
 Өзен, тасты қалдырмай,
 Қойжуа, жауқазынмен асырады.
 Қоға үшін шешейдің,
 Қойжуа, жауқазынмен асыраған ұлдары,
 Құтүктү²⁹⁹ сәйт болып өсті.
 Қатын үшін шешенің,
 Шегершін, жауқазынмен асыраған ұлдары,
 Қаған, сәйт болып өсті.
 (17-а) Сүтті үчиннің
 Сөде, қышанмен асыраған ұлдары,
 Сұлделі сечендер болып өсті.
 Әдепті туған үчин шешенің
 Жатқас, бекпен асыраған ұлдары,
 Затты сәйт болып өсті.
 Ер сәйт болып жетіліп,
 Қасиетті сусыңды³⁰⁰ іздейік десіп,
 Шеше мейірімін қайтарып,
 Ілгек қармақ ұстап,
 Ана-Онанның жағасына отырып,
 Ұсақ-түйек балық қармақтап,
 Инемен ілдіріп,
 Балдыр ішіндегіні
 Ұмтыла қармақтап,
 Көлкек ау байлап,

²⁹⁸ Šatgasun – т. н-да осылай. Қазіргі моңғол тілінде “затгас” деп жазылады. А. Амар МҚТ-да “затгасун” сөзіне “чанасан” – “қайнатқан” деп түсіндірме берген. Соған қарағанда бұл жерде кәді жатқас болуы мүмкін.

²⁹⁹ Qutug-xutaгt – 1. бақты, құтты, бағы бар. 2. (діни) әулие, киелі, қасиетті, ардақты (*Базылхан Б. МҚТ. 633-б.*).

³⁰⁰ Erkün undan – эрхэм уаңдаан – (дни) мәңгілік су, қасиет суы.

Ұсақ шабақты сүзіп,
Жіче³⁰¹ шешесін әлпештеп асырады.

Бір күні Төмүчин, Қасыр, Бектер, Белгетей³⁰² төртеуі қатар отырып қармақ салғанда, қармаққа бір мөлдір айбалық түседі. Оны Төмүчин [мен] Қасыр екеуінен Бектер, Белгетей тартып алады. Төмүчин, Қасыр екеуі үйіне келіп, Үчин шешеге бұй дейді: “Кеше бірде торғай қадағанымызда³⁰³ тағы тартып алып еді. Енді тағы да қармақ қапқан мөлдір айбалықты аға-бауырлар Бектер [мен] Белгетей тартып алды. Қандай ағаттық қылдық, біз?!” — дейді. Ол сөзге Үчин шеше бұй дейді: [Қарсы] “Ештеңе қылмаңдар. Ағалар, бауырлар³⁰⁴, неге солай (17-б) айтысасыңдар,

Көлеңкеден өзге нөкер жоқ,
Құйрықтан өзге шаншар³⁰⁵ жоқ.

Анау тайчығұт — аға-бауырлардың қайғысы қинап тұрғанда, кім құтқарады³⁰⁶. Ертедегі Алұң Қоғаның бес ұлы сияқты неліктен бірліктерің өзгерді?! Олай қылмаңдар!³⁰⁷” — дейді. Ұлдары еш үн қатпайды. Есікті тарс жауып шығып кетеді. Бектер ұлқұн³⁰⁸ үстінде сары ақталы³⁰⁹ тоғыз атын қарап отырған екен. Төмүчин

³⁰¹ Жісе – т. н-да осылай жасылған, Ц. Шагдар “заяат” — “бұйыртқан” деп өзгерткен. Бұл қазіргі ойрат моңғолдың қошуыт руының сөз қолданысында “жиче” — “шеше” деген мағынада. Қарақалпақстан қазақтарының күнделікті сөз қолданысында “жише” деп, жас ана, жеңгелерді атау әлі күнге дейін сақталған.

³⁰² Belgetei – т. н-да осылай әрқалай жазылған. Қ. м. АТ-да “Бәлгүтәй”, МҚШ-да “Бәлгүтәй”.

³⁰³ qodalidju – ойрат моңғолдары сапқымен қадап атқанды осылай атайды. “Хадмалдах” — “қадау”.

³⁰⁴ Aq-a-nar degü-nar – ағалар, бауырлар деген көне сөз тіркесі.

³⁰⁵ Сегүдер-есе busu nökör ügüi, сегүл-есе öbere сүйсиге ügüi – көне мәтел, “көленкеден өзге нөкер жоқ, құйрықтан өзге шаншар жоқ”.

³⁰⁶ Qen abarγad qemejü büüg-e – кім құтқарады деп едіңдер. Ц. Шагдар қ. м. АТ-да “Хән өшөгөө авах вэ” — “Кім өшін алады” деп аударған.

³⁰⁷ Та бүтүге – т. н-да “teimü büüiled” — “Олай істемейдер” деп түсіндірме жазған. Қ. м. АТ-да “Дэмий битгий маргалд” — “Босқа таласпаңдар” деген.

³⁰⁸ ulqun – тау, төбешік деген көне сөз т. н-да осылай айтылған.

³⁰⁹ Şira aγta-tan – сары ақталы.

солдан, Қасыр оңнан келіп, оқтарын кезеп тұрғандарын көріп,
Бектер бұй дейді:

“Ағайын туыспен өліскенде нөкер,
Өзгелермен жұлысқанда,
Нөкер-сүдер болайық.
Көлеңкеден өзге нөкер жоқ,
Құйрықтан өзге шаншар жоқ қой,
Нөкер адамның қайғысы қиын емес пе?!
Енді неліктен сендер мені,
Ауыздың — құсығы,
Көздің — кірпігі болдырасыңдар³¹⁰.
Мен қандай ағаттық қылдым?!
Қоламтамды өшірмеңдер³¹¹,
Тек Белкүтейімді өлтірмеңдер!” —

деп, тізерлеп жалбарынады. Төмүчин, Қасыр екеуі алды, артынан
[қатар оқ кезеп] атып³¹², кетіп қалады. Үйіне қайтып келгенде,
Үчин шеше ұлдарының сұсын сезіп, бұй дейді:

“Қосағын құртқандар
Қасарланып отыр!
Ыстығымды³¹³
(18-а) Жарып шыққанда,
Қара қанды қолына
Ұыстап туған еді.
Қабырғадан қапқан ит сияқты,
Қыратқа ұмтылған самұрық сияқты,

³¹⁰ Аман-и қоғусун, нидүн-ү сормусун болғамой — көне мәтел: ауыздың құсығы, көздің кірпігі немесе ауызға құсық, көзге кірпік болдырасыңдар. Т. н-да “қоғусун” сөзінің алдына “kiletēsün” деген түсіндірме жазған.

³¹¹ Qolomta-yiq-minu bñ bñrlegedkñp — қоламтамды бүлдірмеңдер.

³¹² Talaju — т. н-да осылай талау, өлтіру. Ц. Шағдар “харван алж” (“атып өлтірді”) деп сілтеме берген.

³¹³ Qalun-ig — ыстығымды, “ыстық құрсағымды” деген сөзді осылай атаған. Қазіргі қалқа моңғол тілінде малдың ішкі құрылысынан жасаған тағамды “таван халуун” — “бес ыстық” деп атайды.

Ашуын баса алмаған арыстан сияқты,
 Тіріні жұтқан айдаһар сияқты,
 Көлеңкесіне ұмтылған сұңқар сияқты,
 Қылғыта жұтатын шортан сияқты,
 Ботасын шайнаған бура сияқты,
 Жаңбырлы күні жортқан қасқыр сияқты,
 Балапанын ерте алмай,
 Жұлып жеген сарала қаз сияқты,
 Жатынын қозғаса, қорғайтын шибөрі сияқты,
 Қарпымай тынбайтын жолбарыс сияқты,
 Қанға ұмтылған барақ сияқты, құртасыңдар!
 Көлеңкеден өзге нөкер жоқ,
 Құйрықтан өзге шаншар жоқ!

Тайчығұт бауырлардың қайғысы сейілмей жатқан кезде, неліктен мұндай іс қылдыңдар, сендер?!” — деп, ұлдарына

Бабалар сөзін сұрыптап,
 Көне сөзді сақтап³¹⁴,
 Қатты сөгіп ұрысты.

Сөйткен тұста, тайчығұттың Тарқұтай Кірілтүк³¹⁵ торқасқаларын³¹⁶ бастап келіп:

“Құлағы күстенді,
 Жілігі жетілді³¹⁷” — дейді.

Сөйткенде, Өгелен үшін шеше, ұлдар, ағалар, бауырлар [бұлардан] қорқып, Онанның жыныс орманына сүңгіп [барып] Белгетей³¹⁸ ағаштарды түбірімен жұлып, (18-б) қорғаныс құрады.

³¹⁴ Qaуıciп úges qataуulun – ескі сөздерді сақтап.

³¹⁵ Torуutai Kireliud – т. н-да осылай жазылған.

³¹⁶ toraуas-ud-iуap – торқасқаларын. Ц. Дамдинсүрэн “шадар нөхөдөө” — “жақтас нөкерлерін” деп аударған.

³¹⁷ Qulayun quciji, šilügen šiberšigü – Құлағы (күстенді) қабықтанды, жілігі жетілді. МҚШ-да “qorugad gooŋju šilüged Siberiŋüü” деп жазылғанын Ц. Дамдинсүрэн: “Хурганы үс гуужив, төлөгний бие төлжив”, “қозы жүні түсті, тоқтының еті жетілді” деп аударған.

³¹⁸ Belgetei – т. н-да осылай жазылған.

Қасыр атысып, Қачиғұн, Төмүге, Төмүлүн үшеуін жебе арасында³¹⁹ жасырып, атысып жүргенде, тайчығұттар дауыстап: “Ағаларың Төмүчинді жіберіңдер. Өзгелерің керек емес!” — деген тұста, Төмүчинді аттандырып, жасырын бұлтарып³²⁰, орманға қашырып жібергенін тайчығұттар көріп қуады. [Төмүчин] Тегүне өндөр³²¹ жынысына кіріп кетеді. Тайчығұттар [оған] кіре алмай, жыныс орманның айналасын күзетеді. Төмүчин жыныс ішінде үш [күн] түнеп шығайын деп, атын жетектеп келе жатқанда атының ері сыпырылып қалады. Қараса, өмілдірігі салулы³²², айылы тартулы қалпында сыпырылып қалыпты. Сонан іштей: “Айыл ағытылмағанда, өмілдірік қалай сыпырылып қалады?! Тәңірім жазғырып тұр ма екен” деп ойлап, ерін ерттеп, [жынысқа] кіріп, тағы да үш қонады. Тағы да, қайтайын деп, келе жатса, жүктей³²³ ақ жартас жыныстың ауызын көлденең бітеп тастапты. “Тәңірім жазғырып тұр ма!” — деп, тағы да үш қонады. Тоғыз күн бойы дәм татпайды. “Бүйтіп, атымды өшіріп, өлгенше³²⁴, шығайын!” — деп, әлгі жүктей ақ жартастың маңындағы еңкейіп (19-а) өтуге бөгет³²⁵ болатын ағаштарды жебе³²⁶ пышағымен кесіп, атын жетектеп, тайғанақтата шықса, тайчығұттар аңдып отыр екен.

³¹⁹ jebe juuga – жебе арасында, жебе жапсарында.

³²⁰ Burutyan – қ. м. т. “айыптап” деген мағына береді. МҚШ-да “оргуулан” — “қашырып” деп аударған.

³²¹ Tegüne öndör – МҚШ-да “Тэргүүн өндрийн”, А. Амардың кітабында (Амар А. МТТ) “Тэргүүний хэмээх уулын” — “Тэргүүний дейгін таудың” деп жазылған. Моңғолдың ежелгі әдебиетінде тауды — “хайрхан”, “хан” деп тергеп атау немесе “өндөр” — “биік” деп атау жиі кездеседі. Қ. м. АТ-да “түүний” — “соның” деп жазылған.

³²² kömüldereg-e – “көмілдірік” сөзі моңғол тілінде қазір де осылай айтылады.

³²³ Qoşilgo – жүк, жиған жүк, жүктей деген сөз. МҚШ-да gerіп сіне “гэрийн чинэ” — “үйдей” деп жазылған.

³²⁴ Nere ügü-ber ker üüüü büi – атымды өшіріп, қалай өлейін. Бұл жерде “атсыз өлгенше, алысып өлейін” деген мағынада айтылған.

³²⁵ Bökü – берік, бұл жерде қате жазылғанға ұқсайды. МҚШ-да “бөглөн” — “бітеп” деп жазылған.

³²⁶ Sumçi – оқшы, оқ пышағы.

Ұстап алып, Тарқұтай Кірілтұқтың ұлыс-еліне апарып, жаза келісіп, Төмүчинді үй басына бір қондырып, кездіріп жүргенде, жаздың алғашқы айының он алтысында кері қызыл күні³²⁷ тайчығұттар Онанның жағасына тойлап, күн батқанда тарқайды³²⁸. Сол тойда Төмүчинді әлсіз³²⁹ балаң адамға күзеттірген екен. Той қызығы тарқасымен, [Төмүчин] әлгі әлсіз балаң адамды шынжыр бұғауымен³³⁰ бастан салып жіберіп, жүгірген бойда Онанның түнегіне кіріп кетеді. [Орманға] кіріп, көрініп қалудан қорқып, судың жиегіне шалқалай жатып, бұғауын суға қарай ағызып, бетін [судан] шығарып жатады. Әлгі айырылып қалған адам зор дауыспен: “Байлаудағы адамнан айырылып қалдым!” — деп, айқайлаған тұста, тараған тайчығұттар жиналып келіп, айдың күндей жарығында, Онанның түнегін тінтеді. Тінткенде, судың жиегінде шалқалап жатқан [жерінде] сүлдүтейдің Торқан Ширасы³³¹ тура тап болып, көріп, бұй дейді:

“Суда жалам жоқ,
Аспанда із жоқ қайда кетті?!”

(19-б) деп, аға-бауырың азу тісін қайрап келеді. Дұрыс жатыпсың. Мұндай айлаңның барына,

Көзің отты,
Бетің шуақты³³² болғаныңа қызығады.

³²⁷ Ulayan tergel edür – қызыл кері күн. Бұл — көшпелілер жұлдызнамасындағы қасиетті күндердің бірі, еуропалық жыл санаумен маусым айының он бес- он алтысына дөп келеді. Осы күні бие байлап, жүйрік ұстап, көктеуден жайлауға қарай бет алып, ұлан-асыр той тойлайды. Төмүчиннің туылған күні нәм аталмыш тарихтарда ұдайы кері қызыл күннің болатыны сондықтан.

³²⁸ Tarqabai – тарқады

³²⁹ Qialbar – хялбар — оңай, ыңғайлы, оңтайлы. Бұл жерде Төмүчинге ыңғайлы деген мағынада.

³³⁰ Kinči baуи – шынжыр бұғау. Бұғау сөзі қазақ тілінде сақталған. Қазіргі моңғол тілінде “дөнгө” дейді.

³³¹ Torqan šira – қ. м МҚШ-да Сорхан-шар.

³³² Nidūn – dur-iyan ғal-tu, Niγur-dur-iyan gere-tu bui – көзің де отты, бетің де шуақты болуың.

Сен осылай жат. Мен көрсетіп бермейін!” — деп, кетіп қалады. Тайчығұттар тінтіп таба алмай, қайтып сол ізімен жер қалдырмай, “қайтара тінтіп қайтайық!” десіп, [келген] іздерімен қайта тінтіп келе жатқан тұста, тағы да Торқан Шира бұй дейді: “Тайчығұт нойандары — біздер, ашық ақ күнде³³³ тұла бойлы адамнан айырылды. Қараңғы түнде қалай табамыз біз! Ізімізбен жүріп, жер қалдырмай тінтіп тарап, ертең күндіз жиналып, іздесек қайда кетеді дейсің” — дейді. Солай келісіп, тінтіп келе жатқан тұста, Торқан Шира қайта келіп: “Қазір тінтуді қойып, ертең тінтейік” деп, тарасты. Мені көргеніңді еш адамға айтпа, қазір бізді тараған соң шеше, бауырларыңды іздеуге кет!” — деп қайтып кетеді. Соларды таратып³³⁴ іштей ойланып: “Кішкентай ауыл кездіріп жүргенде³³⁵, Торқан Шираның үйіне қонғанымда, Чымбай, Чылағұн екі ұлы өзек жүрегін³³⁶ ауыртып, түнде шынжыр бұғауымды босатып, қондырған еді. Енді, тағы да, Торқан Шира мені көре тұра, көрсетпей кетті. Менің жанымды тап солар (20-а) құтқарады!”, — деп Торқан Шираның үйін іздеп, Онан дариясын өрлеп кетеді. Үйінің белгісі — биенің сүгін толтырған қымыз сабасын түн ортасы ауғанша пісетін еді. Сол белгісімен қайта-қайта тың-тыңдап, байқастап барып, үйіне кіргенде, Торқан Шира: “Шеше, бауырларыңды іздеп кет деп айтпадым ба, мен. Мұнда неге келдің?!” — дегенде, Чымбай, Чылағұн екі ұлы бұй дейді:

“Торғай құс
Тұрымтайға қуылып³³⁷,
Бұтаға қорғаласа,

³³³ Kegen čagan edür – ашық-жарық ақ күнде. “Ай мен күннің аманында” дегенге ұқсас мәтел. Ш. Гаадамба бұны да ел аузынан МҚШ-ға енген көне мәтелге жатқызады (Гаадамба Ш. МНТЦЗА. “Гэгээн цагаан өдөр” гэдэг өвөрмөц хэллэгийн тухай).

³³⁴ Taragulad – таркагып, таратып.

³³⁵ Bidgülden asraγulaqu-tur – тентіреге асырап жүргенде

³³⁶ Ögü jirüke-ben – өзек жүрегінен.

³³⁷ Šibaγuyan toroqun-a turumtai-a üldegdejü budan-tur qorqalabasu butabar abaraiyu – Құс торғай тұрымтайға қуылып, бұтаға қорғаласа, бұталар құтқарады. М. Қашқари сөздігінде: “turumtai – жыртқыш құстардың бірінің атауы” деп түсіндірген (Қашқари М. ТС. 3-т. 327-б.).

Бұталар құтқарады.
Тәуекелге келген адамға
Қалай айтасың, сен!” —

деп, әкелерін жақтырмай, шынжыр бұғауын шешіп, отқа жағып, сырттағы жүн салған қара арбаға жасырып, адамға айтпастан, Қадаған есімді қарындасына асыратады. Үшінші күні тайчығұттар келіп:

“Бұл бұғаулы адам қайда кетеді.
Біздің арамызда [жүрген] болар.
Нөкер арасында болар.
Нөкер арасын тінтейік!” —

деп, әрбір үйді тінтіп, Торқан Шираның үйін, арбасын, ісерінің³³⁸ астына дейін [тінтіп] еш таба алмай, әлгі жүнді қара арбаға барып, аузындағы жүнді тартқылап, [Төмүчиннің] аяғына (20-б) жете бергенде, Торқан Шира бұй дейді: “Сірә, мұндай ыстықта жүннің арасына жатқан адам өлмей ме?! Көңілдерің орныққанша іздеңдер!” дегенде, әлгі тінтуші [арбадан] түседі. Сол тінтушілер кеткеннен кейін Торқан Шира бұй дейді: “Мені күліммен ұшыра жаздадың, сен. Енді шапшаң шешең мен бауырларыңды іздеп кет!” — деп, ақ ауыз бедеу құла бие мінгізіп, тел енелі қозыны³³⁹ пісіріп, торсық, қоржынын толтырып, шақпақ тас беріп, бір садақ, екі жебе беріп, қоя береді. Төмүчин әлгі тоғайдағы қорған салған жеріне барып, шөптің жымын қуып, Онан дариясын өрлей іздеп, оңтүстіктен Қимұрға суатына³⁴⁰ бойлап келеді. Содан өрлей із қуып, Қимұрға суатының Бедер тұмсығындағы Қорчақұр Болдағанда отырған [шеше, бауырларымен] жолығады. Сол жерде қауышып, сол жерден кетіп, Бұрқан Қалдұнның қойнауы Күрелкү ішіндегі, Сенкүр бұлағындағы Қара Жірукеннің Көке нағұрын³⁴¹ мекендеп, суыр, күшіген³⁴² аулап жеп, күнелтеді.

³³⁸ Iser-ün – бізден бұрынғы аудармаларда бұл көне атауды “төсек” деп аударған. Біз оларға келіспедік. Оның себебі кейінгі түсіндірмеде айтылады.

³³⁹ Tel eke-tü qıgaıa – тел енелі қозы. Қ. м. АТ-да “тэлээ хургы” — “тел қозыны” деп қолданып, “эхэд” — “енелі” деген сөзді қалдырып кеткен.

³⁴⁰ Қемұрға суаты. Онан дарияға батыстан құятын суат (Амар А. МТТ. 105-б.).

³⁴¹ Көке нағур – қ. м АТ-да “Хөх нуур” — “Көк көл”.

³⁴² Күйсүгене – күшіген. Қ. м. АТ-да Ц. Шагдар “зурам” — “тараққұйрық” деп қате аударған.

Бір күні сары ақта, сегіз ат³⁴³ үйдің қасында тұрғанда, тонаушылар (21-а) көпе-көрнеу тонап, алып кетеді. Жаяу [оны] көріп қала береді. Белкүтей шолақ құйрық, тарқы³⁴⁴ құласұрын мініп, суыр аулауға кеткен екен. Кешқұрым, күн батқаннан кейін, Белкүтей тарқы құласұрыға суыр артып, еңтіктеріп жаяу жетелеп келеді. [Төмүчин]: “Біздің сары ақтаны бопсалап, алып кетті!” дегенде, Белкүтей: “Мен қуайын!” дейді. Қасыр: “Сен шыдамайсың, мен қуайын!” дейді. Төмүчин: “Сен екеуің шыдамайсың, мен қуайын!” — деп, тарқы құласұрыны мініп, сары ақталыны шөптің жымымен қуып, үш күн жүріп, ертеңінде ерте бір қалың үйір жылқы ішінде, бие сауып отырған жас ұлға кезігіп, сары ақталыны сұраса, әлгі ұл адам³⁴⁵ бұй дейді: “Бүгін таң атар алдында, күн шықпас бұрын, сары ақталы, сегіз атты осы жермен қуып өтті. Ізін мен көрсетіп берейін!” — деп шолақ тарқы құласұрыны жібертіп, ор шынқұланы³⁴⁶ Төмүчинге мінгізеді. Өзі құба несін³⁴⁷ мініп, үйіне бармастан, әке-шешесіне айтпастан, торсық³⁴⁸ шелегін далаға тастап: “Нөкерім сен (21-б) мұнайып келеді екенсің. Ерлердің іздегені бір³⁴⁹ емес пе! Мен сенімен бітейін³⁵⁰. Әкемнің аты Нақу Байан. Мен жалғыз ұлымын, атым Боғұрчи³⁵¹” — деп, сары ақталыны ізімен қуып, үш қонып,

³⁴³ Şirü-a aqta, paıman mörid – сары ақта, сегіз ат.

³⁴⁴ Tarqı – тарқы. Қазіргі моңғол тілінің сөз қолданысында жоқ сөз. Т. н-да екі бөлек мағынада қолданған. Қ. м. АТ-да “тэрхэй” деп жазылған. Тарқы — арба аты мен арба өгізіне қолданылатын атау (қараңыз: Қалихан Ысқақ. Күреңсе. 217-б.).

³⁴⁵ Köbegün kımın – ұл адам, көне сөз тіркесі.

³⁴⁶ Orog Sinqula – Орог шинқұла-ор құла. Ежелгі көшпенділердің қастерлеген түсі. “Кері құла атты Кендебай” т. б. деген секілді.

³⁴⁷ Quba iууан – құба несін. Ц. Шагдар “ухаа-құла” деп қолданған.

³⁴⁸ Nataу-a – т. н-да “хубуга” деп түсіндірме берген. Бұл екі атау да қазіргі моңғол тілінің сөз қолданысында жоқ. МҚШ-да Ц. Дамдинсүрэн “хөхүүр” — “торсық” деп аударған.

³⁴⁹ Eril-ele bügesünigen, Ц. Шагдар “эрэл нэгэн” — “іздегені бір” деп қолданған. “Ерлердің арманы егіз емес пе” деген мағыналы.

³⁵⁰ Nögüčesü – бітейін, бірге өлейін, өлгенше дос болайын деген мағынада. Қазіргі қазақ тілінде “біте қайнасқан” деген сөз тіркесімен мағыналас, “нөкер” сөзімен түбірлес.

³⁵¹ Buуigci – бұл жерде т. н-да осылай “Бүгүрчи” деп жазылған.

кешқұрым күн таласып бара жатқанда, бір үлкен күрен³⁵² елге келсе, сары ақтасы сол күреннің шетінде шөп жеп³⁵³ тұрғанын көріп, Төмүчин бұй дейді: “Нөкер, сен осында тұра тұр. Сары ақтам әне тұр, мен кіріп, қуып шығайын!” — дейді. Боғұрчи бұй дейді: “Бітісейін деп келдім, мен. Енді мұнда қалай тұрамын!” — деп, бірге шауып кіріп, сары ақтаны қуып шығады. Арттарынан ұбырып-шұбырып қуғыншылар түсіп, бір *шыңқұла* атты, қызыл шапанды адам құрығын ұстап жалғыз қуып таяп қалады. Боғұрчи Төмүчинге: “Нөкерім садақ жебеңді маған бер. Мен атысайын!” — дейді. Төмүчин: “Нөкерім, мен үшін сен мерт болма, мен атысайын!” — деп, атысады. Әлгі ақ атты, қызыл шапанды адам құрығын қоқандатып қала береді. Артқы серіктері ұбырып-шұбырып қуып жеткенше, күн (22-а) таласа, батып кетеді. Қараңғы түсіп³⁵⁴, соңғы серіктері қарасынан адасып³⁵⁵ қалып қояды. Сол түні түнімен³⁵⁶, үш күн [үш] түн түнделетіп, үйге таяған тұста, Төмүчин: “Нөкер, мен сенсіз, аттарымды қалай алар едім. Мен қаншасын алайын. Сен қаншасын аласың?” — дейді. Боғұрчи бұй дейді: “Жақсы нөкер мұнайып келеді деп, көмек болайын деп келдім, мен. Олжаласып алсам³⁵⁷ десем, әкем Нақу Байанның жиғаны жалғыз ұлы — маған түгел жетеді³⁵⁸. Көмек болғаным қайда қалады?!” — деп, ештеңе алмайды.

Нақу Байанның үйіне жетеді. Нақу Байан ұлы Боғұрчиға қайғырып маңқа, жасын бұлап отырғанда, кенет Боғұрчи³⁵⁹ келеді. Нақу Байан біресе ұрсып, біресе күледі: “Ұлым Боғұрчи айт кәне,

³⁵² Kúren – мың көлеміндегі ел саны.

³⁵³ Ebesün ideşu – шөп жеп.

³⁵⁴ Tüüşin – т. н-да осылай жазылып, “bügüi-қараңғы” деп түсіндірме жазған.

³⁵⁵ Vultaju baiju – бұлтарып барып, т. н-да осылай жазылған. Ц. Шагдар “алдаж — айырылып” деп қолданған.

³⁵⁶ Tüliged – түнделетіп, Ц. Шагдар “дөл явж” — “түн жалынымен, түн отымен”, “түнделете, түн жамыла” деп қолданған.

³⁵⁷ Oljilalsaju absu – олжаласып алсам. Қазіргі қазақ тілінің сөз қолданысына өте жақын жазылған. Ц. Шагдар “олз әрсэнгүй — олжа іздемедім” деп қолданған.

³⁵⁸ Tügetele bui – Ц. Шагдар “баршгүй” — “түгесілмес” деп қолданған.

³⁵⁹ Vuügci – т. н-да осылай.

не болды?” — дейді, Боғұрчи³⁶⁰ бүй дейді: “Мына, кімнің, жақсы нөкер мұңайып келеді екен. Бірге кеттім, мен. Енді келдім!” — деп, барып далаға қойған торсық, шелегін алып келеді. Төмүчинге тел емген қозыны³⁶¹ сойып, азыққа беріп, торсық, қоржынын толтырып береді. Нақу Байан бүй дейді: “Екеуің де жігітсіңдер, бітісіңдер. (23-а) Ілгері-кейінде ренжіспеңдер!” — дейді. Төмүчин солай аттанып, үш түн, [үш] күн жүріп, Сенкүр бұлағындағы үйіне келеді. Өгелен шеше, Қасыры бар бауырлары іздеп отыр екен. [Төмүчинді] көріп, қуанып қалады.

Содан, Төмүчин мен Белкүтей екеуі Дей сеченнің қызы Бөрте үчинді тоғыз жасында көріп келгеннен кейін, көз жазып қалған еді. Керүлен³⁶² дариясын беттеп, іздеп шығады. Чекчер, Чықұрқу екеуінің арасында Дей сечен [мен] қоңыраттар болған еді. Дей сечен Төмүчинді көріп, қуанып бүй дейді: “Тайчығұт ағайындар саған қарсы болғанын біліп, көп іздеп шаршап едім,

Күнді көрдім
Мен сенен!” — деп,

Бөрте үчинді қосып, сауық құрып ұзатады. Сауық құрып келе жатқанда, Дей сечен Керүленнен Жол ұқұтқа келгенде [аптап] ыстыққа шыдамай, Керүленге қарай қайтып кетеді. Бөрте үчиннің шешесін Жотан дейтін еді. Қызын ұзатып, [Төмүчиннің ауылы] Күрелкү³⁶³ ішіндегі Сенкүр бұлағында отырғанда жеткізіп салады.

Жотанды қайтарып, Белкүтейді жіберіп, Бүғұрчиді³⁶⁴ бітімге шақырады. Белкүтей барысымен Бүғұрчи әкесіне айтпастан, бүкір сұрқұланы мініп, сұр өрме жамылғысын³⁶⁵ бөктеріп, Белкүтеймен бірге келеді. (23-а) Сол жолғы бітіскен жөні солай екен.

³⁶⁰ Воуигсі – т. н-да осылай “Боғұрчи” және “Бүғұрчи” болып ауысып жазылады. Бұл жерде Воуигсі деп жазылған. Қ. м. АТ-да “Bo'ogci” – “Боорчи”, “Золотое сказаниед” “Богурчи” деп жазылған.

³⁶¹ Tel qıgaŋ-a – тел қозы.

³⁶² Kerülen – т. н-да осылай, деректерде: Херүлен, Хэрлэн, Керүлен деп, әр түрлі жазылады.

³⁶³ Kúrelkü – т. н-да осылай жазылған. Кейінгі басылымдарда “kürelkü”.

³⁶⁴ Воуигсі – мұнда да екі жерде осылай жазылған.

³⁶⁵ Ögmögön jengc'in-iyaп, jengc'in-iyaп – сөздіктерде кездеспейді. Ц. Дамдинсүрэн “нөмрөг” – “жамылғы” деген.

Содан [Төмүчиндер] Сенкүр бұлағынан көшіп, Керүлен дариясының басы, Бүрге жағасына барып мекендейді. Жотан шеше киіт³⁶⁶ деп, қара бұлғын ішік жапқан екен. Сол бұлғын ішікті Төмүчин, Қасыр, Белкүтей үшеуі алып барып: “Ерте күнде біздің қаған әкемізбен Керейттер³⁶⁷ елінің Уаң қағаны анда дескен еді. Әкемізбен анда дескендіктен, әкемізбен бірдей емес пе?! Уаң қаған қайырым етер!” – деп Торғұланың³⁶⁸ Қара түнегінде³⁶⁹ отырғанда барып, Уаң қағанға Төмүчин ұл бүй дейді: “Ерте күнде әкемізбен анда дескен едіңіз. Әкелі-балалымыз деп, келін түсіріп келдім. Киітке жапқан қара бұлғын ішікті алып келдім!” – дейді. Уаң қаған қатты қуанып:

“Қара бұлғын ішігінің қаруы –
 Қақыраған ұлысыңды
 Қурастырып берейін.
 Бұлғын ішігінің қаруы –
 Бытыраған ұлысыңды
 Біріктіріп берейін.
 Бүйрегін бүйіріне
 Көкірегін кеудесіне,
 Салып берейін³⁷⁰”, – дейді.

³⁶⁶ Ömsgöl – “өмсгөл” – “киіт”.

³⁶⁷ Kereid – т. н-да осылай жазылған. Көне моңғол тілінде “-т, -д” жұрнақтары көптік мағынада, көпті меңзейтін ұғымда қолданылады. Демек Керей-т, маңғы+т, тайчұы+т, оққуну-д т. б. тұлғасында айтылған. Бұл қазіргі қазақ тілінде “Керей, керейт” тұлғасында қатар сақталынған. Керейлердің ата қонысы Орхон өзені алқабы болған. Олар күнбатыста найман аймағымен, түстікте “ой аймағы” – орман аймағымен көршілес отырған. Көшпелі салтты ұстанған олар найман, ұйғырлармен тығыз байланыста болды. Сондықтан да тұғырлы төр мемлекетін орнату тұсында көптеген керей бітікшілері аса зор үлес қосқан (көне түрікше “бітікші”, моң. “бичээч”, қазақша “жазбашы”). (БНМАУ-ын түүх. 1972. 34–6-бб.).

³⁶⁸ Toγula – т. н-да осылай жазылған. Қазіргі Моңғолия астанасы Ұланбатыр қаласының іргесін көмкеріп тұрған Туул деп аталатын өзен. Төменде “Тоγula” деп те жазылған.

³⁶⁹ Qara tune – Ц. Шагдар “хар шугуй” – “қара орман” деп жазған.

³⁷⁰ Būger-e-in bōgsen-tur, Cīgere-in čegecīn-tur atugai kemebe – т. н-да осылай. Ц. Дамдинсүрэн “цэрий нь цээжинд” – “қақырығын кеудесіне”, “бөөрий нь бөгсөнд” – “бүйрегін бөксесіне” деп аударған.

Содан қайтып келіп, осы сөздерді шешелеріне айтып, бәрі қуанады.

Керүленнің Бүрге жағасында отырғанда, ұранқай адамы Жаршығұдай (23-б) ебүген көрігін арқалап, Желме есімді ұлын ертіп келіп, бүй дейді:

“Бас Онанның
 Делігүн Болдұғында отырғанда,
 Төмүчин сені туғанда.
 Бұлғын бесік бергенмін, мен.
 Мына ұлым Желмені бергенмін, мен,
 Кішкентай деп, алып кеткенмін, мен,
 Енді Желмеге
 Еріңді ерттет,
 Есігіңді көтерт!³⁷¹” — деп береді.

Тағы да, сол Керүленнің басында, Бүрге жағасында отырғанда, бір таңда, ерте сәуле сарғая³⁷² бастаған тұста, Өгелен шешенің үй ішіндегі күні³⁷³ Қонұқчин кемпір³⁷⁴ атып тұрып:

“Шеше, шеше!
 Тез түр, түр!
 Жер жарылардай,
 Дүбір естіледі.
 Жауыз тайчығұттар
 Келе жатыр,
 Шеше, түр,
 Тез түр!” — дегенде,

³⁷¹ Emegel – iyen toquyul, edügen – iyen segegül – еріңді ерттет, есігіңді көтерт.

³⁷² Nigen manayar erte gerel şiral edür gein – т. н-да “бір таңертең ерте сәуле сарғайып, күн жарқырап” деп жазып, “ger-e şirge üg” – “сәуле сары таң” деп түсіндірме берген.

³⁷³ Kūdelgūi – т. н-да “jaquai” деп түсіндірген. МҚШ-да “гәрт зарцлагдах – үй жалшысы”, қ. м. АТ-да “гәр дотор хөдлөхүй – үй ішінде қозғалушы” деп аударған.

³⁷⁴ Qonuçin emegen – “қонақ, қонақшы, қонушы” немесе қонақ кемпір, қонақ күтуші кемпір дегенге келеді.

“Ұлдарды оят!” – деп,
 Өгелен шеше атып тұрады.
 Төмүчині бар ұлдар
 Тездете тұрып,
 Атгарын ұстап,
 Төмүчин бір ат мінеді.
 Өгелен шеше бір ат мінеді.
 Қасыр бір ат мінеді.
 Қачиғун бір ат мінеді.
 Белкүтей бір ат мінеді.
 Боғұрчи бір ат мінеді.
 Желме бір ат мінеді.

Төмүленді Өгелен шеше алдына мінгізеді. Бір атты жетекке алады³⁷⁵. Бөрте үчинге мінетін ат жетпей қалады.

(24-а) Төмүчин ағайындарымен [бірге] ертелетіп Бұрқан Қалдүн [тауына] шығады. Қонұқчин кемпір Бөрте үчинді қарғұдай арбаға отырғызып, дүние-мүлкін тиеп, ала бүйір сиырды арбаға жегіп, тауға беттеп, елең-алаңда [жолға шығады]. Түңкелек³⁷⁶ бұлағына жете бергенде, таң қараңғылығы да сейіле бастаған еді, осы кезде қарсы алдарынан шерік арад³⁷⁷ тап болады: “Сен қайдан жүрген адамсың. Кімнің адамысың?!” деп сұрайды. Қонұқчин кемпір: “Мен Төмүчиннің адамы едім. Үлкен үйге қой қырыққалы келгенмін³⁷⁸. Енді жүнді тиеп, үйге қайтып барамын!” деп жауап береді, сонда әлгі шерік: “Төмүчин үйінде бар ма, жоқ па! Үйі қаншалықты жерде?” – дейді. Қонұқчин кемпір бұй дейді: “Үйі жақында, Төмүчиннің барын-жоғын

³⁷⁵ Nigen mörin qötelbe – бір ат жетектеді. Т. н-да осылай жазылған, қ. м. АТ-да “бұйым артып” деген сөзді МҚШ-дан сілтеме беріп қосқан.

³⁷⁶ Tüngkülge – т. н-да осылай. Қ. м. АТ-да “Түнхәләг”.

³⁷⁷ Ğerik arad – қ. м. тілінде “ард” сөзі “халық” деген ұғым береді.

³⁷⁸ Iyeke ger-tur qonin qirgara irelüge bi – үлкен үйге қой қырыққалы келдім. Iyeke ger-tur – үлкен үй. Палладий Кафаров “по богатый домам”, Э. Хәниш “Наурт јурте” – “ортанғы үй, үлкен үй”, П. Пеллио “a la grande tente”, “үлкен үйге” деп аударған.

білмедім, мен. Арттан тұрып келемін, мен³⁷⁹!” — деген соң, әлгі шеріктер [ат басын бұрып] желе жөнеледі. Қонұқчин кемпір ала бүйір сиырын қайта-қайта осқылап, тезірек қашып кетпек болған кезде, арбаның білігі сынып кетеді. Білігі сынған соң, [арбасын тастап] жаяулап қашып орманға кіре бергенде жаңағы [келген] шеріктер Белкүтейдің шешесін екі аяғын салақтатып [артына] мінгестіріп (24-б) қайтып келіп: “Мына арбаның ішінде не бар?” дейді. Қонұқчин кемпір: “Жүн тиеп келемін!” деп жауап береді. Әлгі шеріктердің ағасы³⁸⁰: “Інілер, ұлдар, түсіп көріңдер!” — дегенде інілері, ұлдары түсіп, арбаның есігін ашса, ішінде [бір] қатын отыр екен. Арбадан [оны] сүйреп түсіріп, Қонұқчин кемпір екеуін мінгестіріп алып, Төмүчиннің соңынан қуып, Бұрқан Қалдұнды үш бүркеп³⁸¹ іздесе де, таба алмайды.

Батып кететін балшықты³⁸²,

Қиын орман,

Тоқ жылан сүңги алмас

Қиын жыныс екен.

³⁷⁹ Qoip-asa bosugad irelüge bi – арттан тұрып келдім мен. Э. Хэниш “мен үйдің артынан аттанғанмын” (ich bin hinter der Jurte autgestiegen), П. Пеллио “мен арт жақтан келдім” (Je suis venue en partant de derriere), Н. П. Шастина “Мен олар тұрып қойғаннан кейін келдім” (Я пришла уже после того, как все встали) деп аударған. Ш. Гадамба: “Ухаагчин (Қонұқчин) кемпір “Их гэр” — “Үлкен үй” деп “Ээний гэр” — “Еженнің (иенің) үйі” деген мағынада айтқандықтан Э. Хэниш (“Төв гол гэр” — “орталық негізгі үй”), П. Пеллио (“Их гэр” — “Үлкен үй”) аудармалары негізінен дұрыс екен... “Муу л бол хойд захын хар овоохой” — “жамандық болса арттағы қара күркеден” деген мәтел қазір де моңғолда бар. Бұл мақалдың шешімін қазіргі күні моңғолдың екінің бірі біле бермейді. Ерте дәуірде қарашалар иелерінің үйінің арт жағына қара қос тігіп отыратын салт болған. Қонұқчин кемпір меркіттерді алдап, адастыру үшін иесінің үйіне қой қырқуға келіп (үлкен үй), артқы үйден (қара қостан) — тұрып келемін деген сөзді әдейі қолданған” деген қызықты ой айтқан (Гадамба Ш. МНТСЗА. 115–118-бб.).

³⁸⁰ Ақа – т. н-да осылай “ақай – ағай”, шен немесе құрметтеу (ұлықтау) ретінде қолданылады.

³⁸¹ Gurban-tan qoçi-qolju – үш рет (қаптап) бүркеп. Т. н. т-де “dobtolju” — шауып деген түсіндірме берген. Ц. Шагдар “тойрон” — “айналып” деп қолданған. Дұрысы “хочи” — “хучиху” — “бүркеу” — “қаптау” деген сөз.

³⁸² Balçaqasu – т. н-да “балшықты” сөзі осылай жазылған.

Соңынан еріп,
Таба алмапты.

Сол үш меркіт — Ұдүйт меркіттің Тоқтаға, Ұнақ меркіттің Дайр Ұсун, Асағун (24-б) меркіттің Қағатай Дармаласы болған. Осы үш меркіт ертеде Өгелен шешені Иеке Чіледүден тартып алды деп, енді сол өштерін алуға келген екен. Сол меркіттер бүй дейді:

“Өгеленді құтқарып,
Енді жанын,
Аталар, әкелер кегін алдық!³⁸³” —

деп, Бұрқан Қалдұннан түсіп, үйлеріне қайтады. Олар Бөрте үшінді Чіледүдің інісі Чілегер бөкеге асыратады³⁸⁴.

(25-а) Төмүчин: “Әлгі үшеуі меркіттер ме екен, үйлеріне қайтты ма екен!” деп, олардың соңынан үш күн бойы Белкүтей, Боғұрчи, Желме үшеуін қуғызады. [Содан] Төмүчин Бұрқан Қалдұнның [тауының] басынан түсіп, төсін түйгілеп, бүй дейді:

“Қонұқчин шешені
Сасық күзен болып, естуі үшін,
Ақтышқан болып, көруі үшін³⁸⁵,
Бүтін денемді бұлтарып,
Өшкін ізді бұғының ізін боспалап,
Тал үйді паналап,
Бұрқан Қалдұн басына шықтым, мен.
Жалғыз жанымды аялап,
Қара ізді бұланның ізін боспалап,
Қабық үйді паналап,
Қалдұн басына шықтым, мен.

³⁸³ Edüge ami – iyg anu ebüges ešiges – ün aš-i-iyg abubai — енді жанын, аталар, әкелер кегін алдық. Қ. м. АТ-да: “Эмсий нь булааж авав” — “әйелдерін тартып алдық” деген. Т. н-дағы “ami” — “жан” дегенді “emi” — “әйел” деп оқыған.

³⁸⁴ Asaragulba – асыратады.

³⁸⁵ Solongga bolcu – “сасық күзен болып” деген атаулар ерте дәуірдегі моңғол нанымындағы аңыз ертегіліерден қалыптасқан. Бұл аңыз моңғолдың бірқатар көне әдеби жазбаларында айтылады.

Бұрқан Қалдұнда
 Биттей жанымды бұлтардым³⁸⁶.
 Қалдұн Бұрқанда
 Қарлығаштай жанымды
 Қалқаладым, мен!

Енді Бұрқан Қалдұнға әр таң сайын садақа шығарып³⁸⁷, әр кеш сайын сиынуды менің ұрпағымның ұрпақтары жадына сақтасын!” — деп, күнге қарсы [қарап тұрып] белбеуін мойнына салып, малақайын қарына іліп алып, [екі] алақанын тізесіне қойып, Қалдұн жаққа тоғыз рет иіліп тағзым етіп, шашу шашты³⁸⁸.

Солай келісіп, Төмүчин, Қасыр, Белкүтей [үшеуі өзара ақылдасып] Тұғұлан дариясының қара түнегінде³⁸⁹ отырғанда Керейттің Уаң қағанына барып, бұй дейді: “Алаңсыз жатқан кезімізде үш меркіт келіп, әйел, балаларымызды жаулап алып (25-6) кетті. Қаған әке, [сізге] әйел, балаларымды құтқарып,

³⁸⁶ Bulčiguldaba – қазіргі моңғол тіліндегі “булта”, қазақ тіліндегі “бұлтару” деген сөздердің көне түрі. Ц. Шагдар “бөөцийлөв” — “күйттедім” деп қолданған.

³⁸⁷ Maniya’sup – т. н-да осылай жазылған. Бұл сөз табиғатқа қатысты аңыздар пайда бола бастаған тұстағы табиғат құбылыстары мен жаратылыстарын жаңды етіп сезіну — тотемдік танымынан жалғасқан түсінікке ұқсайды. Бұрқан Қалдұн атауы моңғолға Будда діні тарамас бұрын пайда болғанын, “Бұрқан” атауы — “Бұта ағаштың иесі” (*Дулэм С.*) деген атау екендігін дәлелдегендей. Етүкен ананың иесіне ақ құйып, қан шығару, соған арнап ас-су әзірлеу тотемдік салты мұнда сақталған. XIII ғасырда моңғолдар аспан, жер екеуін қоса айтып, оларға сиыну салтын ұстанғаны аталмыш шығарманың МҚШ-дан алынған тұстарында көбірек байқалады. “Садақа шығару” деген де сол көнеден жалғасқан болса керек-ті.

³⁸⁸ Čačali čačuba – шашу шашты. Қазіргі моңғолдар таңда аспан, жер-суға ақ шашып, алғашқы қайнатылған шайының алдын төрт құбылаға, киелі тау-тас, жер-судың атын атап шашады.

³⁸⁹ Qaqa tūng – қазіргі моңғол тілінің сөз қолданысында “қара ши” деген мағына береді. Бұл жерде “ши” емес, түнек немесе қара тоғай. Моңғол тіліндегі “Бұрған-Бұрқан” атаулары да осы “түнек” — қара түнек жыныс-бұта дегеннен шыққан. Я. Цэвэл моңғол тілінің түсіндірме сөздігінде: “бур” сөзінің түбірін “замаг” — “балдыр”, “харанхуй” — “қаранғы” дегенмен түсіндіреді. Демек, “бут — бургас” — “жыныс тал” иелерін Бұта иесі — Бұрқан деп атаған (*Дулэм С.* Монгол домог зүйн дүр. УБ, 1989. 50–55-66.).

көшіріп³⁹⁰ әкеліп беріңіз деп, [өтініп] келдім!” дегенде, бұл сөзге жауап берген Тоғорыл³⁹¹ Уаң қаған бұй дейді: “Бұлғын ішік алып келіп, әкемнің тұсында анда дескен әкем едіңіз деп киіт кигізгенде, мен саған бұдан бұрын айтпап па едім, сонда мен былай дегенмін:

“Бұлғын ішігіңнің қаруы³⁹² —
 Бытыраған ұлысыңды
 Құрап берейін.
 Қара бұлғын ішігіңнің қаруы —
 Қақыраған ұлысыңды
 Біріктіріп берейін, деп
 Көкірегін кеудесіне
 Бүйрегін бүйіріне,
 Салып берейін деп, айтқан едім, мен!
 Енді сол сөзіме жетіп,
 Бұлғын ішігіңнің қаруы —
 Түгел меркітті
 Таусылта қырып,
 Бөрте үчиніңді
 Алдыртып берейін.
 Қара бұлғын ішігіңнің қаруы —
 Барша меркітті шауып,
 Қатын Бөртеңді
 Қайтарып алып келейік, біз.
 Сен Жамұқа бауырға өзің айт!
 Жамұқа бауыр Қорқоқ Жібүрде болар.

³⁹⁰ Аварчи – МҚШ-да “аварч” – “құтқарып” деп түсіндірме берілген.

³⁹¹ Тоғорыл – Махмұт Қашқари: “1. Тоғорыл – жыртқыш құс. Мың қазды өлтіріп, ішінен біреуін ғана жейді. Бұл ер адамның есімі болып та кездеседі. 2. Тоғорыл – ет пен дәм-татымдылықтар тығылған ішек. Кенжекше” деп түсіндірген (Қашқари М. Т.С. 1-т. 541-б.).

³⁹² қару – с.с. қару, қаруы, қайтарымы, қарымта.

Мен осы жерден екі түмен болып, сол қолдан [қанаттан] аттанайын³⁹³. Жамұқа бауыр сол жерден екі түмен болып, оң қолдан [қанаттан] аттансын. Біздің кездесуімізге³⁹⁴ Жамұқа бауырдан тіл [хабар] күтейік!” дейді. Сонан Төмүчин, Қасыр, Тоғорыл (26-а) қағаннан қайта оралып, үйлеріне келгеннен кейін, Төмүчин Жамұқаға Қасыр, Белкүтей екеуін жіберіп, “Жамұқа аңдаға барып былай деп айт!” — деп, бұй дейді:

“Үш меркіт келіп,
Төс-жүрегімді бүлдірді³⁹⁵.
Тірегіміз бір емес пе, біздің,
Өшімізді қалай өштейміз³⁹⁶, біз?!
Қойнымды бүлдірттім, мен.
Бауыр ұрпақ³⁹⁷ емеспіз бе, біз!
Қарымта қалай аламыз, біз?” — дейді.

Және Керейттің Тоғорыл Уаң қағанының айтқан сөзін Жамұқаға [қоса] жеткізеді: “Ерте кезде оның Есүкей қаған әкесінің жақсы қайырым істегені есімде, мен екі түмен болып, оң қолға аттанамын. Жамұқа бауырға айтарсың, Жамұқа бауыр екі түменмен сол қолға аттансын. Кезігу уәдесі Жамұқа бауырдан болсын деді!” — дегенде, бұл сөздерді соңына дейін тыңдаған Жамұқа бұй дейді:

“Төмүчин аңданың
Төс-жүрегі бүлінді дегенді біліп,

³⁹³ Jeqün gar bolun moǵılasu – Сол қол болып аттанайын. “Зүүн гар” атауы қазақ тарихында “Жоңғар” болып қалыптасқан. Қазіргі моңғолдың сайыс салтында “Зүүн гар” ең керемет қастерлісі, кемеліне келген палуандардың сайысқа шығатын қанаты. Демек бұл жерде де Тоғорыл қағанның кемеліне жеткен қарулы қолдың басшысы болғанын аңғартады.

³⁹⁴ Biden-ü bolşaya – біздің кездесу. МҚШ-да “учрах болзоо” — “кездесу уәде” деген.

³⁹⁵ Ögüb-en oǵtarqu, bolba bi – т. н-да осылай жазып, “Ebedkün” деп түсіндірген. МҚШ-да “Өрий минь өвтгөв – төс-жүрегімді ауыртты” деп аударған. Мағынасы “Өзегімді өртеді” дегенге келеді.

³⁹⁶ Ösül – iyan ker ösüü – bida – өшті қалай өштейміз біз.

³⁹⁷ Neligen uray – Бауыр ұрпақ, бауырлас ұрпақ, бауыры бір ұрпақ.

Төс-жүрегім ауырды.
 Қойны бүлінді дегенді біліп,
 Ет-бауырым ауырды.
 Өшін өштеп,
 Ұдүйт, Ұнақ меркітті құртып,
 Үчин Бөртені құтқарайық!
 Қамұқ Асағұн меркітті өртеп,
 Қатын Бөрте үчинді
 Қайтарып алайық.
 Өштескен өшін жояйық!
 (26-б) Тебінгі қаққанда,
 Даңғыраның дауысы болдыратын,
 Жүгірмек Тоқтаға
 Бағура кегеріде болар.
 Құйын тұрғанда
 Қашатын Дайр Ұсұн
 Ұсұн Ірін³⁹⁸ Селенке екеуінің арасында,
 Шиғатү Тұлүн³⁹⁹ аралында болар.
 Қоқыс — қаңбақ⁴⁰⁰ ұшқанда,
 Қара орманға ұмтылатын
 Қағатай Дармала қазір
 Қаражу кегеріде болар
 Енді біз төтелеп,
 Шілгі⁴⁰¹ дарияға барайық!

³⁹⁸ Usun Irin – т. н-да осылай жазылған. Ірін суы немесе Ұсұн ірін, Н. П. Шастина “Орхон” деп толықтыру берген (“Золотое сказание”. С. 88.), қ. м. АТ-да “Орхон” деп өзгертілген.

³⁹⁹ Šiyatu tulun – aral, т. н-да шиғату тулун аралында (с.с. — шиғату дала аралы) деп сілтеме жасалған.

⁴⁰⁰ Qamaγayulsun – т. н-да осылай жазылған. “Қоқыс-қаңбақ” сөздерінің қосылып жазылуына ұқсайды. Аудармада А. Мостарт, О. М. Ковалевскийлердің тәржімелеріне сүйеніп, “qamquul” — “қаңбақ” деп қолданған.

⁴⁰¹ Šilyu – т. н-да осылай жазылған. МҚШ-да “Хилго”, “Золотое сказаниеде” “Хилок”, қ. м. АТ-да “Хилгу” деп жазылған.

Сабалағы мол дейді
 Сал байлап түсейік.
 Сол жүгірмек Тоқтағаның
 Түңілігінің үстінен⁴⁰² кіріп,
 Табынған киесін талқандап,
 Қатын-баласын
 Тартып алайық!
 Құтты киесін
 Күйрете талқандап,
 Түгел ұлысын
 Түк қалдырмай қырайық!” — дейді,

Жамұқаның “Төмүчин андаға, Тоғорыл қаған ағайға айт” деп тапсырғаны:

“Қаралы⁴⁰³ туымды шаштым⁴⁰⁴, мен.
 Қара бұқаның терісімен қаптаған,
 Күңіренген дауысты
 Күркіреуікті қақтым, мен.
 Қара жүйрікті міндім, мен.
 Қатты тонымды⁴⁰⁵ кидім, мен.
 Құрыш найзамды алдым, мен.
 Қандауыр жебемді үкіледім⁴⁰⁶, мен.
 Қалағұн меркіттерге⁴⁰⁷
 Қақтығысуға аттанайық, енді барлығымыз деп, айт!

⁴⁰² Erkin eke-te – түңілігінің басынан. “От ана”, “ошақ ана” деген сияқты “түңлік ене” деген көне сөз тіркесі болуы да мүмкін. “Еке” сөзі “ене” дегенді де білдіреді.

⁴⁰³ Qaraq-a-tu – қ. м. “А. т” — да “хараат” — “қарасты”, МҚШ-да “хараа ихт” — “қарасы мол” деп жазылған.

⁴⁰⁴ Şaşuba – шаштым. Ц. Дамдинсүрэн МҚШ-да “тахив” — “тіктім, киелендірдім” деген мағынада аударған.

⁴⁰⁵ Qatay degel-iyan – қатты шапан, МҚШ-да “халх хуягт” — “қалқан құяқты” деп аударған. Мағынасы — темір сауыт.

⁴⁰⁶ Qabyur-a-tu sumu-ben öbülebe – “Ұшты оғымды үкіледім мен”. Ц. Дамдинсүрэн “Хатгах зэвт сумаа онилж” — “Қадалар жебелі оғымды көздеп” деп аударған. Ұшты жебемді үкіледім дегенге келеді.

⁴⁰⁷ Qalayun merged-dur – қ. м. АТ-да “Хаан мәргид” — “Хан меркіт”, МҚШ-да “Хаад мәргид” — “Хандар меркіт” деп қолданған.

Қарасы мол ұзын туымды шаштым, мен.

Өгіз⁴⁰⁸ терісімен қаптаған,

(27-а) Өр дауысты күркіреуікті қақтым, мен.

Ор жүйрігімді міндім, мен.

Торлы құяғымды⁴⁰⁹ кидім, мен.

Қу семсерді⁴¹⁰ алдым, мен.

Серперлі жебе тарттым, мен.

Ұдүйт меркіттермен

Өлісейік біз, деп айт!

Тоғорыл қаған ағай Бұрқан Қалдүнның күнгейімен аттанып, Онан дарияның басы, Бұтақан Боқұрчиде Төмүчин андамен жолықсын, уәделі жер сол болсын. Мен осы жерден Онан дарияны өрлеп, Бұтақан Боқұрчидегі уәделі жерге жетейін!” деп айтып жібереді.

Жамұқаның бұл сөзін Қасыр, Белкүтей екеуі Төмүчинге айтып, Тоғорыл Уаң қағанға тіл [хабаршы] жеткізеді. Тоғорыл қаған Жамұқаның бұл сөзін естіген соң, екі түмен қолмен [жорыққа] аттанады. Тоғорыл қаған Бұрқан Қалдүнның қойнауымен аттанып Керүленнің Бүрге жағасына қарай келіп, Төмүчинді сол Бүрге жағасында, жол үстінде болар деп, бұрылып кетеді.

Төмүчин Түңкілекке қарай бет алып, Бұрқан Қалдүнның қойнауымен Тақ бұлағына келіп, сол жерде шерігін жасақтап, әрі қарай жүрген кезде Тоғорыл қағанның Жақа Кембү⁴¹¹ бір түмен, Тоғорыл қаған өзі бір түмен шерікпен Қимұрға бұлағына қатар түсіп жатқан тұста кездеседі.

⁴⁰⁸ Üker-un – сиырдың.

⁴⁰⁹ Üdegesüiti – жөрмеген, торлаған, МҚШ-да “Үргәлж хәлхәә гуягаа өмсч” – “Тұтастыра жөрмеген құяғымды киіп” деген.

⁴¹⁰ Ögertü ildü – қу, қуарған семсерді. “Золотое сказаниеде” ükertü ildü (өгіз семсер). МҚШ-да önggiti ildü – өңделген, [егелген] семсер, қ. м. АТ-да “үзүүрт илдээ” – “үшты семсерімді” деп аударған. Т. н-да öger-tu ildu – қуарған семсер. “Өгер-тү илд-ээ” дегені “қу семсерімді” – “қанды семсерімді” деген мағынада.

⁴¹¹ Jıya Kembu – Тоғорыл қағанның інісі, қ. м. АТ-да “Жаха Хамбо”, МҚШ-да “Жақа Қамбу”.

(27-б) Төмүчин, Тоғорыл қаған, Жиқа Кембү үшеуі бірігіп, сол жерден қозғалып, Онанның басы Бұтақан Боқұрчиға келсе, Жамұқа уәделі жерге үш күн бұрын келген екен. Жамұқа сол жерде Төмүчин, Тоғорыл қаған, Жиқа Кембүлердің шеріктерін көріп, Жамұқа екі түмен шерігін жасап⁴¹² тұрыпты. Сол жерде Төмүчин, Тоғорыл, Жиқа Кембүлер шеріктерін жасақтап келіп бірігіп, танысқаннан кейін, Жамұқа бұй дейді:

“Жаңбырлы болса да,
Уәдені бұзбайық.
Жауынды болса да,
Құрылтайдан⁴¹³ қалмайық, деп
Келіскеніміз жоқ па!
Моңғолдық қайда⁴¹⁴?!
Ант бұзып, кешіккенді
Шенінен шығарайық дегеніміз жоқ па?!” — дейді.

Жамұқаның бұл сөзіне Тоғорыл қаған бұй деп жауап береді: “Уәделескен жерге үш күн кешіккен қателікті айыптауды⁴¹⁵ Жамұқа бауыр өзі шешсін!” — дейді. Уәде бітімі⁴¹⁶ туралы осылай кеңес қылып, Бұтақан Боқұрчидан қозғалып, Қилғұ⁴¹⁷ дариясына барып, сал байлап судан өтіп, Бүгұра кегеріде:

Тоқтаға бекидің
Түңілігінің үстінен

⁴¹² Jasaŋu – жасап, жасақтау деген мағынада.

⁴¹³ Qural-tuŋ – Құрылтайдан. Қазіргі моңғол тілінде “Хурал”, қазақ тілінде көне мағынасын өзгертпеген.

⁴¹⁴ Nayılalduŋu – жайласып, жайланып.

⁴¹⁵ Qotuŋulqu-iyŋ ğimarlaqu-iyŋ – бұл сөз тіркесі қазіргі моңғол тілінде қолданылмайды. Т. н. т-де “буруушахыг” – “айыптауды” деп түсіндірме жазған.

⁴¹⁶ Bolġaŋal ğimar edġii bolŋan – т. н-да осылай жазылып, “bolġiyan-u ġim-e” “уәде – жымын” деп түсіндірме жазған, қ. м. АТ-да “Болзооны тухай ийн” – “Уәде туралы осылай”, МҚШ-да “Болзоо хожимдсоны тухай ийм” – “Уәде кешіккені туралы осылай” деп жазған. Мұндағы “ğimar” сөзі қазіргі қазақ тіліндегі “шымыр” – “шымырлау” – “сөзді шымырлау” дегенге келеді.

⁴¹⁷ Qiŋyu – т. н-да осылай жазылған.

Еркін екетінін⁴¹⁸
 Күйрете таптап,
 Әйел баласын
 Иемденіп алады.
 Құтты екетінін⁴¹⁹
 Қаңырата шауып,
 Қалың ұлысын
 Типыл қылады.

Тоқтаға бекиді [төсегінде] жатқан жерінде барып [қолға түсіретін] еді. Қилғұ (28-а) дариясының жағасындағы балықшы, құндызшы, аңшылар⁴²⁰, әр түрлі адамдар түн ішінде оған хабар беріп қояды, Ұдүйт меркіттің Тоқтаға беки мен Ұнақ меркіттің Дайр Ұсүн екеуі бірігіп, Киленгеге⁴²¹ қарай аз топпен қашып кетеді. Меркіт ұлысы Келкейге⁴²² қарай түнделете босып бара жатқанда, біздің шеріктер босқан меркіттерге түнделете шабуыл жасайды. Төмүчин дүрбелеңге түскен жұрттың арасында “Бөрте, Бөрте!” — деп, дауыстай жүреді. Бөрте үшін сол дүрбелеңдегі елдің арасынан Төмүчиннің дауысын естіп, танып, арбадан түсіп, Бөрте үшін, Қонұқчин екеуі жүгіріп келіп, Төмүчиннің тізгін, шылбырынан ұстай алады. Ай жарығында Бөрте үшінді танып, қауышады.

Төмүчин содан кейін Тоғорыл қаған мен Жамұқа екеуіне сол түні: “Іздеген адамымды таптым, мен. Түнде шабуылдағанды қойып, осы жерге түсейік, біз!” — деп, елші жібереді. Дүрбелеңге түскен меркіт ұлысы, түнімен үркіп, жолай сол маңға [жүктерін] түсіріп қонады. [Төмүчин] Бөрте үшінмен табысып, оны меркіттен осылай [қайтарып] алған екен.

⁴¹⁸ Erkin eke-de-inu – еркін ене (жер ене), ошақ ене, от иесі. Отын өшіріп, ошағын күйретіп деген мағынада.

⁴¹⁹ Qutuу eke-te-iһu – құт ене — адам, жануардың денесіндегі жан-сүлдері, “su, sū” деген сөзден шыққан жанды су (*Дулам С. МДЗД. 179-б.*) деген нанымдық атау. Жанды киелерін өлтіре қырып деген мағынада қолданған.

⁴²⁰ Бұл атаулар т. н-ның кейбір тұсында ру атаулары есебінде де айтылады.

⁴²¹ Qilen-ge – МҚШ-да Селенге, қазір де Селенге деп аталады.

⁴²² Kelgei – т. н-да осылай деп жазылған.

(28-б) Ұдүйт меркіт Тоқтаға беки, Ұнақ меркіті⁴²³ Дайр ұсун, Асағун меркіт⁴²⁴ Қағатай Дармала осы аталған үш меркіт алғы шепті бастап, үш жүз жаран⁴²⁵ “[ерте] күнде⁴²⁶, Тоқтағаның інісі Иеке Чіледүден Есүкей баһадүр Өгеленді тартып алғаны⁴²⁷” үшін, соның өшін алуға⁴²⁸ барып, Төмүчинді Бұрқан Қалдұнда үш мәрте іздеп таппай ерегесіп⁴²⁹, Бөрте үчинді ұстап алып, Чіледүдің інісі Чілгер бөкеге асыратқан⁴³⁰ екен. Сол асыраған бойда, Чілгер бөке қашып шығып, бүй дейді:

“Қара қарға
 Қалдық жемтік жейтін жөні бола тұра
 Қаз, тырнаны жеймін деп, аңсайды екен.
 Қыңыр жаман Чілгер
 Қатын үчинге қақтықпақ болып⁴³¹,
 Қалың меркітті кінәлі қылдым.
 Қараша жаман Чілгер [менің]
 Қара басыма тиетін болды.
 Жалғыз жаңды қорғап шығып,
 Қапшалға тығылдым⁴³².
 Қалқан, қорғансыз қалдым.
 Күлтелі жаман торғай құс,

⁴²³ Унау меркіт – қ. м. АТ-да “Увас мэргид”, МҚШ-да (көне) “Uwas – merkid”.

⁴²⁴ Асағун – қ. м. АТ-да Ц. Шагдар “хан” деп жазған.

⁴²⁵ Аран – т. н-да “kūmīn” – “адам” деп түсіндірме жазған. Жаран немесе ер адам.

⁴²⁶ Edür-iüer – күнде. Алдында сөз қалып қойған немесе қате жазылған. “Ерте күнде”, “жарық күнде – тал түсте” болуы мүмкін, қ. м. МҚШ-да “урьд” – “бұрын” деп жазылған.

⁴²⁷ Buliyūduju abdalai – қаралықпен алдырдық. Т. н-да “buliyaju abubai” – “тартып алды” деп сілтеме берген.

⁴²⁸ Ösil aşıran – өшін сақтап, т. н. т-да “öšiyе abur-a” – “өшін алуға” деп түсіндірме жазған.

⁴²⁹ Ögösçü – таласып-ерегісіп, қ. м. АТ-да “харин” – “бірақ” деп өзгертілген.

⁴³⁰ Asaғayuu’san – асыратқан, қаратқан деген мағынада.

⁴³¹ Qalayu bolon – қ. м. АТ-да “халдаж, қақтығып”.

⁴³² Qabçila çigusu – “қапшалға тығылайын”, Ц. Шагдар “хавцал хаданд” – “қапшал жартасқа” деп, “хаданд” – “жартасқа” деген сөз қосқан.

Күшіген тышқан жеуге жөні⁴³³ бола тұра,
 Аққу тырнаны жеймін деп, аңсайды екен.
 Қуарған жаман Чілгер мен
 Құтұқты дана Үчинге құмарланып,
 Дүйім меркітті кінәлі қылдым.
 Қырсық жаман Чілгер менің
 Қу толағайыма⁴³⁴ тиетін болды.
 (29-а) Құр жаным құритын болды.
 Қараңғы қапшалға тығылдым.
 Құр жанымды
 Қоярға жер жоқ болды” –

деп, қашып кетеді. Қаратай Дармаланы ұстап [алып], сірімен қапталған бұғау кигізіп, тентіретіп жібереді. Белкүтей шешесін алуға барып үйдің оң жақ есігінен кіргенде, үстінде жыртық тоны бар шешесі сол жақ есіктен шығып кетеді, [Шешей] бөтен адамдарға бұй дейді: “Ұлдарым қаған болды. Мен мұнда жаман⁴³⁵ адаммен тұрып жатырмын. Ұлдарымның бетін енді қайтіп көремін?!” деп жүгіріп, жыныс орманға кіріп кетеді. Содан із-түзсіз жоғалады. Белкүтей нойан кездескен меркіт адамына: “Шешемді алып кел!” деп, оларды қадап ата береді⁴³⁶.

Бұрқан Қалдұнды жапқан үш жүз меркітті
 Ұрпақтан-ұрпағына дейін
 Күлімен ұшырып қырады.
 Қалған әйел, балаларын
 Қойынға алуға лайығын
 Қойынға алады.
 Есікке отыруға лайығын
 Есігіне алады.

⁴³³ Ĵaiyayatu – жазымды, жарамды, жаралған.

⁴³⁴ Qokimai toloyai – Қуарған толағай, қу толағай, қуарған бас.

⁴³⁵ Бұл жерде “қарашамен” деген мағынада.

⁴³⁶ Qotaludqu – қадау, қадасу сөзі қате жазылған. Мағынасы: садақ, сабқымен қадап, түйреп ату. Бұл атауды ховог-торғауыттар қазір де қолданады.

Тоғорыл қаған, Жамұқа екеуіне риза болған Төмүчин бүй дейді: “Қаған әкем мен Жамұқа аңда екеуі біріккенде, аспан мен жерден күш-қуат алғандай:

Ерікті тәңірге жебеліп,
 Етүкен анаға көрбеп⁴³⁷,
 Ер атаулы меркіттің
 Қойнын құр еттік.
 Барын қираттық,
 Төстігін қаңқа⁴³⁸ еттік.
 Ұрық-жұрағат пен
 Адамын қырдық, біз!
 Қалғанын жинап,
 Тұтқынға алдық, біз!
 Меркіт әулетін өстіп,
 Талқандап, қайттық, біз!” — дейді.

Ұдүйт меркіттер үдере көшкенде, солардың жұртынан құндыз тымақты, маралдың терісінен [тіккен] еттік, су кәмшатымен жұрындаған тері жарғағы⁴³⁹ бар, бес жасар Күчі есімді, көзінде оты бар ұл баланы біздің шеріктер жұртта қалған [жерінде] тауып алып, Өгелен шешеге тамақтандыр⁴⁴⁰ деп береді.

Төмүчин, Тоғорыл қаған, Жамұқа үшеуі бірігіп
 Меркіттің шұрған үйін шоқ қылып⁴⁴¹,
 Қатын-баласын олжа қылып,
 Шиқағұ Талқұн аралынан⁴⁴²

⁴³⁷ Еке etügene körbeju – Етүкен анаға көрбеп (аунап) немесе аспан мен жер тәңірінің қуатына бөлену. Екі тілде де бірдей мағынаны білдіреді.

⁴³⁸ Ogtarqu – шолақ еттік, тұл еттік деген мағыналы.

⁴³⁹ Jargag – жарғақ, т. н-да осылай.

⁴⁴⁰ Satya – с. с. жарғақ, қ. м. АТ-да “тәжээ” — “асыра”, МҚШ-да “бәләг болгон” — “тарту етіп” деп жазған.

⁴⁴¹ şurğan gere şoyugılaju şoq – “сырғауыл үйін шоғырымен шоқ” деген сөйлем. Ц. Шагдар “гэр орныг эвдэлж” — “үй орнын бұзып”, Ц. Дамдинсүрэн “оцгор гэрийг эвдэж” — “шошақ үйін бұзып” деп аударған.

⁴⁴² Şiyatu talqun aral – т. н-да осылай жазылған. Н. П. Шастина “tal-a küdege – равнина, степь” деп Көдөгеге аралымен байланыстырған (“Золотое сказание”. С. 94.).

Орқун, Селенкеге қайтады. Төмүчин, Жамұқа екеуі Қорқоқ Жібүрге⁴⁴³ қарай бірге кетеді. Тоғорыл қаған аттанып, Бұрқан Қалдұнды керіп⁴⁴⁴, Үкерті Жібүрді, Қоқурату Ұлиаты қапшалы арқылы [жолдай] киік аулап Тұғұланың⁴⁴⁵ Қара түнегіне қарай қайтады⁴⁴⁶. Төмүчин [мен] Жамұқа екеуі Қорқоқ Жібүрге келіп, ертедегі анда болғандарын еске алып, андалық анттарын жаңғыртып, достасады⁴⁴⁷.

(30-а) Олар алғаш рет анда болған кезде, Төмүчин он бір жаста еді. Жамұқа құралтұқ сақасын⁴⁴⁸ Төмүчинге беріп, Төмүчин шенгелді⁴⁴⁹ сақасын беріп [өзара] анда болысып, Онанның мұзында асық ойнап жүріп, сол жерде андаласқан екен. [Содан], келесі көктемде қарағай садақпен⁴⁵⁰ атысып жүргенде, бұғының мүйізінен жасаған дабысты садағын⁴⁵¹ Төмүчинге беріп, Төмүчин арша ұшты оқырашығын⁴⁵² айырбастап, анда болысады. Сол жолы анда болысқан жөні осылай екен. Бұрынғы қариялардың андалық сөзін тыңдап:

⁴⁴³ Qoŋqoŋ jibur – МҚШ-да Хорхонаг Жибүр, өзге де моңғол жазбаларында Хорхог Жибүр.

⁴⁴⁴ Kerebei – “керді”, керіп өтті деген мағынада.

⁴⁴⁵ Tugula – қазіргі атауы Туул.

⁴⁴⁶ Tugula-in qaŋa tün jöŋin – т. н-да осылай, “Тұғұланың қара түнегін беттеп” деп жазылған. МҚШ-да “Талқун аралынан қозғалып, Төмүчин, Жамұқа екеуі Қорқоноқ Жібүрді беттеп кетті. Тоғорыл қаған Бұрқан Қалдұнның қырқасымен, Гацуурт (Гацууртай) Сүвчит, Улиат (Улиастай) деген жерді басып, аң аулай жүріп, Туул өзенінің Қара тоғайына қайтты” деп жазылған.

⁴⁴⁷ Amŋaldbai – т. н-да осылай жазылған. Бұл сөздің түбірі – “амраг” – “амрақ” сөзі М. Қашқаридің сөздігінде: “Амрақ: Сүйген дос. Амрақ көңүл – сүйген көңіл, сүйген жүрек дегенді білдіреді” деп жазылған (Қашқари М. ТС. 1-т. 131-б.).

⁴⁴⁸ Quraltuŋ saŋai – құралтұқ (құрұлтұқ) сақа, қ. м. АТ-да “ғұрын шағай” – “құралайдың асығы” деп аударған, “Золотое сказаниеде” “крепкую бабку (налиток)” деп аударған. “Құрылтұқ” атауы М. Қашқари сөздігінде “жеңіл” деген ұғымды білдіреді: “Quraltuŋ er” – жеңіл ер, жеңілтек ер” деп түсіндірген (Қашқари М. ТС. 1-т. 542-б.).

⁴⁴⁹ Šinggel – dūr – tū saŋai – шеңгелдіреткен сақасы болуы мүмкін.

⁴⁵⁰ Alanggir nomu – А. Амар МПТ-да “бага модон нум” – “кіші ағаш садақ” деген.

⁴⁵¹ Jöŋ-iyaŋ – т. н-да осылай жазылған, “num – садақ” деп түсіндірме берген.

⁴⁵² Godil – оқырашық, жебенің ұшына орналастыратын құйма (Базылхан Б. МКТ. 130-б.).

“Анда адамның жаны бір,
Ешқашан ажыраспай,
Жанға араша⁴⁵³ болайық!” –

деп, татулық құрған жөні солай екен. Енді тағы да “Андалықты жаңғыртып, татулық құрайық!” десіп, Төмүчин Тоқтағадан олжалап⁴⁵⁴ алған алтын белбеуін Жамұқаның беліне буып, Тоқтағаның некей⁴⁵⁵ құла атын мінгізеді. Жамұқа қаруына Ұнақ меркіттің Дайр Ұсуннан олжалап алған алтын белбеуді Төмүчиннің беліне буады. Дайр Ұсунның мүйізді түлкі бозын Төмүчинге мінгізеді.

Қорқоқ Жібүр өзенінде,
Екер Құну қойнында⁴⁵⁶,
Сағалар ағаштың⁴⁵⁷ [ығында]
Анда десіп, татулық құрып,
Той тойлап, қызыққа батып,
(30-б) Түнде көрпеде бір жатады.

Төмүчин, Жамұқа екеуі татулық құрып, бір жыл өтіп, келесі жылдың жартысына дейін жұптарын жазбайды⁴⁵⁸. Сөйткен жұрттан бір күні “көшейік!” десіп, жаздың алғашқы айының он алтысының кері қызыл күні⁴⁵⁹ көшеді. Төмүчин, Жамұқа екеуі арбаның алдында бірге келе жатқанда, Жамұқа бұй дейді:

⁴⁵³ Ағаша – араша, т. н-да осылай жазылған.

⁴⁵⁴ Arbilaju – арбау – әрбілеу – жәбірлеу, қ. м. АТ-да “олзолж авсан” – “олжалап алған” деп аударған.

⁴⁵⁵ Nekei – МҚШ-да “эсгэл” – “асау, алып қашпа” деп түсіндірген.

⁴⁵⁶ Qoqoq jibur-un go'ol-ta Eker qunu ebür-e – МҚШ-да “Qoldaqaq”, “Золотое сказание” түсіндірмесінде “Qol-da-eger” деп өзгертілген. Қ. м. АТ-да “Хорхог жибүрийн голд, ихэр хуны өвөрт” – “Қорқоқ Жібүрдің өзенінде, егіз құдың қойнында” деп жазылған.

⁴⁵⁷ Saǵalag modun – Моңғол аңызында жиһан ағашы. Кей тұста жиһандағы түгел ағаштың ханы “Илэ салата сала модон” – “Қисапсыз салалы сал ағаш” (Б. Ринчен) болып шығады. Бұл ағаштың әсері моңғол салтына терең тамыр жайған. Қамұқ Моңғол Қутұланы хан көтергенде де осы ағаштың саясында жер қайысқанша тойлатады (Дулам С. МДЗД. 174-б.).

⁴⁵⁸ Amuralduju – амырақтасып.

⁴⁵⁹ Ulaγan tergel edür – Моңғол жұлдызнамасындағы ең қасиетті күн. Түпнұсқада көп қайталаңады.

“Төмүчин анда
 Тауға тақап түсейік
 Жылқышыға біздің
 От шоғы жетсін⁴⁶⁰.
 Әй, дұрыс па?!
 Өзенге тақап түсейік
 Қойшы, қозышыға біздің
 Тамақ, төсек жетсін⁴⁶¹.
 Қарсылық жоқ қой!⁴⁶²” — дейді.

Төмүчин Жамұқаның бұл айтқан сөзін түсіне алмай, [онысын] білдіртпей [кейіндеп] қалып отырып, көш ортасындағы арбасы келген кезде, Өгелен шешеге бүй дейді:

“Жамұқа анда былай деді:
 Тауға тақап түсейік
 Жылқышыға біздің
 От шоғы жетсін.
 Әй, дұрыс па?!
 Өзенге тақап түсейік
 Қойшы, қозышыға біздің
 Тамақ, төсек жетсін.
 Қарсылық жоқ қой! —

⁴⁶⁰ Gal-šoq kirtügei – с. с. от шоқ жетсін, — т. н-да осылай жазылған, қ. м. АТ-да “Адуучинд гэр болтугай” — “жылқышының үйі болсын” деп өзгертілген.

⁴⁶¹ Hool or hurtugei – Тамақ, төсегі жеткілікті болсын. Қ. м. АТ-да “ор” — “төсек” сөзі жазылмай қалып қойған.

⁴⁶² Жамұқаның осы өлең сөзіне ғалымдар ерекше мән береді. Л. Гумилев: “Жамұқаның көштегі жұмбағын” зерттеушілер ол соғыс әрекетін бастауға желеу болған деседі. Бірақ, оны әрқайсысы әр түрлі аударды. Қытайшадан П. Кафаровтың аудармасында: “Жамұқа былай дейді: Егер біз бүгін тауға қонсақ, онда жылқышылар үйін тігеді. Егер өзенге жанай қонсақ, қойшы мен қозышы да тоғайып қалады” (*Палладий. Көне моңғол аңызы...*, 59-б.). С. А. Козинде: “Тау жағалай көшейік — жылқышыларымызға күрке дайын. Өзенді бойлай көшейік — қойшыларымызға тамақ дайын” (МҚШ. 118-б.). Осы жайттан кейін “Жамұқаның көштегі жұмбағынан” Моңғол ұлысын құру себептерін іздеп табу ниетінен бас тартуға болады” деген ой айтады (*Гумилев Л. Н. Қиял патшалығын іздеу. Алматы, 1992. 160-беттегі түсіндірме*).

деп айтты. Мен осы сөзді түсіне алмай, еш жауап айтпадым. Шешейден сұрайын деп келдім!” дегенде, Өгелен шеше сөйлемес бұрын, Бөрте үшін бұй дейді: “Жамұқа анданы тез айнығыш дейтін еді. Енді бізден айнитын кезі болды. (31-а) *Тұғар-да*⁴⁶³ Жамұқа анданың айтқан тілі⁴⁶⁴ бізге жиіркенішті [естілетін] сөз екен. Біз мұнда түспейік. Ілгері жүрген қалпымызда тура бөлініп, түнделете жүрейік!” дейді. Бөрте үшіннің сөзін жөптеп, түнделете жүріп келе жатқан жолда тайшықұттардың үстіне тап келеді. Тайшықұттар [олардан] қорқып, сол түні Жамұқаның жағына қарай ығысып кетеді. Тайшықұт Бесүттің жұртында қалған бір кішкентай Көкечү есімді ұлды біздің адамдар алып келіп, Өгелен шешеге береді. Өгелен шеше [оны] өз үйінде асырайды. Сол түнді өткізіп, ертеңінде күн шыққанда қараса, жалайырдың Қачигүн *тоқұрагүн*⁴⁶⁵, Қарақай *тоқұрагүн* осы үш ағалар, бауырлар түнімен көшіп еріп келген екен. Және дарқаттан Қадағана, Далдұрқан ағалар, бауырлар бес дарқат келген екен. Және Меңгетү *қианың*⁴⁶⁶ ұлы Үңгүрүтен чаншиғұт, байағұттар келген екен. Барұластан Құбылай, Құтұқ ағалар, бауырлар келді. Маңқұттан Жадай, Тұғұлқу *черби*⁴⁶⁷ аға, бауыр екеуі келеді. Бұғұрчидің бауыры Екүле *черби* арулаттан бөлініп, ағасы Боғұрчиға бірігіп (31-б) келеді.

⁴⁶³ Тұғар — т. н-да үш жерде осы атау аталады. Бұл сөз моңғол тілінің сөз қолданысына алыстау. Біз бұл атауды, “тұғар”, “тұғыр”, “тұрақ” — “тұғыр” — “жеке мемлекеттің адамы” деген атау ма деп топшылаймыз. Демек, Шыңғыс қағаннан бұрын ел болған елдің азаматтары.

⁴⁶⁴ Kelelegsen kelen, “Хэлэх үг хэлмэрчийн аманд буй” — “Айтар тіл [сөз] жеткізушінің аузында” деген көне моңғол сөз тіркесінде үлкен сыр бар. Соны зерттеп, зерделеп анық-қанығына жетсең екен!” деген ұсынысты әйгілі ғалым Владимирцов моңғол академигі Б. Ринчен Ленинград қаласында Шығыстану институтында дәріс алып жүрген кезінде айтқан екен. Кейіннен Б. Ринчен Моңғолияның батыс өлкесінде жүріп өлд руының бір қариясының аузынан осы құпия сөз тіркесінің мән-жайын сұрап білген. Сөз Шыңғыс қаған дәуірінен жеткен (Ринчен Б. “Гүнчи” тарихи шығарма). Бұл жерде де сондай сыр бар. “Тіл (сөз) тілдің ұшында” деген мағынада айтылған.

⁴⁶⁵ Тоқұрагун — атақ, лауазым. Қазірге қазақ тіліндегі “жаушы” дегенге ұқсайды.

⁴⁶⁶ Mengetü qia — Менгет қиа, МҚШ-да “Мөнхөт хия” деп жазылған.

⁴⁶⁷ Čerbi — бас нойан деген лауазым.

Желменің бауыры Чұрған Сүбекетей⁴⁶⁸ баһадүр ұранқайдан бөлініп, Желмеге бірігіп келді. Бесүттен Тақай, Күчікір ағалы-інілі екеуі келді. Сүлдүстен Чілкүтей, Тағай, тайчығұттан ағалар, бауырлар келді. Жалайырдың Шира Домақ⁴⁶⁹, Арқай Қасыр, Бала ұлдарымен келді. Қоңқотаннан Сүйкетү черби⁴⁷⁰ келді. Сүкегеннен Жекей, Құндағардың ұлы Сүкей Жекүн келді. Некүтейден Чаған Қоға келді.

Олқұнұттан Қыңкетеп⁴⁷¹, горұластан Сечі Көүр, дүрбеннен⁴⁷² Мөчі, Бітікендер келді. Икерістен Бүту, күрген⁴⁷³ Иабак-сабар келді. Үйегеннен⁴⁷⁴ Иүнеге келді. Оруғардан Жұрғақан келді. Барлықтан Қоға сечен, Қарачар балаларымен келді. Және Қорчи Үсүн ебүген, Көкечөс мақа бастаған бағариндер келді.

Қорчи келіп, бұй дейді: “Боданчар Боғданың⁴⁷⁵ алған әйелінен туған, Жамұқамен құрсағы бір жалғыз едім. Мен Жамұқадан еш ажыраспаймын. Жағарин⁴⁷⁶ келіп, маған аян берді: “Бір қоңыр сиыр келіп, Жамұқаны айналып жүріп⁴⁷⁷, үй арбасын (32-а) сүзгілеп, Жамұқаны да сүзіп, бір мүйізін сындырып алды, сыңар мүйізбен қалып, “мүйізімді бер!”, деп Жамұқаға қарай [жерді] сүзгілеп, топырақты шашып тұр екен. Қуаң⁴⁷⁸ сиыр үлкен үйдің

⁴⁶⁸ Čorǵan Sübegedei – қ. м. АТ-да “Цурхан Сүбээдэй”, МҚШ-да “Ča’urǵan Sübegedei – baǵadur” деп жазылған.

⁴⁶⁹ Šhira domoǵe, МҚШ-да “Seče – domaǵ”.

⁴⁷⁰ Süike-tü čerbi – т. н-да “tügü noyan” – “бас нойан” деп түсіндірме берген.

⁴⁷¹ Kingge-tei, көне моңғол тіліндегі МҚШ-да “kinggiyadaı”, қазіргі моңғол тіліндегі МҚШ-да “Хингиадай” деп жазылған.

⁴⁷² Dürben – (ру атауы), т. н-да: Дүрбен, дөрбөн деп әрқалай жазылған. МҚШ-да “Дүрвэд”.

⁴⁷³ Kúriget – т. н-да “Küügelen” деп түсіндірме берген қазіргі мағынасы күйеу.

⁴⁷⁴ Üegen – қ. м. АТ-да “Үеген”, “Золотое сказаниеде” – “нойакин”.

⁴⁷⁵ Buda-iuan – т. н-да осылай жазылған. Қ. м. АТ-да “Боғда”, “Золотое сказание” бұл сөзді қалдырып кеткен.

⁴⁷⁶ Jaǵarin – (діни) тәңір атауы. МҚШ-да “Заарин”.

⁴⁷⁷ Ogčju yabuǵu – тұрып, жүріп. Т. н-да “ogčip toǵuǵin”, “айналасында жүріп” деп түсіндірме жасаған.

⁴⁷⁸ Quqa – қуқа (қуаң).

[жүгі тиелген арбаға] жегілген екен. Төмүчиннің соңынан еріп, үлкен жолға⁴⁷⁹ түсіп, мөңіреген күйі [ілгері] ұмтылып:

“Аспан, жер бірігіп⁴⁸⁰,
Төмүчинді ұлыстың иесі
Болсын деген соң
Ұлысты тиеп келемін!” – дейді.

Жагарин [мұның бәрін] көзіме елестетіп, маған [аян] білдірді. Төмүчин, сен [өзің] ұлыстың иесі болсаң, [алдын ала] білдіргенім үшін мені қалай жарылқар едің?!” – дейді. Төмүчин: “Шынында [маған] солай ұлыс басқартса сені, түменнің нойаны етер едім!” дейді. [Сонда Қорчи]: “Саған төрді нұсқаған адам деп мені түменнің нойаны етуден артық қандай [керемет] жарылқау болар еді! Түменнің нойаны болғаннан соң, маған ұлыстың сұлу қыздарынан таңдап, отыз әйел алып бер. Және айтқанымды тыңдап жүр!” дейді.

Құған⁴⁸¹ бастаған бір күрен кенигес келеді. Және Даритай отчығын бір күренмен келеді. Жадараннан⁴⁸² Мұқұли Қоға⁴⁸³ келеді. Үчин Сақурин⁴⁸⁴ бір күрен келеді.

Жамұқадан бөлініп көшіп, Қимұрға бұлағына ауыл қаралас⁴⁸⁵ қонып жатқан тұста, Сечен беки, Тайчу екеуі бір күрен және Тәйшидің⁴⁸⁶ ұлы Алтын Қучир беки бір күрен және Қутұла қағанның ұлы Алтын отчығын бір күрен, (32-б) Жамұқадан бөлініп көшіп, Төмүчинді Кимұрға бұлағында ауыл қаралас қонып жатқан тұста, бірге қонады.

⁴⁷⁹ Tergegür – МҚШ-да “тэргүүр” деп жазылған. Ц. Дамдинсүрэн “зам” – “жол” деп түсіндірген.

⁴⁸⁰ Tengri gaĵar neilejü – Аспан мен жер бірігіп.

⁴⁸¹ Hugaŋ – түпнұсқаны біз осылай “Хуган” деп оқыдық.” Ц. Шагдар “Хугас” деп, Ц. Дамдинсүрэн “Хунан” деп оқыған.

⁴⁸² Ĵadaraŋ – бұл атауды да “Жажиран”, “Зажиран”, “Зэндэрэн” деп әрқалай жазған.

⁴⁸³ Muquli you-a – т. н-да осылай жазылған.

⁴⁸⁴ Üjin saqurin – көне моңғол тілінде МҚШ-да Üjĵin Sa – qayit.

⁴⁸⁵ Ayil qaraĵa – ауыл қарайлас, ауыл қоралас т. н. т-де “ücel”.

⁴⁸⁶ Taishi – т. н-да осылай. МҚШ-да “Нэгүн тайж”.

Сол жерден көшіп, Күрөлкү ішіндегі Сенкүр бұлағының Қара Жіргенінің Көке нағұрына келіп қонады. Алтын⁴⁸⁷, Құчир, Сечен беки барлығы келісіп, Төмүчинге бұй дейді: “Сені қаған болдырайық!

Сені қаған болдырып,
 Қалың жауды⁴⁸⁸
 Жорта жаулап⁴⁸⁹,
 Өңі жақсы қыздарын,
 Еңселі орда үйін,
 Бөтен елдің
 Беті сұлу қатынын
 Аршыны жақсы ақтасын,
 Желдірте әкеліп берейік.
 Қашаған киікті ауласаң,
 Қайырып берейік.
 Орман киігін іздесең,
 Қопарып шығарып берейік.
 Қыр даланың киігін
 Құрсағын біріккенше,
 Сығып берейік.
 Қуалай аулаған саятта⁴⁹⁰,
 Қалдырмай қуып берейік.
 Жылғалардың киігін,
 Санын біріккенше
 Сығып берейік.
 Белестердің киігін
 Түрткілеп шығарып берейік.

⁴⁸⁷ Altan – МҚШ-да “Алтын Отчигин” деп жазған.

⁴⁸⁸ Olon daind – “Қалың соғыста”. Түпнұсқада “дайн” – “соғыс” сөзін “жау” деген мағынамен де қолданған.

⁴⁸⁹ Dayin-dur ayalaŋu – соғыста ағалап.

⁴⁹⁰ Qebŋeg ŋaqa – үлкен саят, хан саятының көне атауы. Мұндағы “хэвцэг” сөзі, “хэвтэш” – “жатын шахаа” – “қысу, қыспаққа алу, қуалау” дегенді білдіреді.

Қақтығысқан кезінде
 (33-а) Қалқаның болмасақ,
 Жат пұшпағына⁴⁹¹ адастырып,
 Қара басымызды,
 Түзге тастап кет!
 Жай күнде
 Тыныштығыңды бұзсақ,
 Қара жаран⁴⁹²,
 Қатын-баламыздан айырып,
 Иен түзге тастап кет!”

Осылай сөз байласып, осылай ант берісіп, Жоғарыдағы мәңгі тәңірге⁴⁹³ шашу шашып, тоғыз тұғырлы шашақты ақ туын⁴⁹⁴ тұғырына қондырып, көтереді.

Төмүчин дүниеге келгенде Лустың қағаны⁴⁹⁵ қасбұға таңба шығарып бергенде, қаралтым құс түңілікке қонып: “Шыңғыс,

⁴⁹¹ Qara ğigi-eğe – жат пұшпақтан деген сөз. Қ. м. АТ-да Ц. Шагдар “хол ойроос” – “алыс жақыннан” деп түсіндірме берген.

⁴⁹² Iǵan qaǵa – (ǵan, сөзі қате жазылған), МҚШ-да “eres qaǵa” – “ер қара”, “qaǵa” сөзі ер адам деген де мағына береді. “Хар хүн” – “күйеу”. Бұл жерде қара жаран – қара халық деген болуы мүмкін.

⁴⁹³ Degreee möngg tegri – Жоғарыдағы мәңгі тәңір. “Мөнх хөх тэнгэр, Хөх мөнх тэнгэр” – “Мәңгі көк тәңір, Көк мәңгі тәңір” деп те айтады. Аспан ғарышты теңестіргенде жер ананың иесі – Етүкен анамен бірге болған. Ежелгі моңғол аңызындағы еркек-әйел жұп тәңірдің бірі, адам баласын жаратушы. Кейіннен Моңғолдың біріккен төр ұлысы пайда болған тұста орталық төр билігінің қуатын анықтаушы өлшем болған (*Дулам С. МДЭД. 171-б.*).

⁴⁹⁴ Esön költü šayan tug – iyan – тоғыз сирақты ақ ту немесе “уеке šayan sülde” – “ұлы ақ сүлде (байрақ)”. Шыңғыс қағанның “ұлы ақ байрағы” тоғыз тұғырлы немесе esön költü šayan tug “тоғыз сирақты ақ байрақ” деп аталған. “Ақ” деп аталуының себебі – оны ақ айғырдың қылынан жасағанында болса керек. Мұның сыртында “қара ту” – “qara tug” немесе “qara sülde” болған. Оны қара айғырдың қылынан жасаған. Бейбіт кезде “ақ ту” желбіресе, соғыс кезінде “қара ту” желбіреген. Шыңғыс қағанның қара туының (qara sülde) ғибадатханасы Ордоста сақталған. Ол МХР-да 1921 жылы жеңген төңкерістен кейін қазіргі Эрдэнэ Зу деп аталатын ғибадатхананың қасындағы Баруун – Хүрэдэн табылған. Ол ту Моңғолияның Мемлекеттік мұражайына берілген, сонда сақтаулы (*Жамцароно. Культ Чингиса в Ордосе, 1961*).

⁴⁹⁵ Лустың қағаны – (діни) тәңір атауы.

Шыңғыс!” деп шақырыпты. Сол құстың шақырғанына байланысты оған Шыңғыс қаған⁴⁹⁶ деген ат беріп, қаған болдырады.

Қырық бес жасында бин барыс⁴⁹⁷ жылы Онан дарияның басында, тоғыз тұғырлы ақ туын көтеріп, [Шыңғыс] қаған ұлы таққа отырады⁴⁹⁸.

Тәңірдің ұлы⁴⁹⁹ Төмүчин – Шыңғыс қағанның дүние жүзін түгел біріктіріп, теңіз-мұхитқа дейінгі [елді] тең болдырып билік таққа қалай отырған жайын басынан бастап баян етейін.

Шыңғыс қаған сайланғанда⁵⁰⁰ Боғурчидің бауыры Егүле-черби⁵⁰¹ садақ⁵⁰² асып, Қачиғұн тоғұрақұн қорамсақ асынды⁵⁰³. Енкүр, Сүкетү (33-б) черби, Қадаған Талтұраған үшеуі:

⁴⁹⁶ Činggis – моңғолтанушы ғалымдар бұл атауды да әрқалай түсіндіреді. Академик Ц. Дамдинсүрэн “Чингис қаған дегені Теңгис (Теңіз) қаған, Далайн (Мұхиттың) қағаны деген сөз секілді” деген (Монголын Нууц товчоо, УБ., 2004. 123-бап).

⁴⁹⁷ Bing baris – моңғол жыл санауында он екі жыл қайырып, жыл қайталанған (мүшел жыл) тұста оны “от, су, топырақ” деп бөліп, оны төрт түспен анықтайды. Bing baris – қызыл от барыс жылы деп түсіндіреді.

⁴⁹⁸ Qaγan iyeke oγu saγubai – Қаған ұлы таққа отырды. Шыңғыс қағанның ұлы таққа отырғаны жөнінде А. Амар: “Нағыз қаған болғаны қырық бес жасында, от (қызыл) барыс жылы. Бұл тұста ол қырық бес жасқа келмегендіктен, тек қана өзіне қарасты бір жеке аймақтың (тайпаның) халқына хан немесе басшы болып сайланған әрекет сияқты. Моңғолдың бір тарихында, Шыңғыс қаған жиырма сегіз жасында, топырақ тауық жылы хан тағына отырды дегені – осыны айтқанға ұқсайды” деген (Амар А. МТТ. 110-б.).

⁴⁹⁹ Tengri-iyn köbegün, Тәңірдің ұлы – тәңірден жаратылған нұрдың ұлы.

⁵⁰⁰ Činggis qaγan bolugad – Шыңғыс қаған болып.

⁵⁰¹ Degüü Egüle – čerbi- Degüü сөзі баспада түсіп қалған, негізінде бұл – Ögülen – čerbi-дің аты.

⁵⁰² Ho'or aγsaba – садақ асты.

⁵⁰³ Qačogun toγuragun qor aγsaba – Қачоғұн тоғұрағұн садақ асты. МҚШ-да “Боғурчидің інісі Үгәлән черби, Қачиғұн Тоғұрауын және ағалы-інілі Жетей, Доголху төртеуіне қорамсағын асындырды” деп жазылған.

“Таңғы астан қалдырмайық”⁵⁰⁴.

Кешкі аста қатерге ұрындырмайық!” —

деп бағурчин⁵⁰⁵ болады.

Текей бүй дейді:

“Жас ісекті”⁵⁰⁶

Сорпа болдырып,

Таңда ағат етпейін.

Қонағада кешіктірмей.

Алалы қойды бағып,

Алқапты⁵⁰⁷ толтырайын.

Қоңырлы қойды бағып,

Қотанды толтырайын.

Тамақсау болған мен едім.

Қой жайып, көтенішек⁵⁰⁸ жейін!” — деп, қой бағады⁵⁰⁹.

Бауыры Күчүгүр бүй дейді⁵¹⁰:

“Тиекті арбаңды

Тозып, бұзылмас етіп,

Білікті арбаңды

Кедіргек жолда

Бөгеліп қалмас етіп берейін!” — деп, арбашы болады.

⁵⁰⁴ Megüdegülsügei – састырмайық, т. н-ға “dutagulsugai” — қалдырмайық деп түсіндірме берген.

⁵⁰⁵ Baugčip – бауыршы. Дастарқан басында қызмет ететін адам, даяшы. Қазақстанның оңтүстік өңірлерінде бұл сөз қазіргі кезде де жиі қолданылады. Ц. Шағдар қ. м. АТ-да аспазшы деп аударған.

⁵⁰⁶ Šinegen irege – жас ісек, жас ісектің сорпасы.

⁵⁰⁷ Alam degürgesü – т. н-да “Alam” сөзі өткел, алқап деген екі мағынада қолданылады, қ. м. АТ-да Ц. Шағдар “Тал дүүргәсү” — “Даланы толтырайын” деп өзгерткен.

⁵⁰⁸ Saуap mіqa – көтенішек, “қой жайып, көтенішек жейін” деген сөз тіркесі қазақ тілінде әлі күнге дейін сақталған. Қазіргі моңғол тілінің сөз қолданысында айтылмайды.

⁵⁰⁹ Qonip aduуulabai – қой қоздатты.

⁵¹⁰ Degün-inü kücügür ögülegün – “бауыры Күчүгүр бүй дейді” деген сөзді т. н-ға қосып жазған.

Төдей⁵¹¹ черби: “Үй ішінде үй шаруасын тындырайын!” — дейді.
Құбылай, Чігүлкетей, Қарақай тоғұрақұн үшеуіне:

“Қасырмен бірігіп⁵¹²,
Күш көрсеткендердің
Кеңірдегін кесіңдер⁵¹³.
Омыраулағандардың⁵¹⁴
Омыртқасын үзіңдер!⁵¹⁵” — дейді.

Белкүтей, Қаралдай тоғұрақұн екеуіне:

“Ақта ұстаушы,
Ақташы болыңдар!⁵¹⁶” — дейді.

Тайчығұттың Қуту, Мөріті⁵¹⁷, Бұлғалақу үшеуіне:

“Жылқы бағыңдар!⁵¹⁸” — дейді.

Арқай Қасыр⁵¹⁹, Тақай, Сүкей⁵²⁰, Чақұрақан⁵²¹ төртеуіне:

“Алыстың қонағы,
Жақынның отары болыңдар!⁵²²” — дейді.

⁵¹¹ Tüdei čerbi – МҚШ-да “Додай черби” деп жазылған.

⁵¹² Qasar luga neg bolon – Қасырмен бір болып.

⁵¹³ Kújügün-ig-inu kekgektegün – МҚШ-да “хүзүүг хянгардаж”.

⁵¹⁴ Omorgagati-ig – қазіргі моңғол тілінің сөз қолданысында “ашулы, адуын” деген мағынада қолданады. Сөзбе-сөз “омыраулап”, “төстеп, төс көтеріп” деген мағыналы. Қазақ тіліне жақын.

⁵¹⁵ Öngelçitgün – деп жазылған. Ц. Шагдар “огтлогтун” — “бауыздаңдар”, Ц. Дамдинсүрэн “огтлож ав” — “кесіп ал” деп аударған. Негізінен “тұлдаңдар” деген сөзбен мағыналас.

⁵¹⁶ Akta bariqu aktaçin boltuğai – ақта ұстаушы ақташы болыңдар.

⁵¹⁷ Qutu morit-tu – Қутты аттылы деген мағынада.

⁵¹⁸ Aduğun aduğulatuğai – с.с. жылқы жылқылатыңдар.

⁵¹⁹ Arqai Qasar – “Золотое сказаниеде” — “Аранай Хасар”, қ. м. АТ-да Архай Хасар деп жазған.

⁵²⁰ Sükei – қ. м. АТ-да Сүгей деп жазған. МҚШ-да Сүхэхэй деп жазылған.

⁵²¹ Čaуғауап – қ. м. АТ-да — “Чаурхан”, “Золотое сказаниеде” — “Чахурхан”.

⁵²² Qola-iyn qonıçaу – oуıra-iyn otura boltuğai – алыстың қонашағы, жақынның отары бол.

Ц. Дамдинсүрэн МҚШ-да “хол ойрыг сурвалжлах газарч болтуғай” — “алыс-жақынды жалғаушы жерші болыңдар” деп аударып, “алыс, жақынды тілдестіруші жерші (жолшы)” деп түсіндірген.

Сүбегедей баһадүр бүй дейді:

(34-а) “Тышқан болып,
Тасып берейін.
Қара қарға болып,
Қатты біткенді терейін.
Амырақ сауысқандай⁵²³
Татулықты жинайын.
Қарға, сауысқан⁵²⁴ болып,
Үйге қарай
Үйірсекті жинайын!” — дейді.

Содан Шыңғыс қаған хан сайланып, Боғұрчи, Желме екеуіне бүй дейді:

“Сен екеуің мені
Көлеңкеден өзге
Нөкер жоқта
Көлеңке болып,
Көңілімді жай еттіңдер,
Көңілімде сақтаулы.
Құйрықтан өзге
Шаншар жоқта⁵²⁵
Құйрық болып,
Жүрегімді тыныш еттіңдер,
Көкірегімде сақтаулы.

Сен екеуің [сол] бұрынғы қалыптарыңмен осының бәріне мән беріп еске алып, [өзгеден] артық ағалық жасайсыңдар!” — дейді.

Шыңғыс қаған тағы да жарлық етіп: “Аспан мен жердің зор қуатына бөленген сендер мені Жамұқа андадан артық көріп, нөкер

⁵²³ Amıruı'a şejegeı – Амырақ сауысқан, Адал сауысқан. Сауысқанды қастерлеу көне түрік-моңғолдың нанымында және буддизм сенімінде де кездеседі. Қазақ аңызына тым ұқсас келеді.

⁵²⁴ Şeşegeı – т. н-да осылай “шешегей” ховог деп торғауытша жазып, “şaǵaǵai” деп қалқа моңғолша түсіндірме жазған.

⁵²⁵ Şuǵıge – с. с. шаншар, қарақшы Ц. Дамдинсүрэн “шаншар, түртер” деп аударған. Ц. Шагдар қ. м. АТ-да “чүчигэ” қалпында жазған.

болуға келдіңдер, қариялар, қайырлы нөкерлер, [өздерің] ерекше жаратылғандықтан, Көктегі тәңірмен дос болдыңдар, халқым!⁵²⁶ дейді. Жан-жағынан сүйеу болды⁵²⁷.

Керейттің Тоғорыл қағанына “Шыңғыс қағанды хан сайладық” деп, Тақай, Сүкей екі елші жібереді. Тоғорыл қаған бүй дейді: “Төмүчин ұлымды қаған еткендерің дұрыс болған. Сендер — моңғолдар қағансыз қалай болады!

Бұл бітімді бұзбаңдар.

(34-6) Байлам түйінді⁵²⁸ шешпеңдер.

Ағайынды бүлдірмеңдер!”⁵²⁹ — деп қайтарыпты.

Арқай Қасыр⁵³⁰, Чақұрқан екеуін Жамұқаға елші етіп жібереді. Жамұқа бүй дейді: “Алтын Құчир мен Сечен беки екеуіне айт!” Алтын Құчир, Сечен беки сен екеуің Төмүчин анда екеуіміздің арамызды,

Сүбеден шымшып,

Қабырғадан шаншып⁵³¹.

Неліктен ажыраттыңдар, сендер?!

Анда екеуіміз бір-бірімізден айырылмай тұрғанда, анда Төмүчинді неге қаған етпедіңіздер, сендер?! Енді сендердің оны қаған еткендегі ойларың не?! Алтын Құчир, Сечен беки сен екеуің,

⁵²⁶ Degedü tedeger nöküçeldügsen arad-ıyn kemejü — осы сөйлем қ. м. АТ-да жазылмай, қалып қойған, т. н-да “ард” — “халық” сөзіне “нәрд” — “атақты” деген түсіндірме жазылған.

⁵²⁷ Jüg jug-eçe tüşebei — түс-түстан демеді. “Жан-жақтан сүйеу болды, қолдады” деген осы мағыналы сөйлем т. н-да алдыңғы сөйлемге байланыссыз, жеке баяндалған. МҚШ-да “...Сендерге осылай лайықты шен-шекпен бердім!” деп алдыңғы сөйлемге үйлестірілген.

⁵²⁸ Ei-e jakıba — (жарасым) bıú tailagın, Ц. Дамдансүрэн “Эв зангиа таслахүй” — “Бірлік байлауын үзбей” деп аударған.

⁵²⁹ Aya-ben tarıuludıun — ағайынды таратпаңдар. Ц. Шағдар “Әх захаа бүү алдагтун” — “бас аяқсыз кетпеңдер” деп аударған.

⁵³⁰ Arıai Qasar — “Золотое сказаниеде” — “Арнай Хасар”, қ. м. АТ-да — “Архай Хасар”.

⁵³¹ Sübege seçijü, qabırğa qadquju — Сүбеден түртіп, қабырғадан түйреп (көне мәтел). “Көзге түрткі, көпке күлкі ету” деген мағына береді.

Айтқан сөздеріңе жетіп,

Андамның көңілін тыншытып,

Андама адал болып жүріңдер!” — деп қайтарады.

Содан кейін Жамұқаның бауыры Тичар⁵³² Аламаның⁵³³ қойнауы, Өлгей бұлағында⁵³⁴ [қоныстап] отырған біздің⁵³⁵ Сағари кегерідегі⁵³⁶ Жүчи Тармаланың⁵³⁷ жылқысын тонауға барып, Тичар Жүчи Тармаланың жылқысын барымталап кетеді. Жылқысынан айырылған Жүчи Тармала, нөкерлерінің батылы жетпегесін, [қарақшыларды] өзі қуып, түнде жылқының шетіне жетеді, атының жалына бауырлай жатып барып, Тичардың ту сыртынан (35-а) атып өлтіреді де, жылқысын алып қайтады.

“Бауырым Тичарды өлтірді!” деген Жамұқа бастаған жажиран он үш жаттар⁵³⁸ бірігіп, үш түмен қолмен, Алағұт, Тұрғағұттан асып⁵³⁹, Шыңғыс қағанға аттанып келе жатыр!” — деген хабарды Күрелкүде отырған Шыңғыс қағанға Мүлеке Тотаға, Боралдай екеуі арқылы жеткізеді. Бұл тіл жеткізуші келген кезде Шыңғыс қаған он үш күрен екен. Үш түмен болып, Жамұқаға қарсы аттанып, Далан Балжұтта шайқас басталады, Шыңғыс қаған

⁵³² Tісar – т. н-да Тичар, Тичэр деп әрқалай жазылған, қ. м. АТ-да – Тичэр, МҚШ-да – Тайчар.

⁵³³ Алта-уіп ебіг – Алманың қойыны, Алманың қойнауы, қ. м. АТ-да “Заламын өвөр” – “Заламның қойнауы”, МҚШ-да “Жалама уулын өвөр” – “Жалама тауының қойнауы” деп жазылған.

⁵³⁴ Ülgei bulay-a – МҚШ-да – Ölgei bulag, “Өлгий булаг”.

⁵³⁵ Қ. м. АТ-да бұл сөз алынып, оған “хэмээх газар нутаглаж байгаа” – “деген жерде мекендеп отырған” деген сөз қосқан. МҚШ-да “гэдэг газар байгаа манай” – “деген жерде болған біздің” деп жазған.

⁵³⁶ Sagari keger – қ. м. АТ-да Сайрхээр, МҚШ-да Саарь-хээр.

⁵³⁷ Jöci tarmala – МҚШ-да Жөчи-Дармала деп жазылған.

⁵³⁸ Arban qurbaŋ qarı – он үш жат. “Жат” сөзін “хари” деп жазып, қолданған. Өзге тұстарда “жад”, “жадын”. Зардыхан Қинаятұлы: “Жат сөзі моңғол жазбаларында 17-ші ғасырдың басына дейін кездеседі. Соңынан бұл атау Тунгус тілінің әсерімен “харь” – жат мағынасына ауысты”, — деп жазады. Рашид-ад Дин “Жанжират” деп қолданған.

⁵³⁹ Alağud toğağud – iyan dabaŋu – Алағұд, Тұрғағұттан асып, қ. м. АТ-да осылай жазылған. МҚШ-да “Алагууд, Турагууд уулыг давж” – “Алағұт, Тұрағұт тауын асып” деп жазылады. “Золотое сказаниде” бұл екі атау тайпа атауы мағынасында жазылған “давж” – “асып” деген сөз.

Жамұқаға төтеп бере алмай, Онанның Шарған шатқалына [барып] тығылады⁵⁴⁰. Жамұқа бүй дейді: [Жау] “Онанның Шарған шатқалына тығылды. Біз [енді] бұрылып қайтайық!” – деп Чиностың⁵⁴¹ ұлдарын⁵⁴² жетпіс қазанға қайнатып⁵⁴³, Некүтей Чаған Қоғаның басын кесіп, ат құйрығына сүйреп әкетеді.

Жамұқа осылайша қайтқаннан соң, ұрағұттың Жорчытайы⁵⁴⁴ ұрағұттарын бастап, маңқұттың Құйларды маңқұттарын бастап Жамұқадан бөлініп, Шыңғыс қағанға келеді. Жамұқада болған Қоңқотанның Менгілік *счиге*⁵⁴⁵ (35-6) жеті ұлымен келеді. Шыңғыс қаған өзіне ұлыс келді деп қуанып, Өгелен үшін, Қасыр, жүркеннің Сечен бекиі, Тайчұтан бәрі ақылдасып: “Онанның түнегіне тойлайық!” деп той тойлайды, [тойдың] алдында жүркеннің Сечен бекиі, Тайчұтан, Өгелен шеше бастап, Шыңғыс қағанды қошеметке шақырады.

“Туыс туған біздер
Бөлек емес, бір едік.
Жаман жаманымен
Жүреді емес пе?!⁵⁴⁶” –

деп, қошеметтегенде, Өгелен шеше жарлық етіп:

⁵⁴⁰ *Синггес қаған Јапуқ-тан-јуғ көтелгедеуі Саған қабсіуай-а қуғабай* – Шыңғыс қаған Жамұқаға жетектеліп, Шарған қапшалына [шатқалына] құралды. МҚШ-да: “Чингис хаан Жамухад шахагдаж Онан мөрий Зээрэн гэдэг хавцалд шургаж оров” – “Шыңғыс қаған Жамұқадан ығысып, Онан дариясының Зерен деген қапшалына (шатқалына) тығылды”.

⁵⁴¹ *Сино* – ру-тайпа атауы, “сипо” қасқыр, бөрі. “Ежелгі Ғұн иесінің (шанью) бір қатыны егіз сұлу қыз табады. Шанью оларды біреуге әйел болмасын деп, иен далаға үй тігіп жеке ұстайды. Кіші қызы сол жерде қасқырмен ылығып, өсіп-өніп, бір тайпа ел болыпты. Чонос атауы содан қалса керек” (БНМАУ-ын түүх. 134-б.). Бұл жерде де аңыз текті әңгіме айтылған.

⁵⁴² *Köbeğüd* – ұлдары, балалары.

⁵⁴³ *Dalan toyan-dur buçalaçu* – Жетпіс қазанға қайнатып.

⁵⁴⁴ *Ogugud-un joçitai* – қ. м. АТ-да Урудтың Зорчидой, МҚШ-да “Урууд аймгийн Жүрчидэй” – “Уруд аймағының Жүрчидэй”.

⁵⁴⁵ *Есіге* – әкей, атақ-шен негізінде қолданылады.

⁵⁴⁶ Жұмбақ теңеу. Бұлар (көшпелілер) қандай бір істі, өзара тіл алысуды бір үлгіде ұйқастырып, құпия жұмбақ тілмен айтады (Марко Поло). Бұл жерде де сондай бір жұмбақ сырлар айтылған (БНМАУ-ын түүх, 34–57-б.).

“Қастас жауды аз,
Улы жыланды
Жіңішке деп еш ойлама!
Сенім артпа, сақ бол!” — деп еді⁵⁴⁷,

Боғда Ежен жарлық етіп:

“Қабтү⁵⁴⁸ Қасыр, сен садаққа ие бол.
Бөке Белкүтей сен басқарушы бол.
Қачиғұн сен атқа ие бол.
Ойтүй⁵⁴⁹ — Отчығын сен
Менің қасымда отыр.
Бәріне дайын бол!” —

деп, жарлық етеді⁵⁵⁰. Жүркендер оларға жамандық ойлап, ор қазып, үстіне киіз⁵⁵¹ жауып қояды. Ежен киіздің ортасына отырмақ болғанда, Отчығын Еженнің [жеңінен] тартып, сырмақтың⁵⁵² шетіне отырғызады. Шыңғыс қаған, Өгелен үшін, Қасыр үшеуіне Сечен беки бір түсергі⁵⁵³ тартады⁵⁵⁴. Және Сечен бекидің кіші шешесі⁵⁵⁵ Ебекейге (36-а) өзгеден бұрын бір түсергі тартқанда, Қорижан қатын, Қоғұрчин қатын екеуі: “Бізге алдымен түсергі тартпады!” — деп Боғұрчи Шикүрчиді таяққа жығады. Боғұрчи Шикүрчи: “Есүкей баһадүр, Некүн тәйжі екеуінің жоқтығынан мен осындай айыпты болдым. Мен не істедім?!” — деп, бар дауысымен жылаған екен. Сол тойды біздің жақтан

⁵⁴⁷ Бұл өлеңдер МҚШ-да жоқ.

⁵⁴⁸ Qabtu – қарымды, айлалы. “Қабтү Қасар” — “Қарымды Қасар”.

⁵⁴⁹ Oitui – зейінді, зерек, ойлы. “Ойтой отчығын” — “Ойлы кенже”.

⁵⁵⁰ Jarliḡ bolba – жарлық болды. Бұл жұмбақ өлең Шыңғыс қағанның оқиғаны алдын ала сезіп қойғанын аңғартады. Осы тектес жұмбақ өлең шығарманың бірнеше жерінде кездеседі.

⁵⁵¹ Esegei – киіз.

⁵⁵² Debisger-ün – сырмақтың.

⁵⁵³ Tüsergi – Б. Базылханның “Монгол-Қазақ толь” сөздігінде “шараяқ” деп аударылған. “Түсергі” сөзі қазақ тілінде бар екенін ескеріп, біз түпнұсқа атауын өзгертпедік.

⁵⁵⁴ Tüserḡu – түсергі түсіріпті деген көне сөз тіркесі.

⁵⁵⁵ Еке – шеше. МҚШ-да “бага эхнәр” — “кіші әйелі” деген.

Белкүтей, жүркендерден Бүри бөке басқарған екен. Шыңғыс қағанның ақтасын Қачигүн⁵⁵⁶ ұстап тұрған еді. Жүркеннің бір әйел адамы сылтып келіп⁵⁵⁷, оң жақ үзеңгісін кесіп алып кеткенін көріп қалған Белкүтей, әлгі кемпірдің аяғын жұлып тастайды. Бүри бөке әлгі ұрыны жақтап, Белкүтеймен алыса кетеді⁵⁵⁸. Белкүтей оң жақ жеңін шешіп, жалаңаштап жүрген екен. Бүри бөке сол жалаңаш иығын семсермен шауып жібереді. Белкүтей жарақатын елеместен, қанын сорғалатқан күйі алаңсыз жүре береді.

Тойда көлеңкеде отырған Шыңғыс қаған мұны көріп, оның қасына келіп: “Біз неге соншама айыпты болдық?!”⁵⁵⁹ дегенде Белкүтей (36-б): “Таңертеңгілік кезде шапқан болатын. Мен үшін⁵⁶⁰ ағайын-туыстар араздаспаңдар! Маған ештеңе бола қоймас. Болымсыз жара ғой!” — дейді. Белкүтейдің⁵⁶¹ бұл айтқан басуына көнбей⁵⁶²,

Ағаштың бұтағын
Жұлып алып,
Сусынның⁵⁶³ [сабаның] піспегін
Суырып алып, ұрысып,
Жүркенді жеңіп,
Қоғұғчин⁵⁶⁴ қатын,

⁵⁵⁶ Qačuγun – қ. м. АТ-да “Хачигу” деп жазылған.

⁵⁵⁷ Togulju ireged – ақсаңдай келіп. Бұл жердегі “әйел адамы ақсаңдай келіп” деген сөздер МҚШ-да жоқ, “нэгэн хүн” — “бір адам” деп жазылған.

⁵⁵⁸ Abuldarun – алысты, жұлысты, ойраттарда “күресті, күш сынасты” деген мағынада қолданылады. Қ. м. АТ-да “ноцолдов — алысты”, МҚШ-да “хэрэлдэв — ерегесті” деп жазған.

⁵⁵⁹ Qer-inü kekten bölge bid – “Қалай осылай кектеніп едік, біз”. Қ. м. АТ-да “Хэнд ингэж цавчигдав” — “Кімге өстіп шаптырдың”.

⁵⁶⁰ Tusu – көмектесу, болысу деген мағыналы.

⁵⁶¹ Belgetei – т. н-да осылай жазылған, дұрысы Белкүтей.

⁵⁶² Belgetei tedüü idgabasü üü bolun – Белкүтейдің айтқанына көнбей. МҚШ-да Белкүтей айтқан осы сөзден кейін “Ағайын туыстар енді ғана қосылып, татуласып жатқандықтан, мен үшін араздаспаңдар, сәл күтіңдер” деген сөйлем бар.

⁵⁶³ Idegesün – ас-сусынның, қ. м. АТ-да “айргийн” — “қымыздың” деп жазылған.

⁵⁶⁴ Qoγuγcip – қ. м. АТ-да — “Хоригин”, МҚШ-да — “Хоригин”.

Қорижан⁵⁶⁵ қатын екеуін тартып алады⁵⁶⁶. Қасыр оқ санап [атып] тұрады⁵⁶⁷. Сол ұрыста Белкүтей қымыз күбі [көтеріп] ұрысып жүріп, Еженді қорчын⁵⁶⁸ Тоқтағудың бедеу боз биесіне сол қолымен мінгізеді, [Ежен] Тоқтағуды дарқан⁵⁶⁹ етеді. Содан дарқат руы атанады. Көре тұра үзеңгісін кестірді деп, Қачиғұнды “Жаман ара, ағаш үзеңгі⁵⁷⁰” – деп айыптады деседі.

Сол жолы тайшығұттар Белкүтейді⁵⁷¹ ұстап, қасаққа⁵⁷² [таңып] қояды. [Белкүтей ел] ұйықтағаннан кейін, қасақты көтерген қалпы, қайтып келеді. [Сөйткенде, Боғда Ежен⁵⁷³]: “Тайшығұттардың ұрысында Белкүтей мені елемегендей, сол қолымен мінгізді!” – деп кінә тағады⁵⁷⁴. Оған Қасыр, Белкүтей⁵⁷⁵ екеуі: “Мына Ежен жөнсіз жаза⁵⁷⁶ жарлық етті. Қасырдың қарымымен, Белкүтейдің (37-а) палуан күшімен⁵⁷⁷ бес түсті, төрт жат ұлы ұлысты қол астына кіргізді емес пе!” – деп айтып жүргенін Ежен біліп,

⁵⁶⁵ Qorigjan – т. н-да осылай, қ. м. АТ-да “Хууржин”, МҚШ-да “Хуурчин” деп жазылған.

⁵⁶⁶ Qoquçin qatun, Qorigjan qatun qoqor-ig buliçu abubai – Қоғұқчын қатын, Қоричан қатын екеуін тартып алды. Бұдан кейін МҚШ-да “Жүркендер татулық бітімге келейік деген соң, біздер (бида-бет болса керек-ті) қабылдап, Хорижин қатын, Хуурчин қатын екеуін қайтарып берді” деген сөйлем бар.

⁵⁶⁷ Qasar sumu togulaçu baiba – Қасар оқ санап [атып] тұрды. МҚШ-да бұл сөйлем жоқ. Ц. Дамдинсүрэн МҚШ-ның кейінгі басылымында қ. м. АТ-дағы осы сөйлемді қосып кіргізіп, “Хасар харвах тутам нэг хүнийг унагаж байв” – “Қасыр атқан сайын бір адамды құлатып тұрды” деп жазған (МҚШ. 132-бап).

⁵⁶⁸ Qorçin – садақшы деген шен.

⁵⁶⁹ Daqalaba – (атақ) сетерледі, ерікті болдырды.

⁵⁷⁰ Maçu küriye, modun döğüge – “жазаның атауы”, “жаман ара, ағаш үзеңгі”.

⁵⁷¹ Belgetei – т. н-да осылай жазылған, қ. м. АТ-да Белгүтей деп түзеткен.

⁵⁷² Qasaq – қасақ (арба). Мұнда “қасаққа таңу” немесе “арбаға таңу” атауы айтылған.

⁵⁷³ Бұл сөйлемді т. н-ға түсіндірме есебінде қосқан.

⁵⁷⁴ Qoriglob – қорыды, тыйым салды деген мағыналы.

⁵⁷⁵ Belgütei – т. н-да осылай жазылған.

⁵⁷⁶ Jisay – жасақ, жаза, “засағ өгөх – жазасын беру”.

⁵⁷⁷ Qasar-un qabu, Belgetei-iyn böke kücü-ber – Қасырдың айласы, Белгүтейдің палуан күшімен. Бұл сөз тіркестері қазіргі күнге дейін моңғолдардың ауызекі тілінде тұрақты мәтел есебінде қолданылады.

“Бұлардың өр кеудесін бастырайын!⁵⁷⁸” – деп, кедей шалдың кейіпіне кіріп, бір *үртегчин*⁵⁷⁹ сары садақ ұстаған күйі: “Сатамын!” деп [алушы] іздеп жүреді. Сол жерде Қасыр, Белкүтей⁵⁸⁰ екеуі: “Бұрын еш көрінбеген қайдан келген адамсың?!” – деп сұрайды. Әлгі шал: “Мен жадаңқы адаммын. Садақ сатып жүрмін!” – дейді. Сөйткенде, әлгі екеуі: “[Сен сонда] мына садақты ал дейсің бе?!” деп мазақ қылады. Сонда, әлгі шал: “Жаман болса да, білсе ғой!” – дейді. Сөйткенде, Белкүтей [садақты] алып, адырнасын сала алмайды. Әлгі шал адырналап, Қасырға береді. Қасыр кермек болып, көтере алмайды. Содан әлгі шал көк қасқа есек мінген бұрыл адам болып [өзгеріп], *үртегчин* сары садағына алтын *тоғұна*⁵⁸¹ [салып] сығалап, жартасқа қадалғанша тартып: “Боғда Еженнің қарымды Қасыры, бөке Белкүтейі деген інілері сен екеуің ғой! Көп сөйлегенше, көп жұтын!⁵⁸²” – деп ескертіп, кетіп қалады. Сөйткенде екі інісі үрейленіп: “Еженнің кие-рухы осы болар!” деп кеңеседі. Содан кейін олар әлгіндей сөзді айтпайтын болады.

(37-6) [Содан], Жүркен “оңаша жолығып, татуласайық⁵⁸³” – деп, Қоғұғчин қатын, Қорижан қатын екеуін қайтармақ⁵⁸⁴ болып, кеңес құрып, татуласып жатқан сол тұста, Қытай елінің⁵⁸⁵ Алтын

⁵⁷⁸ Eden-ig omoy-ig daruguluiy'a kemen – Бұлардың көкірегін басайын деп. “Сабасына түсіріп, сазайын тарттырайын” дегенге ұқсас мәтел.

⁵⁷⁹ Ürteğcin – сөздікте, қолданыста жоқ сөз. “Үртік”, “үртас” сөздері қабықты, сөлекет деген мағынада қолданылады, “чин” жұрнақ екені белгілі. “Күртек” болуы да ғажап емес.

⁵⁸⁰ Belgetei – т. н-да осылай жазылған.

⁵⁸¹ Toguna – т. н-да бұл сөзге “сум” – “оқ” деген түсіндірме жазған. Қ. м. АТ-да “сум” деп жазып, “тоғұна” сөзін қалдырып кеткен.

⁵⁸² Ieke ügültele, ieke ümkü kele – “көп сөйлегенше, тіліңді көп жұтын” (көне мәтел). Қобда бойы қазақтары қазір де қолданады. Қ. м. АТ-да “Их өгүүлэхийн оронд их үйлчил” – “Көп сөйлегеннің орнына, көп қызмет қыл” деп аударған.

⁵⁸³ Jökilduy-a – жарасайық, жөптесейік.

⁵⁸⁴ İcükü – (қате жазылған) т. н-ға “дахиж” – “қайтып” деп түсіндірме жазған. Ц. Шагдар “буцааж” – “қайтарып” деп жазған.

⁵⁸⁵ Kitad-un irgen-u – Қытайдың азаматы деген мағынада, “иргән” сөзі қазіргі моңғол тілінде “азамат” деген ұғым береді. Хятад атауы XVII ғасырдан кейін

қағаны татардың Мегүчин Сүгүлтүін бітімге келмеді деп, Унгин Чинсанға: “Шерігіңді жасақтап, бөгелмей⁵⁸⁶ жет!” — деп, жібереді.

Унгин Чинсан Мегүчин Сүгүлтү бастаған татарларды шабуылдап, Ұлжаға⁵⁸⁷ қарай жылқы, азық-түлігін⁵⁸⁸ тықсырып келе жатыр деп естіледі. Осы тілді естісімен, Шыңғыс қаған: “Ерте күннен татар елі ата-бабамызды құртқан өштес-кектес ел еді. Енді осы қамауда қапсайық⁵⁸⁹, біз!” — деп Тоғорыл қағанға елші жіберіп: “Алтын қағанның Унгин Чинсаны татардың Мегүчин Сүгүлтүі бастаған соларды Ұлжаға қарай тықсырып келеді дейді. Ата-бабамызды құртқан татарларды осы қамауда қапсайық, біз!.. Тоғорыл қаған әке тез келсін!” — деп тіл жеткізгенде, Тоғорыл қаған: “Ұлым дұрыс айтып жіберіпті. Күш қапсайық біз!” — деп, үшінші күні шерігін (38-а) жинап, жасақтап, Тоғорыл қаған суыт жетеді. Шыңғыс қаған, Тоғорыл қаған екеуі жүркеннің Сечен беки, Тайчу бастаған жүркендерге келісім жіберіп: “Ерте күннен ата-бабамыз бен бізді құртқан татарды енді осы қамауда қапсайық! Бірге аттанайық!” — деп айттырып жібереді⁵⁹⁰.

Жүркендердің келуін алты күн күткен Шыңғыс қаған мен Тоғорыл қаған екеуі бірге шерік жасақтап, Ұлжаға қарай Унгин Чинсанға қарсы күш біріктіруге барса, Ұлжа Қошиғұты Шитүген, Нереті Шитүгенге⁵⁹¹ Мегүчин Сүгүлтү [бастаған] татарлар

барша қытайлықтар, “дүйім Қытай” дегенді білдірген. Түстіктегі Чин империясын моңғолдар “Алтын ұлыс” (1115—1215 жж.) деп атаған (Амар А.). Алтын ұлыс 1215 жылы моңғолдардың қолынан күйреген (БНМАУ-ын түүх. 1972. 114-б.).

⁵⁸⁶ Вийй шагага – бөгелме, аялдама. Қ. м. АТ-да “даруй байлд” — “дереу соғыс” деп түсіндірме берген.

⁵⁸⁷ Ulja jogin – Ұлжаға беттеп. МҚШ-да “Улз гэдэг газар өөд” — “Улз деген жерге қарай” деп жазылған. Моңғолияның шығыс аймағында Улз деп аталтын өзен қазір де бар. Ц. Дамдинсүрэн ежелгі “Улз” өзені деген ұсыныс айтқан.

⁵⁸⁸ Aduyu idegen – жылқы, азығын. Бұл әскери мініс ат пен олардың азығына арналған малды айтқаны болса керек. Ц. Дамдинсүрэн “адуу малын хамт” — “жылқы малымен қоса” деп қолданған.

⁵⁸⁹ Qašaly-a-tur qabsai-a – қамауда қапсайық, қамауда құрттайық.

⁵⁹⁰ Бұл соғыс 1196 жылы болған (Нацагдорж Ц. ЧХЦ. 69-б.).

⁵⁹¹ Qošiγud cītūgen, Naratu cītūgen – т. н-да осылай жазылған. МҚШ-да “Хусуту шитүгән, Нарату шитүгән”, қ. м. АТ-да Ц. Шагдар: “Улзын хошуунд Нэрт шитүгәнэ” — “Улжа түмсығындағы Нэрт (атақты) шитүгәнэ” деп жазған.

қорған⁵⁹² құрыпты. Шыңғыс қаған, Тоғорыл қаған екеуі қорғаныстағы Мегүчин Сүгүлтүді қорғаныстағы жерінде ұстап, Мегүчин Сүгүлтүді сол жерде өлтіріп, күміс бесік, тана⁵⁹³ көрпесін Шыңғыс қаған алады. Мегүчин Сүгүлтүді өлді деп, Шыңғыс қаған, Тоғорыл қаған екеуі Унгин Чинсанға қарсы кетеді. Унгин Чинсан Мегүчин Сүгүлтүдің өлтірілгенін біліп, қатты қуанып, Шыңғыс қағанға “Чагун Төрү⁵⁹⁴”, Керейттің Тоғорыл қағанына (38-б) “Уаң⁵⁹⁵” атақ береді. Унгин Чинсанның атауымен солай болды. Унгин Чинсан: “Мегүчин Сүгүлтүді қабсап, өлтіргендеріңді Алтын қағанға айтамын, мен! Бұдан да үлкен атақ даңқ беруді Алтын қаған біледі!” — дейді. Унгин Чинсан сол жерден, солай қуанышпен қайтады⁵⁹⁶.

Шыңғыс қаған, Уаң қаған екеуі сол жерден татарды бөліп алысып, үйлеріне қайтып, түседі⁵⁹⁷. Неретү Шитүгенге қонған жұртта, соғыстан кейін бір кішкентай ұл қалғанын біздің шеріктер жұрттан тауып алады. Алтын тоқымалы, төрт қырлы тәжі⁵⁹⁸, торғын құндызбен астарлаған кеудешелі⁵⁹⁹ ұлды алып келіп, Өгелен шешеге тойдыр⁶⁰⁰ деп береді. Өгелен шеше:

“Жақсы адамның ұлы шығар!

Нөкері жақсы адамның ұрпағы болар⁶⁰¹.

⁵⁹² Qoqoga – қораны. МҚШ-да “хороо бэхлэлт” — “қора бекініс” деп жазған.

⁵⁹³ Тапа – тана, т. н-да осылай.

⁵⁹⁴ Чагун-төрү – т. н-да осылай жазылған. Рашид-ад-дин “Чаутхури, қытайша қайратты нойан деген сөз” деп түсіндірген (МҚТ. Түсіндірме).

⁵⁹⁵ Уаң – (қыт.) Өлке басқарушысы.

⁵⁹⁶ Nišube, İñibe – қайтты, жөнелді деген көне сөз. Т. н-да “qariba” — “қайтты” деп түсіндірме берген, қ. м. АТ-да “харив” — “қайтты” деген.

⁵⁹⁷ Вауубай – түсті, аттан түсті, келді деген мағынамен қолданған.

⁵⁹⁸ Таі – т. н-да осылай жазылған. Ц. Шагдар “таж”, Ц. Дамдинсүрэн “даж” деп жазған. “Төрт қырлы” деген анықтау тұрғандықтан біз “тәжі” дедік.

⁵⁹⁹ Elegebeči – кеудеше.

⁶⁰⁰ Satga – тойдыр деген сөз. Қ. м. АТ-да “асар” — “асыра”, МҚШ-да “бэлэг” — “қолкәде” деп жазылған, “сақта” болуы да ғажап емес.

⁶⁰¹ Nökör sait kúmın-u uru bui-a – “Нөкері жақсы адамның ұрпағы болар” дегенді қ. м. АТ-да “Язгуур сайт хүний ураг” — “Тегі жақсы адамның ұрпағы” деп түсіндірген. “Нөкер”, “ураг — ұрық” — “ұрық жұрағат — ұрпақ жұрағат” деген сөз, сөз тіркестері қазақ тілінде әуелгі мағынасын сақтаған.

Бес балама бауыр,
Алтыншы ұлым болдырып,
Шікиқұтұқ деп атайын!” – [деп], асырайды.

Шыңғыс қағанның ақурағы⁶⁰² Арғылты көлінде⁶⁰³ екен. Ақурақта қалған елу жаранды⁶⁰⁴ тұлдай тонапты. Он жаранды өлтіріпті⁶⁰⁵. “Жүркендер осылай жасады!” – деп біздің ақурақта қалғандар Шыңғыс қағанға жеткізгенде, (39-а) Шыңғыс қаған сол сөзді естіп, қаһарланып: “Олар неліктен бұлай жасайды?! Біз Онанның түнегінде тойлаған кезде, Белкүтейдің⁶⁰⁶ иығын тағы шапқан еді. [Өздері] “Татуласайық!” деген соң, Қоғұғчин қатын, Қорижан қатын екеуін қайтарып бердік. Біз содан кейін: “Ежелгі өштес – қастас, біздің әкеміз бен бабаларымызды құртқан татарға қапсап, аттанайық!” дегенде жүркендерді алты күн күттік, келмеді. Енді міне, жаумен бірге жау болған нағыз – жау ғой!” – деп, Шыңғыс қаған жүркенге аттанады. Жүркенді Керүленнің Көдеге аралының⁶⁰⁷ Долоған Болтұқтарда⁶⁰⁸ отырғанында шабады. Сечен беки, Тайчу екеуі аз адаммен қашып кетеді. Соңынан қуып, Талту аузында⁶⁰⁹ жетіп, Сечен беки, Тайчу екеуін ұстап алады. Шыңғыс

⁶⁰² Ақиғау – Шыңғыс қағанның ұлы ордасы. Бұл орданың жұртын Ц. Дамдинсүрэн: “Моңғолияның Хэнтэй аймағының қазіргі Баян Улаан деп аталатын таудың маңы, Хар тал деген жердегі Аварга Тосон (Аруақ майы) көлінен он шақырым қашықтықта орналасқан” деп көрсетеді (МҚШ. 17-бап). Және бұл жөнінде “Богд баатар биеэр дайсан тэмдэглэл” деген шығармада да айтылады.

⁶⁰³ Ағылиту – пауиг – Арғалты немесе Арқарлы көл, МҚШ-да “Qariltu – na’ur”.

⁶⁰⁴ Аған-і – адам, адамдар деген сөзді т. н-да бірнеше жерде осылай жазады. Бұл қазіргі қазақ тіліндегі “жаран” болса керек-ті, қ. м. АТ-да “арды” – “халықты” деп өзгерткен.

⁶⁰⁵ Tabun – т. н-да “бес” адам деп жазылған. МҚШ-да “елу адамның киімін тонап, он адамды өлтіріпті” деп жазған. 10 адамды тонағанға қарағанда т. н-да “tabun” – “елу” сөзі қате жазылуы мүмкін.

⁶⁰⁶ Belgetei – т. н-да осылай жазылған.

⁶⁰⁷ Kerülen-ü Ködege aral-a – Керүленнің (өзен) Көдеге аралы, Шыңғыс қағанның туған мекені.

⁶⁰⁸ Doloyon Boltoy-ut – жеті бұлтықтар (төбелер). Т. н-да осылай жазылған.

⁶⁰⁹ Taltu amsar-a – Талту аузында, қ. м. АТ-да Талату амсарт, МҚШ-да Тэлэтү деп жазылған.

қаған Сечен беки, Тайчу екеуіне: “Өткенде біз не деп келісіп едік?!” деп еді, Сечен беки, Тайчу екеуі бұй дейді: “Айтқан сөзіміз есте қалмапты! [Сол] сөзімізді еске түсіріп, демеп жіберші!” — дейді. Сөздерін естеріне түсіріп, айтқандарын орындап, сол жерде мерт қылады⁶¹⁰. Сечен беки, Тайчу екеуін өлтіріп⁶¹¹, қайтып, жүркен әулетін қозғалтқанда⁶¹², Жалайырдың Телегеті (39-б) Байанының ұлы Күмүн қоға⁶¹³, Чилағұн Қайчу, Жебеге солар жүркенде екен. Қоға Мұқали⁶¹⁴, Бұқа екеуі ұлдарын алып келіп, бұй дейді:

“Босағанның⁶¹⁵
 Құлы болсын.
 Босағаннан бұлжыса,
 Борбайын кес!
 Есігіңнің
 Енші құлы болсын.
 Есігіңнен жылжыса,
 Бауырын езіп кеткін⁶¹⁶!” — деп, береді.

Чилағұн Қайчу, Түке Қасыр екеуі де ұлдарын Шыңғыс қағанға алып келіп, бұй дейді:

“Алтын босағанды
 Күзетіп тұрсын деп,

⁶¹⁰ Bütügeju mön tende kibeі – тындырып, сол жерде бітірді (өлтірді). Айтқандарын болдырып, сол жерде мерт қылды деген мағыналы.

⁶¹¹ Bütügeju – өлтіріп деген сөзді осылай “бітіріп, тындырып” деген мағынада берген. Осылай сөз астарлау тәсілі моңғолдың ерте дәуір әдебиетінде көп қолданылады.

⁶¹² Ködelküi-tor – қозғалғанда. МҚШ-да “küdцlgöj irehed” — “хөдөлгөж ирэхэд” — “қозғалтып (көшіріп) келгенде”.

⁶¹³ Kümün you-a – Адам марал, т. н-да осылай, қ. м. АТ-да “Хүн гоо”, МҚШ-да “Гүн гоо” деп жазған. Қоға марал немесе марал ұрпағы дегенді білдіретін аңыздық атау болуы да мүмкін.

⁶¹⁴ you-a Muqali – т. н-да осылай жазылған..

⁶¹⁵ Bosuу-a – in śin-ü – т. н-да осылай “босағаннан” деп жазылған. Қ. м. АТ-да “Босгын чинь” — “табалдырығыңның” деп өзгертілген.

⁶¹⁶ Eliget anu edgejü kitegün – т. н-да осылай жазылған. Бұны Ц. Дамдинсүрэн Elgin emtel “Элгийн эмтэл” — “Бауырын бұз” деп аударған. “Кетегүн”, “кеткін” — “өлтіргін” сөзі қалып қойған.

Бердім, мен
 Алтын босағаңнан
 Алыстап кетсе,
 Жанын үзіп кеткін.
 Есігіңді
 Көтеріп берсін деп,
 Бердім, мен.
 Кең есігіңнен
 Кері кетсе,
 Күре тамырын⁶¹⁷ үзіп кеткін” — дейді.

Жебегені Қасырға береді. Жүркеннің жұртында қалған Бороқұл есімді кішкентай ұлды Жебеге⁶¹⁸ алып келіп, Өгелен⁶¹⁹ шешеге береді. Меркіттің жұртынан тапқан Күчү есімді ұл, бесүттің⁶²⁰ жұртынан тапқан Көкечү есімді ұл, татардың жұртынан тапқан Шікиқутұқ есімді ұл, жүркеннің жұртынан тапқан Бороқұл есімді ұл, осы төртеуін үйге⁶²¹ ұстап, Өгелен шеше асырайды. (40-а) Ұлдарын:

Күндіз көретін көз,
 Түнде еститін құлақ

⁶¹⁷ Nidülcü – сой, сойып өлтір. Ц. Шагдар “Өрийн эмтэлж ал” – “төс-кеудесін жарып өлтір” деп аударған. “Нидүлэх, нядлах” сөздері қазіргі моңғол тілінде “мал сою, өлтіру” дегенді білдіреді. Бұлай өлтіруді бір сөзбен “өрүлэх”, деп атайды. М. Қашқаридің сөздігінде: “өрүледі – тік тұрғызып бауыздады. Ол қонұқ өруледі – Ол қойды өруледі” деп түсіндірген. “Қойды” дегенді қазіргі монғол тілінде “хоньг” деп жазады (Қашқари М. ТС. 1-т. 365-б.).

⁶¹⁸ Jebege – қ. м. АТ-да “Зэвгэ” деп жазған.

⁶¹⁹ Ögelen – “Өге” сөзі М. Қашқаридің сөздігінде, аса білікті, тәжірибелі, өмірден көрген-түйгені мол адамдарға айтылатын сөз. Өгеледі: үлкен, жоғары санады” деп түсіндірген (Қашқари М. ТС. 1-т. 37-б.). Шығарманың осы тұсынан бастап, Өгеленді ұлық етіп, жұртта қалған текті балаларды асыратуда текті руды пайда болдыру мақсаты көзделеді.

⁶²⁰ Besüt-ün – МҚШ-да “тайчудтың” деп жазылған.

⁶²¹ Ger dotur’a teşeyer-ün – Үй ішінде асырау. Осы тұстан Өгеленнің үйі ұлағатты үлкен киелі орда есебінде сипатталады. “Үйге ұстап” – “Ордаға ұстап” деген мағына білдіреді.

етейін деп, үйде асырайды. Бұл әулеттің сүйегі⁶²² Жүрке атанады⁶²³.

Қабұл қағанның жеті ұлының үлкені Өкін Барақ⁶²⁴ екен. Ұлдары Жүректі Жүрби⁶²⁵ дегендер екен. Қабұл қағанның ұлдарының үлкені деп, елінен таңдап,

Бауыры нiлдi,
Бармағы дәлдi,⁶²⁶
Көкірегі толы жүректі⁶²⁷,
Ауызы толы тынысты.
Ерлері түгел ердемтi⁶²⁸
Бiлектi палуандарды
Iрiктеп берiп,
Ашу кектi,
Адуын жүректi делiнген,
Талай-талай
Тайпалы елдi,
Ерлердiң ерi — Шыңғыс қаған,

⁶²² iasun – сүйек қ. м. тілінде қолданылмайды. Қазақ тілінде көне мағынада.

⁶²³ Jürken bolurın – Жүркен болды. Осы әулетті өзге әулеттен ерекшелейтін екі жағдайды шығармада астыртын айтады. Бірі – бұл балалардың барлығын Өгеленнің асырауы, тәрбиелеуі, екінші – әулетті өзгелердей “омог” демей, “яс” – “сүйек” деп атауы.

⁶²⁴ Ökin Baray – МҚШ-да Өкін Барқақ.

⁶²⁵ Jögiütü Jürbi – т. н-да осылай жазылған, қ. м. АТ-да – “Зоригт Жүрхи”, МҚШ-да – “Сорхату Жүрхи”.

⁶²⁶ Elige-tür sülsitü ereqei-tür onci-tun – бауырында өтті, бармағында мерген немесе адамның жүректілігі өтке байланысты, мерген болмағы бармаққа байланысты деген көне ұғымды білдіреді (*Гадамба Ш. “Элгэндээ цөцстэй, эрхийдээ оничтой” гэдэг үгийн учир. “Хэл Зохиол судлылын зорим асуудал” ШУАХ, 1974. 20-б.*).

⁶²⁷ Aγusqı döğüreng jirügetü – Өкпесі толған жүректі.

⁶²⁸ Erdem-ten – ақылды, білімді, өнерлі деген мағына береді. М. Қашқаридің сөздігінде: “Ердем; әдеп, ақлиқат, тәрбие. Erdem baši til – әдеп басы – тіл (дұрысы өнер басы (алды) – тіл) деп түсіндірген (*Қашқари М. ТС. 3-т. 137-б.*). В. В. Радлов “erdem” сөзін “өнер, қасиет, даңқ” мағынасында түсіндіреді.

Туа сала тізе бүктірді.
 Жүркен тайпасын жоқ қылды⁶²⁹.
 Сондай ұлысты
 Шыңғыс қаған өзіне еншілі ел етті.

Бір күні Бүри бөкені шақырып алып, Белкүтей екеуін алыстырайық⁶³⁰ дейді. Бүри бөке жүркен еді. Бұрын Белкүтейді сыңар қолымен ұстап, сыңар аяғымен тобықтан⁶³¹ қағып, қозғалтпай жығатын. Бүри бөке, Белкүтей екеуін алыстырады. Жығылмайтын Бүри бөке жығылып қалады. Белкүтей⁶³² иықтап жүріп, әрең дегенде жығып, сағаридың⁶³³ үстіне шығып, Белкүтей Шыңғыс қағанға көз қиығымен қараса, (40-б) Шыңғыс қаған астыңғы ернін⁶³⁴ тістеп отыр екен. Белкүтей жығылып жатқан жерінде Бүри бөкенің екі аяғын айқастыра тартып, арқасын тізерлеп сындырып, өлтіреді. Бүри бөке арқасын сындыртып жатып, бүй дейді: “Белкүтейден жеңілмеуші едім, тек қағаннан қорыққанымнан айла жасап жығылып, жанымнан айырылдым, мен!” — деп, өліп кетеді. Белкүтей оның арқасын жұлқи тартып, біраз жерге сүйреп барып, тастап кетеді.

⁶²⁹ Ülitgebei – “өлтірді”, “ары қаратты”, “құртты” деген мағына береді, қ. м. АТ-да “доройтуулав” — “әлсіретті” деп өзгерткен.

⁶³⁰ Abulduliya – алыстырайық, ойрат моңғолдары қазір де күресу — барилдах деген сөзді осылай қолданады.

⁶³¹ Toyidju – тобықтап, тобықтан, тобықтан қағып деген мағынада айтылады.

⁶³² Belgetei деп жазылған. Бұдан ілгеріде төрт жерде Белгетей деп жазылған.

⁶³³ Saqari, saqari – сipi. Т. н-да “хөл” — “аяқ” деп түсіндірме жазған. О. М. Ковалевский (1297а) “твердая, жесткая кожа, мозоль”, Ц. Дамдинсүрэн “белбеуінің”, Н. П. Шагина “зада” деп әрқалай аударған. Біз “жағарын — жауырын” деген ұсыныс айтамыз. Себеп: аудармалардың қайсыбірі де түбір сөзге жанаспайды. М. Қашқари сөздігінде: “Сағрылады — сағрылады: сауырлады; сауыр жасады; ол көнүг сағрылады — ол көннен (!) сағры жасады. 1. сағры (сауры) — жылқының сауыр терісінен арнайы иленген көк түсті сақтыян былғары” делінген (Қашқари М. ТС. 3-т. 353-б. А. Егеубаевтың аудармасы, транскрипциясы). Бұл жерде де аудармашы “көнек” атауын “көн (тері)” атауы деп жаңылысқан.

⁶³⁴ Пügei – жалақ немесе жалағын. С. А. Козин “нижняя губа” деп аударған, қ. м. АТ-да “бөвхий”, МҚШ-да “хөмхий”, “астыңғы ерін”.

Қабұл қағанның жеті ұлының үлкені Өкін Барақ еді. Одан кейінгісі Бартан баһадүр еді. Ұлы Есүкей баһадүр еді. Одан кейінгісі Құтқұт Мөнкүр еді. Ұлы Бүри бөке еді. Күрескенде Бартан баһадүрдің ұлдарынан алыс⁶³⁵, Барлақ руының ұлдарымен бірігетін. Бүри бөке ұлыстың палуаны бола тұра, Белкүтейге⁶³⁶ арқасын⁶³⁷ сындыртып [жұлынын үздіріп] өледі.

Содан кейін тауық жылы⁶³⁸ қатақан Бақу Чөркү, салжағұттан Іргедей баһадүр, дөрбөннен Қачиқун беки, татардан Елчи татар⁶³⁹ Жали Бұқа, ікерестен Түке Мақа, қоңыраттан Терге Емел Алқұй, ғорулас Чиндан Чаған⁶⁴⁰, найманнан Бұйрық қаған, меркіттен Тоқтаға бекидің ұлы Құтұ (41-а), ойраттан Құтұға беки, тайчығұттан Тарғұтай Кірілтұқ, қотүн Үрчік, моңғол Нағачу баһадүр бастаған осы бөтендер⁶⁴¹ бірігіп, Алқұй бұлағына кеңес құрып: “Жажирадай Жамұқаны хан көтерейік” деп, айғыр үйір бие бауыздап, сойып⁶⁴², сол жерден Ергүне дариясына қарай көшіп, Кенти дариясы⁶⁴³ Ергүнеге құятын Ширидің үңгір тауында⁶⁴⁴ Жамұқаға Көүр⁶⁴⁵ қаған атағын береді. Қаған сайлаған соң, “Біз Шыңғыс қаған мен Уаң қағанға аттанайық!” — деп келіседі. “Аттанайық!” дегендерін естіген ғорлустың Қоридайы Шыңғыс

⁶³⁵ Alus – т. н-да осылай жазылған, Ц. Шагдар “илүү бөгөөд” – “артық және” деп өзгерткен.

⁶³⁶ Belgedeie, Белгетейе т. н-да осылай жазылған.

⁶³⁷ Niruguna – “нируғуна” – “арқасын”.

⁶³⁸ 1201 ж.

⁶³⁹ Elçi tatar – т. н-да осылай, қ. м. АТ-да “Алчи татар” деп өзгертілген.

⁶⁴⁰ Čindan čaγan – қ. м. АТ-да “Чоёғ” деп өзгерткен.

⁶⁴¹ Qaris – т. н-да осылай, қазіргі моңғол тілінің “бөтендер” деген сөзімен жазған.

⁶⁴² Šabčün alaγu – шауып (бауыздап) өлтіріп. Малды шауып немесе бауыздап өлтіру қазіргі моңғол салтына жат көрініс.

⁶⁴³ Kenti – көне моңғол тіліндегі МҚШ-да – Кен. Ц. Дамдинсүрэн “Хан” деп өзгерткен.

⁶⁴⁴ Šigi-yin aγu uqut – Шири-дің үңгір тауында немесе Шири тау үңгірінде. Т. н-да “тау” деген атауды “uqutu” деген көне түрік тілінде жазып, “niγud'a” – “жайсаңда” деп түсіндірме берген.

⁶⁴⁵ Köür – т. н-да осылай жазылған. Ц. Дамдинсүрэн МҚШ-да “Көүр” деп жазып, “бүхний хаан” – “баршаның қағаны” деп түсіндірген.

қаған Күрелкүде отырғанда осы тілді [сөзді] жеткізеді. Осы тіл келісімен, Шыңғыс қаған Уаң қағанға оны жеткізуге [тіл] жібереді. Уаң қаған тіл жетісімен, шерік⁶⁴⁶ жасақтап, суыт аттанып, Шыңғыс қағанға келеді. Уаң қаған келісімен, Шыңғыс қаған Уаң қаған екеуі бірігіп, “Жамұқаға қарсы аттанайық!” десіп, Керулен дариясына қарай қозғалады. Шыңғыс қаған Алтын, Құчар, Даритай үшеуін маңдай [алғы] шепке шығарады. Уаң қаған Сенкүм, Жақа Кембу, Білге беки үшеуін маңдайға [алғы шепке] жүргізеді. Осы маңдайдың алдына тағы қарауыл (41-б) жіберіп, Күйлдүтіге бір топ қарауыл қояды. Оның арғы жағына Чегечерге бір топ қарауыл қояды. Оның арғы жағына Чүқүрғұға⁶⁴⁷ бір топ қарауыл қояды. Біздің маңдай шеп — Алтын, Құчар, Сенкүмдер осылар: “Едүкүйге⁶⁴⁸ жетіп, түсейік!” — десе бергенде, Чүқүрғұға қойған адам сөйлескелі келіп, “Жау келеді!⁶⁴⁹” — деп, тіл жеткізеді. Сол тіл келгендіктен, [әлгі жерге] түспей, қайта тіл алуға адам жіберіп, кімдер екенін анықтаса, Жамұқаның маңдай алды болып, моңғолдан Нағачү баһадүр, найманның Бүйрық қағаны, меркіттің Тоқтаға бекиінің ұлы Қутү, ойраттың Құдұға осы төртеуі Жамұқаның маңдайында [алғы шебінде] келеді [екен]. Біздің маңдай шептегілер олармен сөйлесіп: “Кейін қайтып⁶⁵⁰, ертең соғысайық!” — деп, қайтып өзенге келіп, бірге түнейді. Ертеңінде [қайта] қозғалып барып,

Шабыса ұрысып⁶⁵¹,
Асты-үстіге
Түсісіп жүрсе,

⁶⁴⁶ Šerik – қазіргі қазақ тілінде “серік” немесе “шерік”.

⁶⁴⁷ Čuququ-d – Чүқүрғұға.

⁶⁴⁸ Edüküi – т. н-да осылай. Ц. Шагдар қ. м. АТ-да “эдүхүнд” — “энеу жерге” деп жазған.

⁶⁴⁹ Dain aisui – соғыс келеді.

⁶⁵⁰ jilda bultaču – т. н-да осылай жазып, “nigen kügi’e bolču” — “бір күрен болып” деп түсіндірме берген. “Жолдан тайқып” дегенге жақын.

⁶⁵¹ Iyabuquiju qirelceju güildün baiduču – Шыңғыс қағанның соғыс тактикасының бір түрінің атауы болуы мүмкін. Қашып барып, қайта қайырылу (Марко Поло. Орчлонгийн элдэв сонин. 170–217-бб.).

Бұйрық қаған, Құтұға екеуі жады⁶⁵² біледі екен. Жады ойнатқанда жады адасып, өздерінің үстінен түсіп, қозғала алмай, “Тәңір ұрпаққа ұнамадық, біз!” – деп, тарап кетеді.

(42-а) Найманның Бұйрық қағаны Алтайдың күнгеийндегі Ұлуқ таққа⁶⁵³ қарай бөлініп қозғалады.

Меркіт Тоқтаға бекидің ұлы Құтұ Селенкеге қарай кетеді. Ойраттың Құтұға бекиі орман шарлап, Шікшікке қарай кетеді. Тайчығұт Нағачұ баһадүр Онан дариясына қарай кетеді. Жамұқа өзін Көүр-се⁶⁵⁴ көтерген елді толағайлап⁶⁵⁵ Ергүнекке⁶⁵⁶ қарай қайтуға беттейді. Уаң қаған Ергүнекке қарай Жамұқаны қуады. Шыңғыс қаған Онан бағытына тайчығұт Нағачұ баһадүрді қуады. Нағачұ баһадүр ұлысына барып, ұлыс-елін дүрліктіріп, Нағачұ баһадүр мен Қодуқ өгеті⁶⁵⁷ тайчығұт екеуі Онанның арғы бетіндегі Ұлғұт Түрүқта⁶⁵⁸ шеріктерін жасақтап шайқасқа дайындалып жатқан екен. Шыңғыс қаған барған бетте, тайчығұттармен шайқас бастайды. Қатты шайқасып, кешкісін қораланып⁶⁵⁹ шайқас алаңына түнейді. Ұлысымен босып жүргендер де сол жерге шеріктермен күрен қонады. Шыңғыс қаған сол шайқаста (42-б) мойнынан жараланып, қаны тоқтамай, жүрген қалпы, күн батқан соң қосынға түнейді. Ұйыған қанды Желме сора-сора аузын қандап, кісіге сенбей, [өзі] күзетіп, түн ортасына дейін ұйыған қанға аузын толтырып, төккенін төгіп, жұтқанын жұтып түн ортасы ауғанда, Шыңғыс қаған есін жиып: “[Таңдайым] қан татып, қатты шөліккеп тұрмын” дейді. Сөйткенде, Желме малақай, етік, шапан,

⁶⁵² Jada – жады, жадылау. Жады ұстау, жай ойнату.

⁶⁵³ Uluy taŋr – Ұлы тақ, Ұлы тау деген көне түрік атауы деп білеміз.

⁶⁵⁴ Güŋ-se – т. н. т-де “қаған” деген түсіндірме жазған.

⁶⁵⁵ Toliŋad – т. н. т-де осылай деп жазылған, “daŋayul-un” деп түсіндірме берген.

⁶⁵⁶ Ergunege – Ежелгі түріктердің тұрағы.

⁶⁵⁷ Qoduy öge-de – жарылқады.

⁶⁵⁸ Ulŋut Tuŋuŋ – т. н. т-де осылай жазылған. “Тау тұрақ” деген көне сөз тіркесі болуы да мүмкін. “Түрүқ” атауы М. Қашғари сөздігінде де кездеседі.

⁶⁵⁹ Jilda bultaŋu – т. н-да “Күрә татаж”, “қораланып” деп түсіндірме жазған, “bultaŋu” – бұлтару, жалтару дегенді білдіреді. Бұл сөздің мағынасы: “жолдан жалтарып” болуы мүмкін немесе соғыс тәсілінің бір түрі.

киімін түгел шешіп, ішкі киімімен жалаңаш қалпында, қосын жатқан жаудың арасынан жүгіріп, арғы жағында қораланып жатқан адамдардың арбасына өрмелеп, қымыз іздеп таппайды. Дүрбелеңдегілер биелерін саумай, қоя берген екен. Бір үлкен сабадағы айранды арбадан алып, көтеріп келеді. Жолай ешбір адамның көзіне түспейді. Тәңірі қолдады!⁶⁶⁰

Желме сабадағы айранды алып келіп, қайта барып, су іздеп тауып, айранды сұйылтып, қағанға ішкізеді. Үш рет демін алып, ішкен соң қаған: “Ішім, көзім ашылды⁶⁶¹!” — деп, басын көтеріп отырғанда, таң атады. Отырған жерінің айналасына Желменің сорып ұрттап құсқан⁶⁶² (43-а) қаны саз болып қалған екен. Шыңғыс қаған оны көріп, “Мынау не болған, алысқа неге төкпегенсің?!” — дейді.

Желме:

“Сені жанталасып жатқанда

Алыстап кетсем,

Алжатудан⁶⁶³ қорқып,

Асығып жұтқанын жұтып,

Төккенін төгіп,

Сасқалақтадым, ішіме тағы қаншасы кетті екен?!” — дейді.

Шыңғыс қаған бұй дейді: “Мені осылай қиналып жатқанда неліктен жалаңаш жүгіріп кеттің, сен! Ұсталсаң мені осылай жатыр деп көрсетіп беретін бе едің, сен⁶⁶⁴?”

Желме бұй дейді: “Мен былай ойлаған едім. Жалаңаш жүріп ұсталсам — мен сізге қайтып келуді ойлағаным. Мені ұстап алып, өлтірейін деп, киімімнің бәрін шешіндіріп, жалғыз іш киімім

⁶⁶⁰ Tengri-kü ijegtebei – Тәңірі көрінді, қорғады.

⁶⁶¹ Dotura minu nidun iebe – Ішім жайнады, сарайым ашылды деген мағыналы.

⁶⁶² Jelme-iyn bögelčigsen čisun asyауsan oğcin gajar'a ama-bar bögelčigsen-ig – Желменің құсқан қаны төккен жер маңын аузымен құсқанын. Ц. Шагдар қ. м. АТ-да “құсқан” сөзін “асғасан” — “төккен” деп өзгерткен.

⁶⁶³ Aljaqa-ača aiуju – алжаудан, алжатудан қорқып.

⁶⁶⁴ Јауауи бүлүкеи-иңи – көрсетіп беретін бе едің сен! Ц. Шагдар қ. м. АТ-да “хэлэх” — “айтатын” деп өзгерткен.

қалғанда, қыбын тауып қашып шықтым демек едім. Олар менің [сөзімді] шын көріп, киім беріп, асырайтын еді. Мен атына мінсем, лезде қашып келмес пе едім?! Мен солай ойлап, қағанның шөлін басайын деп, көрнеу⁶⁶⁵ кеттім!”

Шыңғыс қаған бұй дейді: “Енді не дейін! Ертеде үш (43-6) меркіт келіп, Бұрқан Қалдұнды үш мәрте қоршағанда жанымды бір рет алып шығып едің сен. Енді міне ағып жатқан қанымды ауызыңмен сорып, жанымды алып қалдың, сен. Және шөлдеп, әлсіреп жатқанда ештеңеден тайынбай жаудың ішіне кіріп, сусын алып келіп, жанымды кіргіздің⁶⁶⁶. Мұндай үш жақсылығыңды ешқашан ұмытпасың!” — деп, жарлық етеді.

Күн шыққан соң қараса, жиынға қонған шеріктер түнде түгел бытырап кетіпті. Күрен құрған ел жеңіл қозғала алмайтындықтан, қораланған жерінен қозғала қоймапты. Шыңғыс қаған дүрбелеңге түскен елді қайтарып келмек болып, қонған жерінен аттанып, елді қайтарып жүргенде, кезең үстінде бір қызыл шапанды әйел адамның “Төмүчин!” — деп айқайлап, жылап-еңіреп тұрғанын естиді.

“Не қылған әйел бұл еңіреп жылап тұрған. Барып біліп кел!” деп [адам] жібереді. Әлгі әйел бұй дейді: “Торқан Шираның қызымын, есімім Қадаған. Ер жігітімді мына шеріктер ұстап алып, өлтіргелі жатыр. Төмүчинге ерімді құтқарсыншы деп, жалбарына жылап (44-а) тұрмын!” дейді. Әлгі адам Шыңғыс қағанға оның айтқан сөзін жеткізеді. Шыңғыс қаған осы сөзді ести сала желдірте барып, [аттан] түсіп, құшақтап қауышады. “Ерін [жігітін] біздің шеріктер өлтіріп тастамасын!” деп, әлгі адамды жіберіп, құтқарып алады. Елді⁶⁶⁷ бағындырып алып, Шыңғыс қаған қалың қолымен бірге сол жерге қайта түнейді. Қадағанның ерін шақыртып, қасына алады.

Ертеңінде күндіз тайчығұт Түдүгенің жағында болған Торқан Шира, Жебе екеуі бірге келеді. Шыңғыс қаған Торқан Шираға бұй дейді:

---

⁶⁶⁵ Nidun qara – көз қара, көз алдында, көрінеу деген мағыналы. Ц. Шағдар қ. м. АТ-да “нүд үзтэл” — “көз көрінеу” деп өзгерткен.

⁶⁶⁶ Aminig in-ü oγulbai – жанымды кіргіздің. Ц. Шағдар қ. м. АТ-да “аминд минь оров” — “жанымды қорғадың” деп өзгерткен.

⁶⁶⁷ Aγan – бұл жерде “ел” деген мағынада қолданылған.

“Желкемдегі
 Ауыр ағашты
 Иен түзге тастатқан,
 Жағамдағы
 Жік ағашты
 Алысқа тастатқан.
 Сендер —
 Әке, ұлдардың,
 Қайыры мол еді.
 Неліктен кешіктіңдер, сендер?!” — дейді.

Торқан Шира бұй дейді: “Мен іштей сенген едім. Несіне асығайын! Асығыс келсем, тайчығұттың нойандары менің қалған әйел-баламды, жылқым мен азығымды тартып алып күлімді көкке ұшырар⁶⁶⁸ деп, ойлап асықпай, қағанымға бірігуге келгенім осы!” деп еді [Шыңғыс қаған]: “Жөн!” дейді. (44-б)

Шыңғыс қаған бұй дейді:

“Жүгіре соғысып,
 Қоралана кеңес құрған тұста
 Анау қырқадан оқ қадап,
 Жебелі⁶⁶⁹ ақ ауыз құламның
 Ауыз омыртқасын⁶⁷⁰ жұла атқан кім?”

Сол сөзге Жебе жауап қайтарып:

“Таудың басынан
 Садақ тартқан
 Мен едім!
 Қағаным мені өлтірсең,
 Қарыс жерде өліп қалармын!
 Кешірсен,

⁶⁶⁸ Ünesü-ber keisgeküi – Үнэсээр хийсгэх, “күлімен ұшыру”, қазіргі моңғол, қазақ екі тілде де қолданылатын тұрақты сөз тіркесі.

⁶⁶⁹ Jebelekü – жебелеу. Ц. Дамдинсүрэн МҚШ-да “байлдааны” — “соғыстың” деп түсіндірген.

⁶⁷⁰ Атап пігууи – ауыз омыртқасын. Ц. Дамдинсүрэн МҚШ-да “хүзүүгий нь” — “мойнын” деп аударған.

Қағанымның алдында:
Шалқар суды тартылғанша,
Шағыл тасты жарылғанша⁶⁷¹,
Шауып берер едім.
Жет деген жеріңде,
Көк тасты айырып,
Шап деген жеріңде,
Қара тасты қайырып,
Талқандап берер едім!” — дейді.
Шыңғыс қаған бұй дейді:
“Жау болмақ адам
Атқанын жасырып,
Жауыздығынан жалтарып,
Жалған айтады.
Барын айтып,
Ат өлтіргенін жасырмай,
Жауыздығынан жалтармағаны
Жуық адам болғаны!
Жұрғағадай атыңды өзгертіп,
Жебелі ақ ауыз құламның
Ауыз омыртқасынан атқаның үшін
Жебе деп атап,
Жебелейін, сені
Қасымнан қалмай жүр!” — деп жарлық қылады.

Жебенің Тайчығұттан келген жөні осылай екен.

Шыңғыс қаған сонан (45-а) Тайчығұттарды ұрпақтан-ұрпағына дейін күлін көкке ұшырып, талқандап, қырып салды. Ұлыс елін көшіртіп алған Шыңғыс қаған Құбақайға қыстайды.

---

⁶⁷¹ Šegel usun-ig niduru šeiügen čilagun-ig čoru – Цәэл усыг нидару, Цәгәэн чулууг цуу (көне мәтел). Дәл аударған аударма жоқ. Ш. Гаадамба: “šeiügen čilaga”-дың “Цахиур чулуу” — “шақпақ тас” деп шешіп, бұл көнеден жеткен мәтел деген ұсыныс айтады (Гаадамба Ш. МНТСЭА. 113-б.). Қазақтың “Самарқанның көк тасы еріді” деген мәтелін еске салады.

Даньшпан Боґда Шыңғыс қаған шет жұртта⁶⁷² мекендеп жүргенде, ішкі тоғыз сәйтін⁶⁷³ алып, із торып, жол қарап жүрген тұста Ежен жарлық етіп: “Жау қай бағыттан да келуі мүмкін⁶⁷⁴. Тоғыз сәйтім, сендер үш топқа бөлініңдер!” деп жарлық береді. Еженнің жарлығымен Желме, Чу мерген, Шікиқутұқ үшеуі бір топ болады. Боғұрчи, Боғұрұл, Мұқұлидай⁶⁷⁵ үшеуі бір топ болады. Сүлдұртай Торқан Шира, бесүт Жебе, ойрат Қара Киру үшеуі бір топ болып, үйде қалады. Сонан Ежен алты сәйтін алып, із торып, жол қарап, Сақарай-ханның сыртымен, Желмен-ханның қойнауымен өтіп бара жатқанда, Еженнің астынан ортеке тұрып қаша жөнеледі.

Ежен теңбіл көк атымен
Сырттай орап, қуып жетіп,
Құлаштап тартып,
Алтын жебесімен⁶⁷⁶ бүгілте түйреп, өлтіреді.

Содан алты сәйт аттарынан түсіп, олжаны қанжығаға байламақ болғанда, Ежен жарлық етіп: “Сендер (45-б) мұны тез іреп,

⁶⁷² *ᠵada nutuγ* – жат жұрт, шет жұрт. Бұл жерде “Үш жүз тайчығұтты жеңген аңыз” деп аталатын аңыз басталады. Бұл аңыз МҚШ-да жартылай, “Чингис хааны цадиғ”, Инжинаштың “Хөх судары”, Әбілғазының “Шежірелер жинағында”, авторы белгісіз “Алтан тобчида”... т. б. моңғолдың әдеби жазбаларында кезігеді. Аңызды орыс ғалымдары Б. Я. Владимирцов, Н. П. Шастина, неміс ғалымы В. Хайссиг, моңғол ғалымдары Ж. Цэвээн, Ц. Дамдинсүрэн, Ш. Гадамба қатарлы көптеген ғалымдар зерттеген. Аңызда 1200 жылы қыста Далан Немүргеде, 1202 жылы Күйтенде болған шайқас уақиғалары баяндалады. Ц. Дамдинсүрэн “XIII ғасырдағы тарихи уақиға желісінде XIV ғасырда жазылған, Шыңғыс қаған тайчығұттарды жеңгені турасындағы аңыз” деп дәлелдеген (Монголын уран зохиолын тойм. 1957. 79–80-б.; Гадамба Ш. МНТСЗА. 166–167-бб.)

⁶⁷³ *Said-iyan* – шен атауы, атақ дәреже. Қазір де “уәзір”, “министр” деген шен қолданады. “Ерөнхий сайд” – “Премьер-министр” деген сияқты.

⁶⁷⁴ *Medegüi büi* – хабарсыз, белгісіз. Ц. Дамдинсүрэн МҚШ-да “ирэх магадгүй” – “келуі мүмкін” деп анықтама берген.

⁶⁷⁵ *Muqulitai* – т. н-да осылай жазылған, қ. м. АТ-да – “Мұқұлай”.

⁶⁷⁶ *Topoljog* – қазіргі моңғол тілінің сөз қолданысында жоқ сөз. Ц. Дамдинсүрэн МҚШ-да “сумаар” – “оғымен” деп аударған.

қақтай беріңдер. Мен анау тепсең⁶⁷⁷ үстіне шығып, қарауыл қарайын!” деп сары тепсеңге⁶⁷⁸ шығып жол қарап тұрғанда Еженнің ұйқысы келіп, теңбіл көк атының жалына қамшысын тіреп, қалғып кетеді. Қалғып тұрып, түс көреді. Сонан [тепсеңнен] қайтып түсіп келіп, әлгі түсін алты сәйтіне жарлық етіп:

“Бұл түсімде
 Боз жүрегім
 Бүлк-бүлк етті.
 Бұғана қабырғам
 Шырт-шырт етті.
 Үш белден арғы
 Сары тепсеңде,
 Үш қара туы бар
 Үш жүз жау кезікті.
 Оның маңдайында —
 Жирен қасқа аты бар,
 Құймалы берік жүгені бар⁶⁷⁹,
 Көкшулан шашағы бар,
 Жастау ер адам —
 Бітеу қара сақалы бар,
 Шымқай қызыл сауыты бар,
 Сондай адам кезікті.
 Алыстан оның қарасы
 Инедей жылтылдап,
 Жіптей алаулап көрінді.

Бұл түсім шын болса, алты сәйтім сендер қайтер едіңдер?!” — деп сұрағанда, Шікиқұтұқ айтты:

⁶⁷⁷ Tebšing – тепсең. Ц. Шағдар “дэвцэг” – “дөңес”, Н. П. Шастина “tabsang”, “тапшан” деп оқыған.

⁶⁷⁸ Šira tebšing – сары тепсең.

⁶⁷⁹ Jemegelgen qašiyartai – ер-тоқым, жүгенімен.

“Мен алысты көруші едім,
Моңғол болса,
Болжап берейін.
Меркіт болса,
Біліп берейін. (46-а)
Тайчығұт па екен,
Танып берейін!” — дейді.

Желме айтты:

“Өлетін жан,
Өшетін малды,
Далаға теңгермейін!
Көлденең семсер ұстап,
Кірейін!
Жолай кезіккенін,
Жол қылып шабайын!
Үш қара ту ұстаған адамның,
Біреуін шауып өлтіріп,
Туын тартып алып,
Тура биікке шығайын!
Тудың басын тұқырта шаншып,
Мұхиттай кең
Шеңбер құрып берейін, мен!” — дейді.

Чу мерген айтты:

“Мен жасқаншақ едім,
Қорқып қашып кетсем,
Сіз мені зекіп, ұрсып,
Шақырыңыз!
Мен қайтып келіп,
Еженнің көрсеткен алаңынан
Айырылмайын!” — дейді.

Бұғұрчи айтты:

“Алдыдан келетін жауды бөгейін.
Қорқатын жанға көмек берейін.

Еженнің алтын тізгіні қалай бұрылса,
Айырылмайын!” – дейді.

Боғұрұл⁶⁸⁰ айтты:

“Атқан оққа
Қалқан болайын.
Ысқырып келген оққа
Сөре болайын.
Еженімнің алтын тәніне
Еш оқ дарытпайын!” – дейді.

Мұқұлидай⁶⁸¹ айтты:

“Жауыңды шабысайын,
Олжаңды алысайын,
Ат құйрығына,
Тұман тарттырып,
Жалына күн шыққанша,
Жаудың ізін адастырып,
Бұлтармай жүріп,
Күшімді берейін,” – дейді.

Ежен алты сәйтінің сөзін (46-б) тыңдап⁶⁸², қақтаған текенің етінен асығыс жеп, *шіңкүң*⁶⁸³ сарғы⁶⁸⁴ атын Шікикүтүкқа түсіп беріп:

“Түсімнің уәделі жері
Үш белден арғы
Сары тепсеңде еді.
Болжап кел!” – деп жіберді.
Шікикүтүк *шіңкүң* сарғы атты мініп,

⁶⁸⁰ Boqurul – қ. м. АТ-да Бороқұл деп жазған.

⁶⁸¹ Muqulidai – т. н-да осылай берілген.

⁶⁸² Üge-yi inu abçu – сөзін алып.

⁶⁸³ Şingqun – тұрақты бір мағыналы аудармасын кезіктіре алмадық.

Сөздіктерде жоқ. Қазақ тіліндегі “шымқай” сөзімен мағыналас қолданылады.

⁶⁸⁴ Şigül – сары, сарғыл. “Жылнамалар жинағында” – сарғы.

Тегіс жерден көсіліп,
 Тоғайлы жерден бүгіліп,
 Тура барып,
 Сары тепсеңге суыт шыға келсе,
 Үш қара туы бар жау
 Қапыда жолығып,
 Шікиқұтұқты Еженнің тұрған жеріне дейін қуып келеді.

Ежен: “Шікиқұтұқ не болды?” — деп сұрайды. Шікиқұтұқ айтады: “Сары тепсеңге суыт шыға келгенде, үш жүз қаралы жау жолығып, мені қуды,

Тайчығұт болды ма,
 Тани алмадым.
 Меркіт болды ма,
 Біле алмадым.
 Моңғол болды ма,
 Болжай алмадым.

Артыма бұрылып бір қарағанда байқағаным, менің Еженімнің түсінде көргендердің өзі сияқты көрінді.

Меркіт болса,
 Жансыз батыр еді.
 Моңғол болса,
 Мұқалмас батыр еді.
 Тайчығұт сияқты көрінді.
 Тарап, келеді екен!” дейді.

Сөйтіп, алты сәйт аттарынан түсіп, тоқымдарын⁶⁸⁵ алып буынып жатқанда, алыстағы (47-а) жау тақап келіп қалады. Боқұрчи сұры сарғыл⁶⁸⁶ атын мініп, алдынан тосып барып, жөн сұрайды:

⁶⁸⁵ Тоқым-ud-iуап – тоқымдарын. т. н. т-де “хояг бамбайгаа” – “құйақ қалқанын” деп берген. “Тоқым” – сауықтың көне атауы.

⁶⁸⁶ Sur šayaral – сұры сарғыл.

“Сендер не қылған адамсыңдар!⁶⁸⁷
 Біз жосынды⁶⁸⁸ иелеріңбіз.
 Жосынды адам болсаңдар,
 Жосындарыңды айтыңдар.
 Атты адам болсаңдар,
 Аттарыңды айтыңдар!” – деп еді,

[Әлгі адамдар]: “Бізде қандай жақсы ат болушы еді. Тез соғысайық!⁶⁸⁹” дейді. Сөйткенде, Боғұрчи:

“Ол сөз сізге жараспайды ғой.
 Қандай ойын бар!
 Күннің барында
 Ойнап қалайық!” –

деп ашулана дауыстайды. Сөйткенде, әлгі адам:

“Бізде қандай жақсы ат болушы еді,
 Балықшы, суыршымыз!⁶⁹⁰” – дейді.

Сонда Шікикүтүқ:

“Одан қандай жақсы сөз сұрайсың?!
 Таныған тайчығұттар⁶⁹¹ екен
 Тартынбай кірейік!” – дейді.
 Желме,
 Семсерін көлденең ұстап
 Жауға кіріп.
 Жолай кезіккенін
 Жол қылып шауып,
 Тушыға ұмтылып,

⁶⁸⁷ Irged – ел. Бұл жерде адамсыңдар деген мағынада.

⁶⁸⁸ Iyo'sutu – жосынды, заңды, салт.

⁶⁸⁹ Oruldunam – жыртсайық т. н-да “байлдя” – “соғысайық” деп түсіндірме берген.

⁶⁹⁰ Jıyasuċin, tarbaċaċin – “балықшы, суыршы (сарышұнақ)”. Бұл жерде ру, тайпа есебінде айтылады.

⁶⁹¹ Taniċsan taiuċud – “таныған тайчығұт”.

Үш қара ту ұстаған
 Адамның біреуін
 Шауып өлтіріп,
 Туын тартып алып,
 Тура биікке шығып,
 Тудың басын
 Тұқырта шаншып,
 Мұхиттай кең
 Шеңбер құрып тұрады.

Чу мерген қашады. Боғұрчи алдына келген жауды жапыра жүріп, (47-б) артына жалт қараған тұста, көріп қалып: “Үй, Чу мерген тоқта! Еженнің алдында өстіп күш бере ме екен?! Іннен шыққан қосаяқтай секіре қашқаның не?!” – деп [шақырады]. Чу мерген қайта айналып келіп, [Қағанға]: “Еженім, мен жебе қадамаған⁶⁹² едім, жебеңнен берші?” дейді. Ежен алтын қорамсағынан қызғылт сенгелі⁶⁹³ жебесін суырып береді.

Чу мерген,
 Көсілте шауып,
 Құлаштай тартып,
 Еженнің көрсеткен
 Алаңынан айрылмай,
 Еңселі⁶⁹⁴ кісінің
 Тоқұғұр-н көлбете,
 Жақсы кісінің⁶⁹⁵
 Сағалдырығын
 Сетілте атып, өлтіріп⁶⁹⁶,
 Жирен қасқа атты қуып жетіп,

⁶⁹² Qatayatuı – қадамаған.

⁶⁹³ Šingqutu – жосалы. Н. П. Шастина “киноварь” деп аударған. Шунхлах – жоса бояу (Базылхан Б. МҚС. 755-б.). “Қызыл түсті минерал, сол минералдан істеген бояу” (Русско-казахский словарь. М., 1954. С. 273.).

⁶⁹⁴ Gegen, kútmún – 1. (Діни атақ) халфе. 2. Жарық нұрлы (Базылхан Б. МҚТ. 153-б.). Бұл жерде “еңселі ер, білікті ер” деген мағынада.

⁶⁹⁵ Tuuyuyur körbete – тұғырына көлбегенше.

⁶⁹⁶ Sağaldury’ a-in senteretele – сағалдырығы сетілгенше.

Алып шығып, Еженге мінгізеді.
 Ежен мінгенде үшқандай,
 Ескендей болады⁶⁹⁷.
 Ежен күліп жүреді.
 Қозғалған жау
 Азайып қалады.
 Қақтығысқан жау
 Жартылап қалады.

Сөйтіп жүргенде, Бороқұлдың басынан оқ тиеді. Құлап тұрып, есенгіреп, садағының жақ сұғындысына сүйене теңселіп, тоқымынан⁶⁹⁸ айырылмай, қалқалап ұстап тұрғанда⁶⁹⁹, [ұрыс салып жүрген] Боғұрчи оны көріп қалып: “Үй, (48-а) Бороқұл! Ер адам бір оққа жығыла ма екен?! Мүйізін қақтырған лақ сияқты делден етіп жығылғаның не! Еженнің алдында өстіп қайрат ете ме екен?!” — дегенде, Бороқұл атының қамшылар жағынан қарғып мініп, қалқанын ұстап, ұрысқа кіреді. Осы кезде, қарсылас жау жағы өлген адамының сүйегін⁷⁰⁰ алып, кері кетеді. Сонда, Ежен жарлық етіп: “Теріс айналған жауды қайтпексің?!” — дейді.

Боғұрчи бұй дейді:

“Бұрқан болған⁷⁰¹ сәйтті
 Жақсылықпен қайтар деген.
 Бұлтарған жауды
 Қару-жарақпен қайтар деген.
 Қуайын!” — дейді.

[Қаған] бұл сөзге көніп, [Боғұрчи] жауды қуады. Чайтудың ақ даласында⁷⁰² қуып жетіп, қалың қойға тиген қасқыр сияқты

⁶⁹⁷ Niskū keiskū – үшқандай, ескендей.

⁶⁹⁸ Toqum-ig aldal-ūgūi – тоқымынан айырылмай, қалқанынан айырылмай.

⁶⁹⁹ Qalayabči barıju – қалқалағыш ұстап.

⁷⁰⁰ Iya’sun-ig – сүйегін.

⁷⁰¹ Burqan bologsan – Бұрқан болған, бұрқан болып өлген, қайтыс болған.

⁷⁰² Caitu-gin çayan talatu – Чайтудың ақ даласында.

шетінен шауып, бір жүз кісіні өлтіреді, ал екі жүз кісі бас сауғалап қашып кетеді. Жүз ат, елу құйақ⁷⁰³ олжалайды.

Мүқұлидай,
 Жауды таптасып,
 Олжаны алысып,
 Атының жалына
 Күн шығарып,
 Құйрығына
 Тұман тарттырып,
 Жаудың ізін адастырып,
 Бұлтармай жүріп,
 Күш береді.
 Үзік жіп, сынық шықинақ⁷⁰⁴
 (48-б) Тастамай алып,
 Есен-аман⁷⁰⁵
 Үйіне қарай беттегенде,

Ежен: “Жоғарыдағы тәңір әкеге⁷⁰⁶ сиынайық!” деп биік дөңеске шығып, тоқымын жайып⁷⁰⁷, белбеуін мойнына іліп, Ежен жалбарына бұй дейді:

“Ерлігімнен
 Ежен болмадым, мен.
 Әке-тәңірдің
 Бұйрығымен болдым, мен.
 Кереметтігімнен
 Қаған болмадым, мен.
 Хан-тәңір әкенің

⁷⁰³ Quiuay – құйақ-сауыт.

⁷⁰⁴ Šiqineg – Ц. Дамдинсүрэн “тэвнэ” – “тебен” деп аударған.

⁷⁰⁵ Esen mendü – есен-аман. “Есен” сөзі екі тілде де бірдей мағына береді.

⁷⁰⁶ Tengri ešige – тәңір әкеге. Жоғарғы (аспан) құрлықты билеуші шексіз күштің иесі (Цэвэл Я. Монгол хэлний тайлбар толь. 1966. 576-б.).

⁷⁰⁷ Toqum-iyan delgeju – тоқымын жайып.

Бұйрығымен болдым, мен.
Жат жауымды
Жапырып берді!” — деп сиынады.

Аттанып жүре бергенде, Ежен алты сәйтін мақтап, өлеңдетеді.
Алдымен Шікиқұтұқты атап:

“Меркітті біліп,
Моңғолды болжап,
Тайчығұтты танып берген
Татардың жақсысы — Шікиқұтұғым!” —

деп мақтады.

Желмені мақтағанда:

“Қашаған киікке
Қамау болған.
Кеуделеген⁷⁰⁸ жауға
Маңдай алды барған⁷⁰⁹.
Мінер ат жоқ жүргенде
Ат алып кеп берген.
Шөліркеген кезде
Шалап алып кеп берген⁷¹⁰.
Ұйқыға берік,
Сертке адал,
Ұлыстан бұрын
Күш берген,

⁷⁰⁸ Orongqatan – көне сөз. Ц. Дамдинсүрэн “омогт” — “адуын”. Н. П. Шастина “горделивый”, Ц. Шагдар “оронготон” — “тағы мінезді, адуын мінезді” деп аударып қолданған.

⁷⁰⁹ Qoşıyü çini boluysan – ұшы (бастау) алды болған.

⁷¹⁰ Unuqu morin-üğüi iyabuqui-tur, morin abçu irejü öyğüysen; umdagasqui çay-tur umdan taray adçu irejü öyğüysen – “Мінер ат жоқ жүргенде, ат алып келіп берген, шөліркеген кезде шалап алып келіп берген” деген осы өлең жолдарын ғалым Ш. Гаадамба: “Шыңғыс қаған осы ұрыста қатты жарақаттанып, жолай түнде далаға түнеп нөкерлері (Рашид ад-Динде: Боғұрчи мен Бороқұл), (Рашпуаңцагта: Желме) жауған қардан тондарымен қалқалап, ұйыған қанын ауыздарымен сорып, аман алып қалды-мыс деген нақты оқиғаның астарлы түрде берілуі” деп жазады (Гаадамба Ш. МНТСЗА. 143-б.).

Ұранқайдың⁷¹¹ жақсысы — Желмем менің!” — деп мақтады.
(49-а) Чу мергенді мақтады:

“Жарлық еткен
Жерден айырылмай,
Еңселі кісінің ерінінен⁷¹²,
Жақсы кісінің сағалдырығынан,
Састыра атып,
Жирен қасқа атты
Іліп алып келген.
Айқасқан жауды
Азайтып берген
Шабысқан жауды
Жарты етіп берген
Жүршіттің Чу мергенім, менің!”

Бороқұлды мақтағанда:

“Тартқан оққа
Қалқан болған
Суылдаған оққа
Сөре болған
Басына оқ тигенде
Саспай, қамықпай
Тоқымын ұстап тұрған
Күшіннің⁷¹³ Бороқұлым, менің!” —

деп мақтады.

Мүқұлидайды мақтағанда:

“Жауды жеңісіп,
Олжаны кіргізіп⁷¹⁴,

⁷¹¹ Уранқан — т. н-да осылай жазылған.

⁷¹² Көмөкей-бер — көмекей. “Gegen kümün-i kömükei-ber, sayın kümün-i sayaldury-a-bar” (көне мәтел). Еңселі кісінің көмекейінен, жақсы кісінің (текті адам, ұлық адам) сағалдырығынан.

⁷¹³ Күшін-і — т. н-да осылай жазып “tübşin” деп түсіндірме берген, қ. м. АТ-да — “Гүшин”.

⁷¹⁴ Оғуулусaysan — кіргізіскен.

Ат жалына
 Күн шығарып,
 Құйрығына
 Тұман тарттырып,
 Жаудың ізін адастырып,
 Есен-сау алып келген
 Жалайырдың жақсысы — Мұқұлидайым, менің!” —

деп мақтады.

Боғұрчиды мақтағанда:

“Сегіз сары атты қуғанда
 Күн шығар шақта кезігіп,
 Ғұмыр бойы күшін берген
 Нақу байанның ұлы —
 Жақсы күлік Боғұрчиым, менің!
 Ауыл арасында жүргенде
 Ала тайыншадай мінездім
 Өлісер жауға
 Жанын-тәнін
 (49-6) Аямаған,
 Күлік Боғұрчиым, менің!
 Серіктесіп жүрген шақта
 Саяқ қара тайыншадай⁷¹⁵ мінездім,
 Жат жауға
 Қаршыға құстай ұмтылып кіретін
 Күлік Боғұрчиым, менің!
 Күліп жүрген шақта
 Егіз қара тайыншадай мінездім
 Жауыз жауға
 Ителгі⁷¹⁶ құстай ұмтылып келетін

⁷¹⁵ Idam qara biraуu – әлсіз саяқ қара тайынша. Н. П. Шастина “idam” сөзін “гений, хранитель” деп түсініп, “idam biraуu” дегенді “годовальный телок” деп қолданған. Ц. Шагдар мен Ц. Дамдинсүрэн “ижал бяруу” — “егіз тайынша” деп қолданған.

⁷¹⁶ Itelkü – ителгі. Ц. Шагдар қ. м АТ-да “эрэмгий шувуу” — “қыран құстай” деп өзгерткен.

Күлік Боғұрчиым, менің!
 Ойнап-күліп жүрген шақта
 Жас құлындай мінезді
 Алыс-жақынмен шабысқанда
 Лашын сұңқардай жайпап, шауып кіретін
 Күлік Боғұрчиым, менің!
 Қатты жаудан
 Қайтпай қамықпай жүріп,
 Қаған иесінің қасынан
 Қарыс ұзап кетпейтін,
 Айласы жақсы
 Күлік Боғұрчиым, менің!” —

деп, Ежен алты сәйтін мақтап болып, аттанып жүре берген тұста, Боғұрчи Еженнің алдында сусыл сары атын мініп, сеңгелі жebesін асынып, борт-борт желе жүріп, Еженді мақтап өлеңдетеді:

“Есүкей баһадүр әкелі,
 Өгелен қатын шешелі,
 Тоғыз Өрлік тіректі⁷¹⁷
 Жалпы бес түсті,
 Төрт жат ұлысты
 Қолына алған⁷¹⁸.
 Даньшпан Шыңғыс
 Қаған ием, менің! (50-а)
 Өгелен қатын шешелі,
 Өгедей, Тұлұй
 Құбылған⁷¹⁹ ұлдары
 Өштескен жауды

⁷¹⁷ Örlüg tüšimel, “örlüg” – “ер жүрек, қайтпас” деген мағыналы атақ, “tüšimel”: түш – тіре деген түбірден пайда болған түших – сүйеу, түшимэл – сүйеуші, тіреуші деген сөз. “Түшимэл” – “сүйеуші-көмекші” шен.

⁷¹⁸ Erke-dur-ıyan oquıluıysan – еркіне кіргізген, қол астына алған.

⁷¹⁹ Qubilıyan – (діни атау). Сиқыр, сиқырлық (Базылхан Б. МКТ. 620-б.).

Табанына таптаған.
 Даңқты қағаным тұрғанда
 Неден қаймығар едім?!
 Қатар жүргенде
 Жат жаудан
 Несіне қорқар едім?!
 Аққудың көгілдіріндей⁷²⁰,
 Босаң болмайын.
 Өтрікші, жаман адамның
 Сөзіне араласпайын.
 Қақтығысқан жаудан
 Жанымды аямайын.
 Сары ала қаздың балапанындай⁷²¹,
 Қорқақ болмайын.
 Қылжақ жаман адамның сөзіне
 Қашаңда араласпайын.
 Өлісер жаудан
 Жан-тәнімді аямайын!” —

деп Күлік Боғұрчидың айтқан өлеңі осы еді.

Данышпан Боғда Шыңғыс қаған түске дейін жүріп, үш жүз тайчығұттарды⁷²² жайпап, есен-аман үйіне келіп, тыныстайды.

Данышпан Боғда Шыңғыс қаған, Нақу Байанның ұлы Күлік Боғұрчи екеуі Тибет жерінің ар жағында, Үнді жерінен беріректе⁷²³ жер қарап жүргенде Жіл есімді нойан жолығып, оған

⁷²⁰ Qun-u julfayap – қудың балапанындай.

⁷²¹ Anggig – сары ала қаз. Бурят аңызында “Далита Ангир бұрқан (Қанатты сары ала қаз бұрқан) теңіздің астына сүңгіп барып, жер жүзін жарататын топырақ ұрығын алып шыққан” деген аңыз бар. Сары ала қазды адам кейпінде суреттеу моңғолдардың көнеден жалғасқан наным (Дулам С. МДЗД. 47-6.).

⁷²² Taiçut – т. н-да осылай.

⁷²³ Tübetün yaǵar-yin te tarda enetkeg-ün yaǵar yin nada – Ц. Шагдар “Төвд газрын тэртээ, Энэтхэг газрын энтээ...”, Н. П. Шастина “Нада в индийской земле, кочевье Тарда в Тибетской земле” деп оқыған. Т. н-да “tertege”, “әріректе” сөзі “tarda” деп жазылғанға ұқсайды.

құла қасқа ат, тиін ішік, Үлүкчі⁷²⁴ құлындыны [биені] қосып, осы үш тартуды береді. Осы алған үш тартудан Боғұрчиға бермей, үйден (50-б) қарсы алуға барған Үле Жанданға⁷²⁵ береді. Боғұрчи сөйтіп үйіне [құр қол] қайтып келеді. Қаған Ежен Очир сеченді Боғұрчидың үйіне тыңшылыққа жібереді. Очир сечен солай барып, үйдің жабығынан тың тыңдайды. Боғұрчидың әйелі сұрайды: “Еженге ерген Боғұрчидың сый-сыяпаты не екен?” – дейді. Боғұрчи бұй дейді: “Жіл есімді нойан құла қасқа ат, тиін ішік, Үлүкчі құлындыны қосып, осы үш тарту тартты. Сол үш тартудан маған бермей, Үле Жанданға берді” дейді. Боғұрчидың бұл сөзін естіп, әйелі бұй дейді:

“Құбылып кетер Үле Жанданға
 Құла қасқа атты бергені несі?!
 Қорғап⁷²⁶ ерген Боғұрчим
 Қандай ағат жіберді?!
 Құтұқтү Шыңғыс қағанның
 Құйтырқы мінезі сол емес пе?!
 Күйреп қалар⁷²⁷ Үле Жанданға
 Тиін ішік бергені несі?!
 Қашаннан⁷²⁸ ерген Боғұрчим
 Қандай ағат жіберді?
 Қайыр таратар⁷²⁹ Шыңғыс қағанның
 Құйтырқы мінезі осы емес пе?!”

⁷²⁴ Ülügçi geküp unayatai – Үлүкчі деген құлындыны қ. м. АТ-да “Ülügçi geküp” сөзін қалдырып, “унагатай гүү” – “құлынды бие” деп жазған. “Үлүкчі” сөзі қазіргі моңғол тілінде қолданылмайды. Бұл қазақ тіліндегі “үлек” сөзіне мағыналас ескі атау болуы мүмкін.

⁷²⁵ Üle Jandan – алғашқы басылымдарда “noyan vandan” деп жазылғанын Н. П. Шастина анықтаған (“Золотое сказание”. С. 126.).

⁷²⁶ Qoray-un – Ц. Шағдар “хояглан”, “құйақ киіп – сауыт киіп”, Н. П. Шастина “всюду – барлық жерде” деп аударған. “Қорғап” немесе “құрттайдан” дегенге саяды.

⁷²⁷ Kemkeregü qoşogru – күйреп қалар, шағылып қалар.

⁷²⁸ Keb keçi'ie – қашанда.

⁷²⁹ Kişig tügen – тарту, үлестіру.

Қуарып қалар Үле Жанданға
 Үлүкчи құлындыны бергені несі?!
 (51-а) Жастайдан ерген Боғұрчиым
 Қандай ағат жіберді?!
 Құт таратар Шыңғыс қағанның
 Құйтырқы мінезі осы емес пе?!” — дейді.

Боғұрчи бұл сөздің жауабы етіп әйеліне бұй дейді:

“Шапаны ұзын
 Ақылы шолақ⁷³⁰
 Әйел деген
 Осы екен!
 Құбылып кетер Үле Жанданға
 Құла қасқа ат бергенін қой,
 Құтұқтү Шыңғыс қағанымның
 Алтын арқаны берік болғай⁷³¹!
 Құбылмай еріп жүрсем,
 Үлес тартуын бір берер!
 Күйреп қалар Үле Жанданға
 Тиін ішік бергенін қой
 Қайырлы Шыңғыс қағанымның
 Алтын арқаны берік болғай!
 Қашанда қалмай еріп жүрсем,
 Қайырлы тартуын бір берер.
 Қуарып қалар Үле Жанданға
 Үлүкчи құлындыны бергенін қой
 Құтты Шыңғыс қағанның
 Алтын арқаны берік болғай!
 Мәңгі еріп жүрсем, мен
 Таралғы тартуын бір берер!” — дейді⁷³².

⁷³⁰ Urtu degel-tu, ūlten sanayatu – Ұзын шапанды, шолақ ойлы (көне мәтел),
 Ц. Шагдар “Урт дээлт, нойтон санаат”, “ұзын шапанды, шала мінезді” деп аударған.

⁷³¹ Altan oyusurni beki boltuγai – алтын арқаны берік болғай.

⁷³² Боғұрчи мен әйелінің арасында болған бұл аңыздың сәл өзгелеуі бір түрі
 “Шара тужи”-де айтылады.

Бұл сөзді Очир сечен естіп алып, қаған Еженге барып айтады. Қаған Ежен содан кейін Боғұрчиды өмір-бақи қастерлейді. Ежен жарлық етіп: “Әйел адамның жаман сөзі мен ер адамның үлгілі сөзін ажырата білуші — Очир сечен!” — деп [марапаттайды].

(51-б) Содан кейін жалаңаш Бағаринның Шірегетү ебүгені Алаға, Найаға ұлдарымен тайчығұттың нойаны Тарқұтай Кірілтұқты орманда қашып жүрген жерінен, “өшті адам” деп ұстап алып, атқа міне алмайтындықтан, Тарқұтайды арбаға отырғызып, Бағарин Шірегетү ебүген Алаға, Найаға [есімді] ұлын ертіп келе жатқан тұста, Тарқұтай Кірілтұқтың ұлдары мен бауырлары оны құтқарып алмақ болып, қуып келеді. Ұлдары мен бауырлары жетіп келе бергенде, Шірегетү ебүген тұра алмайтын Тарқұтайды арбаның үстінде шалқалатып алып, кеудесіне мініп, пышағын кезеп бүй дейді: “Ұлдарың мен бауырларың сені тартып алуға келді. Сені өлтірмесем де, қағанына қастасқан деп, мені өлтіреді. Өлтірсем де, көрерім — өлім! Өлсем енді жастығымды ала кетейін!⁷³³” деп бауыздағалы, тамағына пышағын тақай бергенде, Тарқұтай Кірілтұқ бар дауысымен балаларына айқайлап бүй дейді: “Шірегетү мені өлтіргелі жатыр. Өлтіріп тастаса, өлген жансыз денемді алып кетіп, не (52-а) қыласыңдар, сендер! Мені өлтірмей тұрғанда тез қайтыңдар! Төмүчин мені өлтірмейді. Төмүчин кішкентай кезінде,

Көзінде отты,

Бетінде шуақты еді.

Иесіз жұртта қалғанында құтқарып, қолыма алып, баулып⁷³⁴, икемін білген соң, ет бауырымдай көріп, ертіп жүрдім. Өлтірейін десем, мен сонда өлтіріп тастайтын едім. Енді сол есіне түсіп, көзі жетіп, “анда” деп жүр. Төмүчин мені әсте өлтірмейді. Ұлдарым,

⁷³³ Ele ükükiü tur – iyan dere aban öküsi – Енді өлерімде жастығымды ала кетейін”. Ш. Гаадамба: “Өлмей тұрып, өлтіріп тастайын” деген мағынадағы көне мәтел деп түсіндіреді.

⁷³⁴ Suryabasu – баулығанда.

бауырларым тез қайтыңдар! Шірегетү мені өлтіретін болды!⁷³⁵” деп айқай салады. Ұлдары мен бауырлары бүй дейді: “Әкеміздің жанын құтқарайық деп келдік, біз! Шірегетү ебүген әкемізді өлтіріп тастаса, құр жансыз денені не қыламыз, біз?! Енді⁷³⁶ өлтірмей тұрғанда тезірек қайтайық!” деп, қайтып кетеді.

Олар кете бере Алаға, Найаға келеді. Ол екеуі келісімен қозғалып, Сайсуырдың⁷³⁷ Құдұқұл нұғұтқа⁷³⁸ жеткен тұста Алаға, Найаға бүй дейді: “Біз мына Тарқұтайды ұстап алып барсақ, Шыңғыс қаған бізді өз қағандарына (52-б) арамдық ойлаған, сенімсіз адамдар деп, [күмәнданып] қарамағына алмайды. Өз қағанына⁷³⁹ қастандық еткен адамдарды өлтіру⁷⁴⁰ керек деп, бізді өлтіріп тастайды. Сол үшін біз Тарқұтайды босатып, Шыңғыс қағанды қолдағалы келдік. Тарқұтайды ұстап алып келе жатқанбыз, [бірақ] өз қағанымызды көре тұра қалай өлтіртеміз деп қоя беріп, біз сізге күш қосқалы келдік деп айтайық!” дейді. Найағаның бұл сөзін әке мен ұлдар құптап, Тарқұтайды Құдұқұл тауынан қоя береді де, Шірегетү ебүген, Алаға, Найаға ұлдарын ертіп өзі келеді. Келіп Шірегетү ебүген Шыңғыс қаған: “Тарқұтай Кірілтұқты ұстап алған едік. Көре тұра өз қағанымызды қалай өлтіртеміз деп, дәтіміз жетпей, қоя беріп, Шыңғыс қағанға [сізге] күш қосайық деп келдік!” — дейді. Бұған Шыңғыс қаған бүй дейді: “Өз қағандарыңды — Тарқұтай Кірілтұқты арамдықпен алып келсеңдер, өз қағанына жамандық ойлаған жарандарды қалай кешірер едік?! Сендерді ұрық-жұрағаттарыңмен құртатын

⁷³⁵ Alju üterejeküi – т. н. т. “alaqıi üyirtübe” өлтіруге таяды деп түсіндірген. Ц. Шағдар: “алуузай — өлтіріп тастамасын” деп аударған.

⁷³⁶ Munda – Ц. Шағдар “Едүгээ — енді” деп аударған.

⁷³⁷ Saisur-un – т. н. т. “ireküi” “келгенде” деп түсіндірме жазған, қ. м. АТ-да бұл сөз жазылмай қалған. “Сайсурын” — “Сайсуырдың” деген жер атауы болуы мүмкін.

⁷³⁸ Qudqul uquta – т. н. т. “nuqud” деп түзеген, қ. м. АТ-да “угут”, “Золотое сказаниеде” — “хутхул — нугуту”.

⁷³⁹ Tus qaγana – мына қаған, осы қаған. Мағыналы мына (өз) қағанымыз.

⁷⁴⁰ Aran-ig mögöriǵülütqun – жаранды тұлдаңдар, басын жұлыңдар.

едік. Сіздің өз қағаныңызды өлтіре алмағаныңыз — көңіліңіздің (53-а) дұрыс болғаны!” деп Найағаны кешіреді.

Содан кейін Керейттің Жиқа Қамбуы дарқаттардан бөлініп, Шыңғыс қағанға нөкерлесуге келеді. Меркіттер оның бұл кеткенінен өш алу үшін соғыс бастайды, бірақ Шыңғыс қаған мен Жиқа Қамбу екеуі [олармен] соғысып, жеңеді. Содан кейін түмен түбеген олон тоғойт, бытыраған керейт елі⁷⁴¹ Шыңғыс қағанға келіп қосылады. Керейттің Уаң қағаны бұрыннан Есүкей баһадүрмен керемет жұптасып, Есүкей баһадүрмен анда десетін. Анда болысқан жөні былай еді: Уаң қаған әкесі Құрчақұс Бұйрық қаған [мен] бауырларын өлтірмекке немере ағасы Күр қағанмен⁷⁴² соғысып⁷⁴³, Қарғұна қапшалына тығылып, жүз адаммен [қалып], Есүкей баһадүрға келеді. Есүкей баһадүр: “Мені өзіне [жақын] тарта келді!” — деп шерік аттандырып, Күр қағанды Қашин бағытына қуып, елі мен дүние-мүлкін Уаң қағанға алып беріп, сол жерде анда болған екен. Содан кейін Уаң қағанның інісі Ерке Қара ағасын өлтіреді деп қорқып қашып, найманның Инача қағанына (53-б) барады. Инача шерік жібергенде, Уаң қаған қашып, үш қаладан өтіп⁷⁴⁴, қара қытайдың Күр қағанына барады. Сол жерде жанжал туып, ұйғырлар мен таңғұттардың қалаларын басып өтіп, бес ешкі сауып, түйенің қанын сорып ішіп, арып-ашып, Күсекүй көліне келгенде, Шыңғыс қаған бұрын Есүкей баһадүрмен анда дескені үшін Текей баһадүр, Сүкей Некүн екеуін елшіге жіберіп, Керүленнің басында Шыңғыс қаған өзі қарсы⁷⁴⁵ барып, арып-ашып келді деп, салық жинап, Уаң қағанды күренінің ішіне кіргізіп асырайды. Сол қыста бірге көшіп-қонып, Құбықайды қыстайды.

⁷⁴¹ Kereit irgen – керейт халқы деген мағынада.

⁷⁴² Gúr qaγan – МҚШ-да “Gúr – qaγan”, қ. м. АТ-да “Күр хан”.

⁷⁴³ Buldai – жанжал.

⁷⁴⁴ Gurban balatun bidun jorigju – “үш қаладан тентіреп өтіп”.

⁷⁴⁵ Ersu – ерсі, қарсы.

Сол тұста Уаң қағанның нойан бауырлары бүй деседі: “Мына қаған ағаның бізге пиғылы жаман тәрізді! Аға-бауырларын құртып тыңды. Қара қытайға кірді. Ұлысқа қасірет әкелді. Мұны қайтпекпіз?! Баяғы кезін айтсақ⁷⁴⁶, жеті жасында меркіттер тонап, қара ала лақтың терісінен тон кигізіп, Селенкениң Боғура кегерінде жүргенде, меркіттерге шабуылдаған Құрчақұс Бұйрық қаған әкей өз баласындай көріп, сол жерден тауып әкелген (54-а) еді. Содан кейін татардың Ажай қағаны он үш жасында шешесімен бірге ұстап алып, [еліне] апарып, түйесін бақтырып қойғанда, Ажай қағанның қойшысы әкеліп берген еді. Содан кейін тағы да, найманнан қорқып қашып, Сартауылдың жері Чүй дариясында, қара қытайдың Күр қағанына барды. Сол жерде бір жыл болмай, қашып көшіп, Ұйғырдың, Таңғұттың жерін кезіп, арып-ашып, бес ешкі сауып, түйенің қанын сорып ішіп, жалғыз соқыр сұрқұла атпен жадап Төмүчинге келгенде, Төмүчин салық жинап асырады. Енді сөйткен күнін ұмытып, Төмүчин ұлға жамандық ойлап жүр. Енді қайтпекпіз?!” деседі. Осылай айтылған сөздерді Алтын Есүк Уаң қағанға жеткізіп, Алтын Есүк⁷⁴⁷ бүй дейді: “Мен осы жиында болдым. Олар қаған өзіңді өлтіре алмадық, деп кеңесті!” деп Уаң қағанға Илғабури, Әлін тайши бар⁷⁴⁸ бауырларын інілерін⁷⁴⁹ ұстатады. Інілерінің ішінен тек Жиқа Қамбу қашып шығып, наймандарға барып паналайды. Уаң қаған інілерін бір үйге түгел кіргізіп⁷⁵⁰, бүй дейді: (54-б) “Ұйғыр⁷⁵¹, Таңғұт жерінде жүргенімде сендер не деп айттыңдар?! Сендер, жаман-жақсы қандай ой түйдіңдер?!” деп беттеріне түкіріп, байлаудан шештіреді. “Қағанға түкіртті” — деп үйде отырған барлық жаран⁷⁵² орындарынан тұрып түкіреді.

⁷⁴⁶ Kemebsu – бұл сөз қ. м. АТ-да жазылмай, түсіп қалған.

⁷⁴⁷ Altan Esüg – МҚШ-да “Altan Asuq”.

⁷⁴⁸ Ylyaburi, Alin-taişi – МҚШ-да “Al-Qutur, Qulbari, Alin-taişi”.

⁷⁴⁹ Noyn – ұлдарын.

⁷⁵⁰ Ц. Шагдар “Баригдсан дүү нараа нэг гэрт оруулж” — “Ұсталған бауырларын бір үйге кіргізіп” деген.

⁷⁵¹ Uiyun – т. н-да осылай жазылған.

⁷⁵² Aqan – т. н-да осылай жазылған.

Сол қысты қыстап шығады. Ит жылының күзінде⁷⁵³ Чаған татар, Елчи татар, Тұтағит⁷⁵⁴ татар және Арұқай татар қолдарымен Далан Немүргеде шайқас алдында Шыңғыс қаған жасақ [жарлық]⁷⁵⁵ бұйырып бұй дейді: “Жауды өлтірген соң, олжаға бөгелмеңдер! Қырып тастаған соң, ол олжа — біздікі. Бөлісеміз! Біздің нөкерлер жаудан жеңілсе, алғашқы шабуылдаған жерге қайта оралатын болсын! Алғашқы шабуылдаған жерге келмеген адамның басын алайық⁷⁵⁶!” деп жарлық⁷⁵⁷ етеді. Шыңғыс қаған Далан Немүргедегі шайқаста жауды жеңіп Ұлқұй Шилгегечитте қалғандарын ұлысына қосып бағындырып алады⁷⁵⁸. Чаған татар, Елчи татар, Тұтағит татар, Арұқай татардың еңселі елін сол жерде тізе бүктіреді. Алтын, Құчыр, Таритай үшеуі жарлық еткен сертті бұзып, олжаға бөгеліп қалады. “Сөзге⁷⁵⁹ (55-а) тұрмады!” — деп Жебе, Құбылай екеуін аттандырып, олжалаған жылқы, өзге де алған [дүниелерін] түгел әкелтеді. Татарды әлсіретіп, тұтастай бағындырып: “Ұлыс-елін қайту керек!” деп Шыңғыс қаған ұлы бітімге⁷⁶⁰ ұрық-жұрағатын [жинап] жеке үйге кіріп, кеңес құрады:

“Ерте күннен⁷⁶¹ татар елі ата-бабаларымызды құртқан еді.

Ата-бабалардың
Өшін — өштеп,
Кегін — кектеп⁷⁶²,

⁷⁵³ 1202 жылдың күзі.

⁷⁵⁴ Totayad – т. н-да осылай жазылған.

⁷⁵⁵ Jasaу – т. н-да осылай. Осы жерден бастап Шыңғыс қағанның иаса — жаса, жарғы заңы айтылады.

⁷⁵⁶ Mökorigül-ie

⁷⁵⁷ Jasalaltubai – жасақ етті.

⁷⁵⁸ Dayulibai – қаратты, ертті.

⁷⁵⁹ Ügen-tur-iуan – сөзінде.

⁷⁶⁰ Iyeke ey'e – ұлы бітім. т. н-да “iyеке ey'e” — “ұлы бітім” моңғол тілінде “Әе” деген сөз ыңғай, орай, үйлесім, бірлік, бітім... мағынасын береді. Бұл жерде “Ұлы бітім” деген мағынада.

⁷⁶¹ Erte edür – ерте күннен.

⁷⁶² Öšin öšijü, kisel kisejü – өшін өштеп, кегін кектеп.

Білікпен өлшеп,
Қырып құртайық.
Қалғанын құл етіп,
Жан-жаққа таратайық⁷⁶³ —

деп бітім байласып, үйден шыққанда, татардың Иеке Черүі⁷⁶⁴ Белкүтейден: “Қандай бітім келістіңдер?” — деп сұрайды. Белкүтей: “Сенің барлығыңды білікпен өлшеп, қырайық деп келістік!” — дейді. Белкүтейдің бұл сөзінен [кейін] Иеке Черү татарларына жария тастап⁷⁶⁵, қорған құрады.

Қорған құрған татарларға Бет⁷⁶⁶ шеріктері ерлікпен шабуылдап, шексіз шығынға ұшырайды. Татардың қорғанын қиындықпен бұзып, білікпен өлшеп, артық шыққандарын қыра бастаған тұста, татарлар өзара келісіп: “Кісі басы жең ішіне пышақ жасырып, жастығымызды ала өлейік!”⁷⁶⁷ — деседі. Шексіз көп шығын болады.

Солай татарларды білікпен өлшеп, қырып біткен соң, (55-6) Шыңғыс қаған жарлық етіп: “Біз ұрық-жұрағатымызбен ұлы бітім байласқанымызды⁷⁶⁸ Белкүтейдің айтып қойғанынан біздің шеріктер шексіз көп шығынға ұшырады. Бұдан кейін ұлы бітімге Белкүтей кірмесін! Бітім байласқан кезде сырттағы істі басқарсын! Жасақтың айтысын⁷⁶⁹, ұры-қарының қылмысын шешсін. Бітім байласқанда ас ішіп болған соң, Белкүтей бастағандар сонда кірсін!” — деп жарлық⁷⁷⁰ етеді.

⁷⁶³ Еу’е enduldubel – бітімге келістіріңдер!

⁷⁶⁴ Iyeke čerü – МҚШ-да “Iyeke čeren”, қ. м. АТ-да “Их – цэрү”.

⁷⁶⁵ Tungqay talbiju – жария (үндеу) тастап (жариялап).

⁷⁶⁶ Bida – Ежелгі Моңғол ұлысын осылай да атаған (Амар А. МТТ), (Инжинаш. Хөх судар. Монгол роман, 1992).

⁷⁶⁷ Dere abun üqüü’e – ежелгі көшпелілер салтында ұлық адамдарды жерлегенде, мәйіттен жастық қойып жерлейтін. Тайсүн қағанды жерлегенде, онымен бірге өлген Ақболат, Бақболат екі інісін Мөнді өрлік деген адам Тайсүн қағанның сүйегімен қоса жерлеген (Чіңгіс қаған-ү чедік. Бейн, 1925. 77-б.). Және өлген ұлықтың жақсы көретін құлын жастық қып қойып немесе ұлық адаммен бірге өлгендердің мәйітін бас-аяғына жастық қып қоятын салт болған (Гаадамба Ш. МНТСЗА. 128-б.).

⁷⁶⁸ Еу’е barilduysan-ig – бітім байласқанымызды.

⁷⁶⁹ Jasay – жасақ тартысы, жаза кесу.

⁷⁷⁰ Jarliq – жарлық.

Сол жерде, татардың Иеке Черүінің қызы Есүкен қатынды Шыңғыс қаған алады. Тақалға-тарұн⁷⁷¹ Есүкен қатын бүй дейді: “Менің Есүй есімді әпкем менен сұлу, қаған адамға сол лайық. Жаңа ғана күйеу бала келіп [қалыңдық ойнап] жүр. Қазір мына ойранда оның қалай кеткенін білмедім” — дейді. Бұл сөзге Шыңғыс қаған бүй дейді: “Әпкең сенен жақсы болса, іздетіп алдыртайын. Әпкең келген соң, сен орныңды босатып бересің бе?” дейді. Есүкен қатын: “Қаған бұйырса, әпкемді көре сала, әпкеме орын берейін” дейді. Бұл сөзге Шыңғыс қаған жарлық жария етіп, іздеттірсе, ұзаттырылған күйеуімен орманда жүргенде біздің шеріктер жолығады. [Ері] қашып кетіпті. Есүй қатынды алып (56-а) келеді. Есүкен қатын әпкесін көріп, бұрынғы айтқан сөзіне жетіп, отырған тағына отырғызып, өзі төменге отырады. Есүкен қатынның айтқан сөзі рас екен. Шыңғыс қағанға ол ұнап, Есүй қатынды алып, қасына отырғызады.

Татар елін бағындырып алғаннан кейін, бір күні Шыңғыс қаған сыртқа ауқат жайдырып, Есүй қатын мен Есүкен қатынның ортасында отырады. Ауқаттанып отырып, Есүй қатын терең күрсінеді. Содан Шыңғыс қаған іштей күдіктеніп, Боғұрчи мен Мүқүлидай нойандарды шақыртып алып: “Сендер мұнда жиналған адамдарды өз-өзінің аймақ-аймағына топтастырып, бөтен аймақтың адамын жеке бөліңдер!”⁷⁷² — деп жарлық етеді. Солайша, аймақ-аймағымен жіктегенде, бір жас күрмеле кісі⁷⁷³ жеке қалады. “Сен не қылған кісісің?” — деп сұраса, әлгі кісі бүй дейді: “Татардың Иеке Черүінің Есүй есімді қызын алған күйеуі едім мен. Жауға шаптырып, қорқып, сауғалап жүрген едім. Енді тынышталған соң, көп жаранның ішінен тани (56-б) қоймас деп жүргенім” дейді. Бұл сөзді Шыңғыс қағанға айтқанда, қаған жарлық

⁷⁷¹ Таулауа-таг-ун — осылай жазылған. Қ. м. АТ-да түсіп қалған. Н. П. Шастина “так, как обращались с любовью” деп аударған.

⁷⁷² Tegüsgetegün — түгесіңдер, құртыңдар.

⁷⁷³ Kürmele kütün — Ц. Шағдар “Хүрмәл хун”, С. А. Козин — “благородный”, Н. П. Шастина “заплетенной косы” деп алған. “Хүрмәл” — “кірме” немесе “Күргән” — “күйеу” болуы да мүмкін.

етіп: “Сондай жауыздық ойлап, бөлектеніп жүріп, енді неге келе қалды?! Мұндайларды білікпен [білікке өлшеп] алыстат! Не қылған түлеме?!⁷⁷⁴ Көзден таса қылыңдар!” деп дереу өлтіреді.

Содан кейін тағы да ит жылы⁷⁷⁵ Шыңғыс қаған татар еліне аттанғанда, Уаң қаған меркіт еліне аттанып, Тоқтаға бекиді Барғучин түкүмге⁷⁷⁶ қарай қуып, Тоқтағаның үлкен ұлы Төгіс бекиді жеңіп, Тоқтағаның Қатұқтай, Чағлалұн деген екі ханымын⁷⁷⁷ алып, Қуту, Чылағұн есімді екі ұлын, өзге де адамдары мен дүниесін тонап, Шыңғыс қағанға ештеңе бермейді. Содан кейін Шыңғыс қаған мен Уаң қаған екеуі Найманның Күчкүдінің Бұйрық қағанына аттанып, Ұлұқ тастың Құсық⁷⁷⁸ суында отырғанында барып шабуылдайды. Бұйрық қаған соғыса алмай, Алтай асып кетеді. Құсық суынан Бұйрық қағанды қуып, Алтай асыртып, Құмчигер Өреңгіге қарай қуалап бара жатқанда, Житай Табалұқ есімді нойаны қарауыл қарап жүріп, біздің қарауылға қуылып, тауға қарай (57-а) қашпақ болғанда, айылы үзіліп, сол жерде ұсталады. Өреңгіге қарай Қошалбаши көлінде қуып жетіп, Бұйрық қағанды сол жерде өлтіреді⁷⁷⁹.

Сол жерден Шыңғыс қаған мен Уаң қаған екеуі қайтып келе жатқанда найманның ұрыскері⁷⁸⁰ Күнсекү Сабрақ Байдарақ белчерінде шерік жасақтап, ұрысқалы тұрған екен. Шыңғыс қаған, Уаң қаған екеуі ұрыспақ болып, күрен құрып⁷⁸¹ соғысты ертеңге

⁷⁷⁴ Saγaramoi – бұл сөз қайталанып отыр. Біз “түлеме” дедік.

⁷⁷⁵ 1202 ж. (БНМАУ-ын түүх. 1 боть. УБ., 1966. 209-б.).

⁷⁷⁶ Tüküm – төркін. Төркін-жұрағаттың адамы.

⁷⁷⁷ Qatuy-ai – ханым. Н. П. Шастина “жена” – “әйелі”, Ц. Шагдар “хоер хатныг” – “екі қатынын” деп қате оқыған. Ц. Дамдинсүрэн қ. м. МҚШ-да “хоер охин ба хатдыг олзлож” – “екі қызы және ханымдарын олжалап” деп аударған.

⁷⁷⁸ Uluy – tas-un Qosoγ-usun – Ұлұқ тастың Құсық (суы). “Ханның тұрақ тасы” дегеннен айтылған болуы мүмкін.

⁷⁷⁹ Moγutγaba – басын алды, иығын доғалдады деген мағынада айтылады. Т. н. т-де “ečulgebe” – “жөнелтті” деп түсіндірме келтірген.

⁷⁸⁰ Qatγuldūγi – соғыскер, ұрыскер, найзагер деген мағынада.

⁷⁸¹ Jilda bultaču – жолдан қайтып (тайқып). Т. н. т-де “küren tataču” – “күрен тартып” деген түсіндірме келтірген.

қалдырып, шерігін түзеп, түнейді. Уаң қаған түскен жұртына от жақтырып, түнделетіп Қара Сегүлге қарай қозғалып кетеді. Сөйткенде Жамұқа да Уаң қағанмен бірге қозғалады.

Уаң қағанға Жамұқа бүй дейді: “Төмүчин аңдам бұрыннан найманда елшілі екен”⁷⁸².

Енді де келмеді.

Қаған қағандардың

Қайырханы⁷⁸³ емес пе?!

Қайырлы

Аңдам емес пе?!

Найманға кетіп қалмасын!

Кірме болып, қалып қоймасын⁷⁸⁴!” —

дейді. [Сонда] Жамұқаның бұл сөзін [естіген] Ұру Чічітай Күрес баһадүр: “Неліктен [өзгеге] жағымпазданып, адал ағайын арасын айыратындай сөзді айтасың, сен!” — дейді.

Шыңғыс қаған түнде сол жерге түнеп, (57-6) күн шыққан соң соғыспақ болып қараса, Уаң қаған түнеген жұртына от қалдырмастан⁷⁸⁵, бұлтарып⁷⁸⁶ кетіпті. “Бұлар от қойып мені әдейі алдаған екен!” деп сол жерден ілгері жүріп, Адыр — Алтайдың торабымен⁷⁸⁷ Сағар кегеріге келіп жетеді. Сол жерде Шыңғыс қаған мен Қасыр екеуі найман тобының айласына түспей

⁷⁸² Elçi-mu bülige – елшілі екен, елші (ұстайды) екен.

⁷⁸³ Qairuqan – Қайырқан немесе Қара үлек хан. Моңғол аңыздарының түйісі — көне түріктің Үлек тәңірінің аңызынан пайда болған атау. Барша ғалам, аспан жер, адамзатты жаратушы — Тәңірдің атауы (*Дулам С. МДЗД. 177-6.*).

⁷⁸⁴ Ugu bolup quuqubai – (қате жазылған) “quuqubai” — “сынбағай, үзілмегей”, “кірік болып бөлінбегей” — “жолай үзіліп қалып бөтенге кірік болмасын” деген мағынадағы көне сөз тіркесі.

⁷⁸⁵ Gal ügüi – отсыз, от жоқ (қалу). Отқа табыну дәуірінде пайда болған сөз тіркесі. Отты өшірмеу үшін шоқ арқалап жүретін. “Гал алдах” — “оттан айырылу” деген сөз тіркесі сол кезде пайда болған (*Ринчен Б. Заан Залуудай. Балар эртний роман, тэргүүн дэвтэр. УБ., 1966.*).

⁷⁸⁶ Bultaju – бұлтару, бұлтарып.

⁷⁸⁷ Atar Altai-iyn belçer-iyer – Адыр Алтайдың торабымен.

кеткендіктен⁷⁸⁸ Күңсекү Сабрақ⁷⁸⁹ Уаң қағанның артынан қуып, Сенкүмнің әйел-баласын, туыс-жұрағатын тартып алып, Уаң қағанды Делкеті [сайының] ауызында отырған жерінен жарты жылқысын, ас-суын тонап, қайтып кетеді. Сол аралықта Меркіт Тоқтағаның Қуту, Чылағұн [деген] екі ұлы сол жердегі адамдарды алып, бөлініп, әкесіне қосылып, Селенкеге қарай қозғалады. Күңсеку Сабрақтан жеңілген Уаң қаған Шыңғыс қағанға елші жіберіп: “Найманға ел-жұрт, от-ошақ балаларымды алдыртып айырылдым. Мен ұлдарым арқылы төрт күлігіңді⁷⁹⁰ көмекке сұраттырып отырмын. Ел-жұртымды құтқарып берсін!” деп айттырады. Шыңғыс қаған содан Боғұрчи, Мұқұли⁷⁹¹, Бороқұл, Чылағұн баһадүр осы төрт күліктеріне шерік жасақтап беріп, аттандырады. Осы төрт (58-а) күлік келердің алдында Ұлаған Қутыда Сенкүм соғысып жүріп, атынан жығылып, жаудың қолына түсуге шақ қалған екен. Осы төрт күлік [жетіп] келіп құтқарып, қарасты ел-жұрты мен әйел, бала-шағасын түгел қайтарып береді. Сонда Уаң қаған бұй дейді: “Ертеде жақсы әкесі қолды болған ұлысымды осылай құтқарып берген еді. Енді, міне, [оның] ұлы теңдессіз төрт күлігін жіберіп, [жау қолынан] ұлысымды тағы да құтқарып берді.

Жақсылығын қайтаруды —

Аспан мен жердің жарылқауы білсін!” — дей [келіп],

Уаң қаған бұй дейді: “Есүкей баһадүр аңдам қолды болған ұлысымды бір құтқарып берген еді. Төмүчин ұлым енді қолды болған ұлысымды тағы құтқарып берді. Осы әке мен ұлы екеуі қолды болған ұлысымды маған жинап берді. Кімнің пайдасына [түгел ұлысты] құрастырамын деп шаршаймын?! Мен енді

⁷⁸⁸ Tobun-uḡan – (Тобұн Ұқан болуы да мүмкін). Arḡa ese toḡoluysan-i, тобұнұған айласына еш торымай.

⁷⁸⁹ Küngsekü Sabraq – т. н-да осылай жазылған.

⁷⁹⁰ Dörbön külik, üd-ig – төрт күліктерді: Боғұрчи, Мұқлидай, Бороқұл, Чылағұн төртеуі, “төрт төбет” деп те атайды.

⁷⁹¹ Muquli – т. н-да осылай жазылған.

қартайдым! Мен қартайып, тас үйге⁷⁹² кетсем, қамұқ ұлысымды кім басқарады?! Бауырларымның мінезі жаман. Жалғыз ұлым болғанымен, оған серік бола қоятын адамы жоқ, жалғыз! [Ендігі жерде] Төмүчин ұлды Сенкүмге аға етіп, екі ұлды болып, тыныш отырайын!” — деген Уаң қаған Шыңғыс қағанмен Тұғұланың қара түнегінде бас қосып, әкелі-балалы (58-б) болысады. Әкелі-балалы болу жөні: бұрын ерте күнде Есүкей баһадүр әкейі мен Уаң қаған анда дескен жолымен, әкелі-балалы болу салтын ұстап, бұй деседі:

“Аңдысқан жауға бірге шабайық!
Қашаған киікті аулағанда
Қатар тұрып атайық!” — деседі.

Тағы да Шыңғыс қаған, Уаң қаған екеуі бұй деседі:

“Біз екеуіміз тыныш кезде
Тісті жылан арбаса,
Арбауына көнбейік!
Тіспен, ауызбен⁷⁹³
Табысып, сенейік.
Айалы жылан сүс көрсетсе,
Сұсына көнбейік!
Ауызбен, тіспен
Табысып, сенейік!” —

деп, сөз байласып амырақтасып [бітімге келіп], өзара татулық құрады.

Содан кейін “Татулықтың үстіне қабат татулық құрайық!” деп ойлаған Шыңғыс қаған Жүчиға Сенкүмнің қарындасы Чақұр бекиге құда түсіп, Сенкүмнің ұлы Тұсаққа өзінің қызы Құчин бекиді бермек болып [елші жібереді]. [Сөйткенде] Сенкүм өзін [Шыңғыс қағаннан] артық санап, бұй дейді:

⁷⁹² Qatut-ta ҧarbac-y, Ц. Шағдар “Хаданд гарваас” — “Жартасқа шықсам” деп т. н-ны өзгертпеген. Тас үйіме қайтсам, Тау тәңіріме барсам деген мағынадағы көне нанымнан қалыптасқан сөз тіркесі.

⁷⁹³ “Тістенген тістей қатаң, жұмған ауыздай сөзге берік болайын” деген мағыналы көне мәтел.

“Біздің ұрпақ оларға барса,
Алыс тұрып,
(59-а) Ұдайы төрге қарайтын болар.
Олардың ұрпағы бізге келсе,
Төрде отырып,
Алысты көздейтін болар”, —

деп тәкаппарланып, бізді [Шыңғыс қағанды] мазақ етіп, Чақұр бекиді бермей қояды. Бұл сөзге Шыңғыс қаған іштей наразы болып, Ниалқа Сенкүмге көңілі қатты қалады.

Шыңғыс қағанның оған көңілі қалғанын сезген Жамұқа, доңыз жылының көктемінде Алтын, Құчыр, Кіртақұбай, Ебүгечин онгин⁷⁹⁴, нойақын Сүкегетей, Тоғорыл, Қачиқұн бекилермен жақтасып, бірге көшіп, Жіжігер биігінің қырқасындағы Берке Алұндағы Ниалқа Сенкүмге барады. Жамұқа оны алдап, бұй дейді: “Төмүчин аңдам найманның Тайан қағанына тілді, елшілі екен. Ауызбен “әке, бала” деп тұрғанымен, түпкі ойы бөлек екен. Сіз соған сенесіз бе?! Оны түсінбесеңіз сіздің не болғаныңыз?! Төмүчин аңдаға аттансаңыз, мен көлденеңнен кірісейін!” — дейді. Сөйткенде, Алтын, Құчыр екеуі:

“Біз Өгелен шешенің
Ұлдарының ағасын өлтіріп,
Бауырын қолды етейік!” — дейді.
Ебүгечин онгин Кіртақұбай:
“Қолын қол,
Санын сан
Қылып берейік!” — дейді.
Тоғорыл бұй дейді:
“Айласын тауып барып,
Төмүчиннің ұлысын алайық!”

⁷⁹⁴ Ebugecin ongin – Ата кие (Қыдыр ата, Қамбар ата... т. б). “Онгин” — “кие, рух”. Киеге (тәңірге) тағзым ету үшін құрбан шалу, шашу шашу (май тамызу, ақ құю... т. б.) сияқты рәсім жасалады. Бұл біріншіде: бақсылық кие, сұлделік (жан) кие; екіншіде: аталық (ebugecin) кие; үшіншіде: аталарға шалған (бағыштаған) сусын, тағам” (Дулам С. МДЗД. 172-б.).

Ұлысынан айырылса,
Ұлысы жоқ адам не істейді?!” – дейді.

Қачиғун беки бұй дейді(59-6): “Ниалқа Сенкүм ұлым саған қалай ойласам да⁷⁹⁵

Ұзынның ұшына,
Тереңнің түбіне жетейін⁷⁹⁶!” – дейді.

Ниалқа Сенкүм әкесі Уаң қағанға [естіген] сол сөздерді Сайқан Төдүгерден айтқызып жібереді. Бұл сөздерді естіген Уаң қаған бұй дейді: “Ұлым Төмүчин туралы неге солай жаман ойлайды екен?! Біз Тәңірге ұнамай қалармыз! Жамұқаның тілі жүйрік еді⁷⁹⁷. Оның сөзінің дұрыс-бұрысын анықтап алайық!” – деп жаратпағандығын [осылай] білдіреді.

Сөйткенде Сенкүм де Уаң қағанға: “Тілді, ауызды⁷⁹⁸ адам айтып отырғанда, неліктен сенбейді?!” деп арнайы адам жібереді. [Ақыры] болмаған соң өзі барып бұй дейді: “Сенің көзің [тірі] тұрғанда, бізді мүлдем елемей отыр, егер қаған әке, сені ертең аққа орап, қараға бүркесек⁷⁹⁹, Құрчақұс Бұйрық қаған әкеңнің қиналып жүріп, осылай құрған ұлысын бізге қалай басқартпақ?!” дейді. Ол сөзге Уаң қаған: “Шағам – ұлымды құрттырып, әке туыс мұндай жат болып, жаман ойласам, қалай жараспақ?! Тәңірге ұнамаймыз, біз!” – дейді.

Бұл сөзіне ұлы Ниалқа Сенкүм ренжіп, (60-а) [есікті] лақтырып тастап шығып кетеді. Жалғыз ұлы Сенкүмнің көңілін аяп, шақыртып алып, Уаң қаған бұй дейді: “Тәңіріге біз ұнаймыз ба? Біз ұлымызды қалай құртамыз? – дегенім еді. – Сендер шамаларың жетсе, өздерің біліп істеңдер!” дейді. Сөйткенде,

⁷⁹⁵ Yuayun setgi besü – қалай ойласаң да, қ. м. АТ-да “чамайг юу сэтгэвээс”, “сен нені ойласаң да” деген.

⁷⁹⁶ Urtu-in üjügüig-e, gün-ü-iruyag-a, kürelsesü – (көне мәтел). Ұзынның ұшына, тереңнің түбіне жетемін.

⁷⁹⁷ Yıabuday keletü – жүйрік тілді, шапшаң ауызды.

⁷⁹⁸ Amatu keletu – ауызды, тілді.

⁷⁹⁹ Şayan-a şaçabasu, qağa-ta qağabasu – (көне мәтел). Аққа шашсақ, қараға жапсақ.

Сенкүм: “Өздері біздің Чақұр бекиді сұрап отыр. “Бауыздау жеуге⁸⁰⁰ келіңдер!” — деп күндіз келісіп, шақыртып алып, сол жерде қолға түсірейік!” дейді.

Осы сөзге “Жә” деп, келісіп: “Чақұр бекиді берейік, бауыздау жеуге келіңдер!” деп кісі жібереді. Шақырылған Шыңғыс қаған он адаммен келе жатқан жолда, Менілік әкейдің⁸⁰¹ үйіне қонады. Сол жерде Менілік әкей бүй дейді: “Чақұр бекиді сұрағанымызда, бізді мазақ етіп, бермеген еді. Енді неліктен, “бауыздау жеңдер!” — деп шақыра қалды екен?! [Әуелі] өздерін [бізден] биік санамады ма?! [Енді неліктен қыздарын бермек бола қалды]. Алдап шақырғаны болар! [Мұның астарында] Дұрыс та, бұрыс та ой жатқан секілді! Ұлым ойланып [алып] барғаның жөн! Көктем уақыты. Біздің жылқылар арық⁸⁰² еді, жылқыларымызды тойыңдырып алайық деген сылтау айту керек!” дегенге келісіп, Бұқатай, Кічікұтай екеуін: “Бауыздау жеңдер!” деп аттандырып, Шыңғыс қағанның өзі Менілік әкейдің үйінен кері қайтып кетеді.

Кічікұтай, Бұқатай екеуі (60-б) барысымен [олар] “Біз сездіріп алдық. Ертең ерте тұрып, ұстайық!” деп келіседі. Солай ерте тұрып, ұстайық деп сөз байласқанын Алтынның інісі Иеке Черү үйіне келіп, былай деп жеткізеді: “Ертең ерте Төмүчинді ұстайық деп келісті. Бұл сөзді Төмүчинге жеткізген адамды қайтер екен!” дейді. Солай дегенде, әйелі Алақұн бүй дейді: “Сенің бұл телім⁸⁰³ сөзің не болар екен. Жарандар⁸⁰⁴ сөзіңе сеніп қалмасын!” дегенін, сүт әкелген жылқышы Батай естіп қалады. Батай қайтып барып, жылқыдағы серігі Кішілікке Черүдің сөзін айтқанда, Кішілік: “Мен барып, анық-қанығын біліп келейін!” деп үйіне келеді.

---

⁸⁰⁰ Bugulcir ider-e – “бауыздау жеу”. Құдаласу салтының көне түрі. Моңғолдар малды бауыздап соймайтын болғаннан кейінгі тұста ұмытыла бастаған. Қазақтың “құйрық-бауыр жесуіне” жақын келеді.

⁸⁰¹ Eciqe – әкей.

⁸⁰² Turayap – тұралаған.

⁸⁰³ Telem-e – телім, телінді.

⁸⁰⁴ Aran-ba – Жарандар.

Черүдің ұлы Нәрін Кеген сыртта жebesін сүртіп отырып: “Тұғар⁸⁰⁵ біз не деп келісіп ек?!” Тілін тартып, аузын тыйса ғой!” дейді. Содан Нәрін Кеген жылқышы Кішілікке: “Меркіттің ақ ауызы⁸⁰⁶ мен ақшулан кері⁸⁰⁷ екеуін ұстап әкеп, байлап қой! Бүгін түнде ерте аттанамыз!” дейді. Кішілік қайтып келіп, Батайға бүй дейді: “Тұғарда айтқаның рас болды. Енді, екеуіміз Төмүчинге тіл жеткізуге барайық!” деп (60-б) сөз байласады.

Меркіттің ақ ауыз, ақшулан кері екі атын ұстап байлап, ымыртта қойға кіріп, бір қозыны сойып, ісерімен⁸⁰⁸ қайнатып, қағанға⁸⁰⁹ түнделете барып, үйінің сыртынан Батай, Кішілік екеуі: Иеке Черүдің айтқан сөзі мен [оның] ұлы Нәрін Кегеннің жebesін сүртіп отырып, айтқан сөзін, “меркіттің ақ ауыз, ақшулан кері екі ақтасын ұстап байла!” деген сөздердің бәрін айтып жеткізеді.

Батай, Кішілік екеуі тағы: “Шыңғыс қаған бұйыртса, сөзіміздің жалғаны жоқ. Алдап ұстайық деп сөз байласты!” дегенде, Шыңғыс қаған Батай, Кішілік екеуінің сөзіне сеніп, түнделетіп маңайындағы сенімді адамдарына тіл жіберіп, бала-шағасын тастап, түн жамылып салт атпен аттанып кетеді. Мағу биігінің⁸¹⁰ қыратына [қарай] қозғалып, Мағу биігінің қыратында Ұранқайдың Желмесін қарауылға тастап⁸¹¹, ары қарай тоқтамай суыт жүріп, ертеңінде күн ауғанда Қалғачин Алатқа⁸¹² жетіп, түстенеңді.

⁸⁰⁵ Туғар – бұл жерде бағанағы, өткендегі деген мағынада қолданылған.

⁸⁰⁶ Саған аман – ақ ауыз.

⁸⁰⁷ Саған кегер – ақ кері, ақшулан.

⁸⁰⁸ İşiri-ber-iyan bolgoju – ісерімен болдырып (пісіріп) МҚШ-да “орооро” (төсегімен). “İşiri” сөзін дұрыс аударылмаған деп білеміз. Жоғарыда (Торхан Шира) үйдің ішерін тінтті деп айтылса, бұл жерде ішерімен пісірді деп екі бөлек мағынада қолданылған. Демек бұл жиналған немесе өсіп тұрған отын ағашының бір түрінің көне атауы.

⁸⁰⁹ Қаған-а – т. н. т-де “Çinggis” деген атауды қосқан.

⁸¹⁰ Мағу ündür – МҚШ-да “Mau – ündür”, Мағу биігі – Мағу тауы.

⁸¹¹ Çindağulsan boluysan qarağulci-yin – Н. П. Шастина “караульных, которые должны стать подслушивающими” деп түсіндірген (“Золотое сказание”. С. 142.).

⁸¹² Qalğacin alad-tu – жер атауы.

Түстеніп (61-б) жатқанда, Алчытайдың жылқысын бағушы Чикетей мен Чидар екеуі [келіп] бүй дейді: “Көк шалғынға ақтамызды қаптатып жүргенде, теріскейдегі Мағу биігінің қойнауынан Ұлаған Бұрақұнды⁸¹³ басып келе жатқан жаудың тозаңын көріп: “Жау келді!⁸¹⁴” деп айтқалы келдік!” дейді. [Шыңғыс қаған] қараса, Мағу биігінің қойнауынан Ұлаған Борақұнды басқан тозаң көрінеді.

Шыңғыс қаған “Әне, Уаң қаған, қуып келе жатыр!” деп, тозаңды көре [салысымен] ақтасын ұстатып, аттанып кетеді. Ол тозаңды осылай алдын ала көрмесе, қапыда қалатын еді. Келе жатқандар – Жамұқа мен Уаң қағанның біріккен қолы болатын. Солай [келе жатып], Уаң қаған Жамұқадан: “Төмүчин ұлда соғысқа жарайтын кімдер бар?” деп сұрайды.

Жамұқа бүй дейді:

“Ол жақта,

Ұрқұт, Маңқұт дейтін ел бар⁸¹⁵.

Соғысатын ел солар!

Айналған сайын

Түп ұратын,

Тірелген сайын

Дөп ұратын⁸¹⁶,

Қаршадайынан

Семсер, найзаға

Үйренген ел олар.

Қаралы, алалы⁸¹⁷ туы бар.

Солардан сақ болу керек!” — дейді.

⁸¹³ Улаған бұрақұн, борақұн – Жердің атауы. “Қызыл бұта, қызыл шілік” дегенге келеді.

⁸¹⁴ Dain kúrbei – соғыс келді.

⁸¹⁵ Irgeñ bui – ел бар.

⁸¹⁶ Тоғоріқу тутум төб шөкіқу тегелгі тутум дем шөкіқу – “Айналған сайын түп ұратын, тірелген сайын, дөп ұратын”.

⁸¹⁷ Qaғayсіyud alayсіyud – қаралтым, ақшулан. Т. н. т-де қаға, алау, “қара, ала” деген.

Сол сөзді (62-а) тыңдап алған, Уаң қаған бүй дейді: “Олай болса, біз оларға Қағанға бастатып Жүркен бағатұдтарымен⁸¹⁸ шабуыл бастайық. Жүркен бағатұдтарының айдарына⁸¹⁹ Түмен түмбегеннің ұлы Начын Шірүнді шабуылдатайық. Начын Шірүннің айдарына, олон тонғойттың⁸²⁰ бағатұдтарын шабуылдатайық! Тонғойттың айдарына Уаң қағанның мың торғұттарын⁸²¹ [бастап] Қори Шыламұн тәйжі шабуылдасын! Мың Торғұттың айдарында біздің негізгі күш шабуылдасын!” — дейді. Уаң қаған тағы да: “Жамұқа інім, біздің шеріктерді сен жасақта⁸²²!” дейді. Сол сөзді естіп, Жамұқа көптен бөлек шығып, нөкерлеріне бүй дейді: “Уаң қаған мына шеріктерін маған жасақта деді. Андаммен соғысуға дәтім бармай жүргенде, мына шерікті маған жасақта деді! Уаң қаған әкей [өзі] қиналған тұста ғана дос екен! Аңдаға тіл жіберейік. Андам күш жинасын!” деп Жамұқа торғұн Шыңғыс қағанға кісі жібереді: “Уаң қаған менен: Төмүчин ұлда соғысқа жарамды кімдер бар, — деп сұрады. Мен: Ұрқұт, маңқұттардан сақ болу керек⁸²³ деп айттым. Менің сөзімнен кейін, Жүркен (62-б) бағадұттарын маңдайға жасақтады. Жүркеннің айдарына Түмен түмбегеннің ұлы Начын Шірүнді қойды. Түмбегеннің ұлы Начын Шірүннің айдарына қалың тоңғойтты қойды. Тоңғойттың айдарына Уаң қағанның мың торғұтынан Қори Шыламұн тәйжіні тағайындады. Оның айдарына Уаң қағанның негізгі күш шерігі орналасты. Уаң қаған тағы да: “Жамұқа інім, мына шерікті сен жасақта” деп, маған өзімсіне сөйледі. Бұнысына қарағанда [Уаң қаған] әлсіз⁸²⁴ нөкер екен. Шерігін жасақтай алмайды екен. Мен Төмүчин андамен бұрын соғысқан кезде жеңе алмайтын едім. Уаң қаған менен де әлсіз екен! Қорықпа, күшіңді

⁸¹⁸ Baγatud – осыдан төменде бірнеше қайталап, осылай жазылған. Н. П. Шастина – “багатур”, Ц. Шагдар – “баатар” деп қолданған.

⁸¹⁹ Gejige – шашын.

⁸²⁰ Olon tongγoitu – қалың тоңғойт дегенге келетін ру атауы.

⁸²¹ Toγut – сұрыпталған сарбаздар.

⁸²² Jasa – жаса, жасақта.

⁸²³ Tumbilan – т. н. т-де “serel tei kemen”, “сақтану керек” деп түсіндірген.

⁸²⁴ Šay-tu – шақты (шағын).

жина!” деп [айттырып] жібереді. Бұл тілді естіп⁸²⁵, Шыңғыс қаған: “Ұрқұттың Жұрчыдайы сен қалай ойлайсың?! Маңдай шепке сені жіберсем қалай болады?” дегенде, Жұрчыдайдан бұрын Құйлдұр: “Андам үшін мен соғысайын! Менің соғымда қалатын жетім балаларымды асыраңдар!”⁸²⁶ дейді. Жұрчыдай: “Шыңғыс қаған үшін біз — ұрқұт, маңқұттар — соғысайық!” дейді. Сонан Жұрчыдай, Құйлдұр екеуі ұрқұт, маңқұт шеріктерін Шыңғыс қағанның (63-а) алдына [шығарып] жасақтайды. Сөйтіп тұрғанда, Жүркен бастаған⁸²⁷ [жау қолы] шабуыл жасайды. [Жау] келе бергенде ұрқұт, маңқұт оларға қарсы шауып, Жүркенді жеңеді. Осы кезде Түмен-түмбегеннің ұлы Начын Шірун шабуыл бастайды. [Начын Шірун шапқан бойында] Құйлдұрды қанатып⁸²⁸ [жаралап], жар тасқа құлатқанда, маңқұттар Құйлдұрдың қасына [келіп] жиналады. Жұрчыдай ұрқұттарымен Түмен-түмбегенді жеңіп, ары қарай қуа бергенде, олон тонғойт қарсы шабуылдайды. Жұрчыдай тонғойтты да жеңеді. Жеңіп, ары қарай ұмтыла бергенде, Қори Шыламұн тәйжі мың торғұтын бастап шабуылдайды. Жұрчыдай бұл Қори Шыламұн тәйжіні жеңген тұста, Уаң қағаннан бұйрықсыз, Ниалқа Сенкүм шабуылдап келіп, бетінен⁸²⁹ жарақаттанып құлайды. Сенкүмнің құлағанына керейттер түгелімен Сенкүмнің қасына жиналады. Оларды осылай жеңіп, батар күн көкжиекке енкейе берген тұста, біздің шеріктер қайта қайтып, Құйлдұрды құлаған жерінен алып келеді. Шыңғыс қаған Уаң қағанмен соғысқан жерден сол (63-б) кеште бөліне қозғалып, алыстап барып түнейді. Солай түнеп, ертеңінде, [адамдарын] түгендесе, Өгедей, Бороқұл, Боғұрчи үшеуі жоқ екен. Шыңғыс қаған бұй дейді: “Өгедейге сенімді Бороқұл, Боғұрчи екеуі қалып қойыпты. Олар өлсе де ажыраспайды!” дейді. Біздің [шеріктер] түнде ақталарын ұстап

⁸²⁵ Ene kelen iregülıged – бұл тілді (хабарды) келтіріп.

⁸²⁶ Asaraqüi-iyg medetügei – асырауды біліңдер.

⁸²⁷ Manglailaju – маңдайлап.

⁸²⁸ Qanataču – қанатып.

⁸²⁹ Enggeske – бет әлпет.

түнейді. Шыңғыс қаған: “Біздің соңымыздан қуып келсе, соғысайық!” деп дайын тұрады⁸³⁰. Күндіз жарық болған соң қараса, арттан бір адам келеді екен. Таяп келгенде байқаса, Боғұрчи екен. Боғұрчиды келтіріп алып, Шыңғыс қаған: “Мәңгі тәңір білсін!” деп төсін ұрғылайды⁸³¹. Боғұрчи бұй дейді: “Шабуылдаған тұста атым жараланып құлап, жаяу жүгіріп жүрсем, керейттер Сенкүмге келіп үймелеп жатыр екен⁸³². Азық артқан ат жүгін сүйретіп, қалып қойыпты. Соны тауып, ұстап алып, жүгін қиып тастап, ыңыршаққа мініп⁸³³, біздің қайтқан ізді қуып келдім!” дейді. Сонан көп ұзамай, тағы бір адам келе жатыр екен. Қараса, [ат бауырына] аяғы салбырап келеді екен. (64-а) Таяп келгенде көрсе, Өгедейдің артына мінгескен Бороқұлдың езуінен қан сорғалап келеді екен. Өгедейдің мойнынан оқ тиіп, Бороқұл бөгелген қанды сорып, езуінен қан ағызып келіпті. Шыңғыс қаған [оны] көріп, көзіне жас алып, көңілі босап⁸³⁴, дереу от жағындар деп [от жақтырып] жарақатын қарып, Өгедейге сусын беріп, “Жау [қайта] келсе соғысайық!” дейді. Бороқұл: “Жаудың тозаңы алыстап, Мағу биігінің етегімен Ұлаған Борақұнға қарай тасаланып кетті!” дейді. Бороқұлдың сол сөзіне, “Жау келсе, соғысатын едік! Жау солай тайқып кеткен болса, біз шерікті жасақтап, қуайық!” деп қозғалады.

Ұлқұй Шілүгелжіге қарай қозғалып, Далан Немүргеке келеді. Соңынан Қатаған Далдұрқан бала-шағасын тастап келіп, Уаң қағанның сөзі деп бұй дейді: “Уаң қағанның ұлы Сенкүм бетінен жарақаттанып жығылып, түгелі келіп, үймелегенде,

Жеңілмейтін нәрседен жеңілді,
(64-б) Қадалтпайтын нәрсені қадалтты.
Қайран ұлымның бетіне шеге қағылды.

⁸³⁰ Jasaču baiba – жасақтап тұрды.

⁸³¹ Mōgūlidbe – “жұлды”, т. н-да осылай жазып, “deledbe” – “ұрғылады” деп түсіндірген.

⁸³² Ekerčü bayın бүкіл қоғам – т. н. т-де “erkičejü” – “қайта айналып келсін” деп түсіндірген.

⁸³³ Inggerčay-tur – ыңыршағына. Т. н. т-де “qangūai” – “қаңқа” деп түсіндірген. Ц. Шағдар “янгиццаг дээр нь” – “ыңыршағына” деп қолданған.

⁸³⁴ Duran inu aljuaγad – (сөздікте жоқ) қ. м. АТ-да Ц. Шағдар “даруй сэтгэл зовон” – “дереу көңілі алаңдап” деп аударған.

Ұлымның жанын қайтару⁸³⁵ үшін соғысайық!” —

деп еді, Начын Шірүн бүй деді:

“Қағаным, байқап сөйле!

Барлық ұл кеудесін жасқа бояп,

Ой-бүй, қарақ-ай!⁸³⁶” деп мүсіркеуде.

Жарақаттанған ұл Сенкүмді емдейік. Моңғолдың көбісі Жамұқа, Алтын, Құчирларға еріп біздің жағымызда жүр. Төмүчинге еріп қашқан моңғол қайда кетеді дейсің?!⁸³⁷

Олар — бұтаға ыққандар болды.

Оларды келмесе, [артынан] барып

Аттың тезегіндей

Етектеп алып келейік, біз!” —

деді. Начын Шірүннің бұл сөзіне, Уаң қаған: “Жә, олай болса, ұлым ағат кетпе! Ұлды әбіржітпей, асыраңдар!⁸³⁷” деп соғыс алаңынан қозғалып қайтып кетті.

Шыңғыс қаған Далан Немүргеден Қалқаға [өзеніне] қарай қозғалды. Шерігін санап көріп еді, екі мың алты жүз адам бар екен. Бір мың үш жүз адам Шыңғыс қағанмен Қалқаның батыс жағымен көшті. Бір мың үш жүз адам Қалқаның солтүстігімен⁸³⁸ ұрқұт, маңқұтпен [бірге] көшті. Солай көшіп (65-а) бара жатқан тұста [жолай] киік аулайды. Құйдүр жарасы⁸³⁹ бітпей тұрып, Шыңғыс қағанның тоқтау айтқанына көнбей, киік қуып жүріп⁸⁴⁰, жарақаты асқынып, қайтыс болады. Сонан Шыңғыс қаған

⁸³⁵ Пауҕақи мету-дур илаҕтаба; қалқи мету-дур қалқи болун; қайған көбегун мину қаҕар-тур қадаҕасун қатаба — Жеңілмейтіндерден жеңілдік, қақтығыспайтындармен қақтығыспақ болып, қайған ұлымның бетіне шеге қағылды.

⁸³⁶ Ebuḡ ba bui — қ. м. АТ-да “эвий халаг” — “ой-бүй, қарақ-ай”, Н. П. Шастина “рога и есть” деп аударған.

⁸³⁷ asraḡmin — с.с. асыраңдар. Бұл жерде қорғандар деген мағынада айтылған.

⁸³⁸ Jeḡun eteged — сол жағымен. МҚШ-да “doraḡi eted” деп бөлекше жазылған.

⁸³⁹ Jaḡan-iyau — жарасы.

⁸⁴⁰ Bobtulqu bolun — шаппақ, шабуылдамақ болып.

Қалқаның Ұрғу-келтекей қадасына⁸⁴¹ Құйлдұрдың сүйегін қойдырады.

[Шыңғыс қаған]: “Қалқаның Бұйыр нағұрына құятын атырабында ор малды⁸⁴² Қоңыраттар бар!” деп ұрқұттарды Жұрчыдайға жібереді:

“[Мен] Жұрчыдайды биік таудың ықтасыныңдай көріп жүремін. Сол аттанған бойы, Балжұң көліне [барып] сусындағалы [аттан] түстік. Балжұң көліне барған соң Жұрчыдай, Арқай Қасыр⁸⁴³ екеуін елші етіп, Керейтке жіберген [едім]. Аспан мен жердің күші қосылып, керейттерді әлсіретіп, олжаға кенелдік⁸⁴⁴. Еркен ұлысы⁸⁴⁵ қырылысып керейттерді жеңіп жатқанда [оған] қарасты найман, меркіттің беті қайтып, соғыса алмай, бытырап жан-жаққа кетті.

Меркіт пен найман ыдырап жатқанда, керейттің Жиқа Қамбуы екі қызын сылтауратып⁸⁴⁶ өзіне қарасты елінде қалып қояды. Жұрчыдай Жиқа Қамбудың жұрттан бөлініп, бөлектенуінен күдіктеніп, сол жерде өлтіреді. Сол Жиқа Қамбудың (65-6) ұлысын жаулап, өз иелігіне алды. Жұрчыдайдың тағы бір көмегі осы еді деп,

Өлісетін күні
Жанын бергені үшін,

⁸⁴¹ Uγuγu keltekei qada – түрғы келтиген жартас немесе келтек жартас деген тұрқы бейнеленген шоқы атауына ұқсайды.

⁸⁴² Or Mal-tan – Ц. Шагдар “ор малтай” – “малымен ғана” деп қолданған. “Ор” деген көне сөз – “нағыз, таза” деген ұғым берген. “Ор Монгол” – “нағыз Моңғол”, “таза Моңғол” (*Шагж.* Монгол үсгийн дүрмийн толь. 123-б.), (*Цэвэл Я.* Монгол хэлний тайлбар толь. 1966. 419-б.). Бұл жерде де “нағыз қоңыраттар немесе ата қоңыраттар малын қаптатып отыр” деген мағынада айтылса керек.

⁸⁴³ Aqanai Qasar – т. н-да осылай жазылған.

⁸⁴⁴ Tolibai – т. н-да “oljilabai” деп жазып, олжалады деп түсіндірген.

⁸⁴⁵ Erken ulus ükülcitüjü – т. н. т. alaldıju, “өлісіп” деп түсіндірген. Еркен ұлысымен өлісіп (қырылысып). Н. П. Шастина – “Могущественный народ”, Ц. Шагдар “Эрхэн Хэрэйд улсыг дарснаас” – “Еркен Керейт ұлысын тойтарып (жеңіп)” деп аударған. “Erkin” – “Ерікті, қуаты күшті тәңір”, “Жаратушы тәңір”, “Ерліктің тәңірі” деген мағына берген (қараңыз: *Дулам С. МДЗД.* 183-б.).

⁸⁴⁶ Šiltayabar – шалтығымен, сылтауымен.

Өлетін күні
Өжеттік еткені үшін,

Шыңғыс қаған Ибаға бекиді Жұрчыдайға тарту етіп береді.
Ибағаға өсиет қылып, бұй дейді:

“Сенің мінезіңді менсінбей,
Сенің көркіңді кем деп,
Айтпадым мен.
Аяғыңды шуашты,
Теріңді сасық деп,
Айтпадым мен.
Қойныма, аяғыма кіріп⁸⁴⁷,
Қатарласа отырған сені
Жұрчыдайға тарту еттім
Ұлы төрді ойлап,
Қақтығысқан күні
Қалқан болғаны үшін,
Бүлінген елді
Біріктіргені үшін,
Бытыраған елді
Ел еткені үшін,
Төрелікті ойлап,
Сені бердім.

Менің келешек ұрпағым — біздің таққа отырушылар, сендерге айтарым, осындай қайырымды іс қылған төрелікті [атаған] ойлап, менің сөзімді жалған етпей, ұрпақтың ұрпағына дейін Ибағаның үлгісін еш үзбеңдер!” деп жарлық қылады.

Ибағаға тағы да бұй дейді: “Жиқа Қамбу әкең саған енші етіп Ашық Темір боғұрчи⁸⁴⁸, Алчыға қорчи⁸⁴⁹ екеуімен (66-а) қоса екі

⁸⁴⁷ Ебiр-tur, көl-tur oroysan – қойныма, аяғыма кірген.

⁸⁴⁸ Воғуғсі – “аспазшы” деген ұғым беретін көшпелілердің әскерлік құрылымының дәрежелік атауы.

⁸⁴⁹ Қорсі – бұл да “садақшы” деген ұғым беретін әскерлік шен атауы.

жүз тоқсан⁸⁵⁰ адамды берген еді. Енді Алчығаны⁸⁵¹ жүз адамымен алып кетіп, жақсы иісіңнен маған енші қалдырып⁸⁵², Ашық Темір боғұрчиды жүз адамымен тастап кет!” дейді.

Және Шыңғыс қаған Жұрчыдайға бұй дейді: “Ибағаға жүз адам бердім. Бұрынғы төрт мың ұрқұтты өзің басқаратын бол!” деп жарлық етеді.

Құбылайға бұй дейді⁸⁵³:

“Күштіні желкеден,
Палуанды бөкседеден бастың, сен!

Мынау Құбылай, Желме, Сүбегетей, Жебе сен — төрт тектіні ойлаған ісіме⁸⁵⁴ жұмсасам:

Жет дегенге [жетіп]
Жартас⁸⁵⁵ шағып,
Шап дегенге [жетіп]
Қыратты жарып,
Шағыл тасты талқандап,
Шалқар суды
Тартылтып берер еді.

Сен Құбылай, Жебе, Желме, Сүбегетей төрт нойанымды діттеген жеріме жіберіп, Боғорчи⁸⁵⁶, Тұлұй, Бороқұл, Чилағұн баадүр осы төрт Күліктерімді қасыма қалдырып, соғыса қалатын күн туса, Жұрчыдай мен Құйдүр екеуіне ұрқұт пен маңқұт шерігін басқартып, [жауға] аттандырсам, жаным да, тәнім де жай табар еді!” дейді.

⁸⁵⁰ Egen – тоқсан (“јаған”, “алпыс”) деп оқылады.

⁸⁵¹ Alšiyai – деп жазған.

⁸⁵² Üpür-un, sayın-iуen pada inčes eсegen – иісіңнің жақсысын(ан) маған енші тастап.

⁸⁵³ Осы тұстан Ұлы мемлекет жүйесін құру, баадүр, сарбаздарын сұрыптау, қолбасшыларын тағайындау ісі басталады.

⁸⁵⁴ Sodaqan-iуan sedkiցsen – т. н. т-де tögöl-iуan sanaуsan, “туысты ойлаған” деп түсіндірген. Ц. Шагдар: “дөрвөн содхоноо сэтгэсэндээ зарж” – “төрт тектіні ойлағанымға жұмсап” деп аударған.

⁸⁵⁵ Küg – күр, күр шағып — тас шағып.

⁸⁵⁶ Воуогсі – т. н-да осылай жазылған.

Құбылайға: “Шеріктің барлық ісін (66-6) басқаратын⁸⁵⁷ бол!” деп жарлық етіп: “Бітүгүн айтқанға аса көнбейтіндіктен мен оны мыңдықтың нойаны етпедім, ол сенімен бірігіп, бір мыңдықты басқарып жүрсін!” — дейді.

Содан тағы да: “Бұдан кейін Бітүгүннің қалай боларын келешек көрсетеді!” дейді.

Шыңғыс қаған Дегетей қоғаға бұй дейді: “Сендерге Боғұрчи, Мұқұлай бастаған нойандарды, Түдей, Тоғолқұ бастаған чербилерді,

Қара түнде
 Қасқырша аулап,
 Жарық күнде
 Қара қарға болып.
 Көшкенде,
 Көштен қалған
 Достасқанда,
 Достан қалған
 Алдамшы адам сияқты
 Ала бет көрсетпеген.
 Өштес адам сияқты
 Бөтен бет көрсетпеген.
 Қоға, Көкечос екеуіне
 Ақылдаспай еш нәрсеге бармаңдар!” —

деп жарлық етеді.

“Ұлдарымның ағасы Жүчи еді. Қоға⁸⁵⁸ кенигендерді басқарып, Жүчидың қол астында түменнің нойаны болсын!” — деп, жарлық қылады.

[Және] “Қоға, Көкечос, Теки, Үсүн ебүген осы төртеуі көргенін жасырмайтын, естігенін бүкпейтіндер еді” дейді.

Және Желмеге бұй дейді: “Жұрчыдай ебүген көрігін арқалап⁸⁵⁹, Желме есімді ұлын ертіп, Бұрқан Қалдұннан түсіп

⁸⁵⁷ Қағалсу үлекү – т. н. т-де “ілуаји”, біліп (ылғап) басқар деп түсіндірген.

⁸⁵⁸ Қоға – т. н-да осылай жазылған. Қоға Мұқұлай болса керек-ті.

⁸⁵⁹ Көгүрге-бен үгүгсү – көрігін көтеріп (арқалап).

келіп, Онанның Делүгүн Болдұғында (67-а) мені туғанда бұлғын бесік берген еді. Сол достығымен келіп:

Босағаның құлы,
Есіктің еншісі⁸⁶⁰ болған.
Желменің жәрдемі
Мол еді.
Туғандай туысқан,
Өскендей бірге өсіскен,
Бұлғын бесік тектілі⁸⁶¹,
Береке құтұқты⁸⁶² Желме
Тоғыз ағаттық жасағанша
Жазаға кесілмесін!” — деп жарлық етеді.

Тұлұйға бұй дейді: “Әкеден, ұлдардан бөлек, жеке мыңдықты басқаратын бол, сен! Ұлыс құралғанша әкеңнен жеке қанат болып,

Күш жұмсағаның үшін,
Ұлыстың құралғаны үшін,

черби атақ бердім. Енді өзіңнің тапқан, жинағаныңмен жеке мыңдық құрып, торғұттарға жұптасып, ағалық ет, сен!” деп жарлық етеді.

Және Үңкүр боғұрчиға жарлық етіп, бұй дейді: “Үш тоқарағұт, бес тарғұт, меңгіт⁸⁶³ қианың ұлы — Үңкүр сен чаншиғұт, байағұттарыңды алып, бір күрен құрып,

Үңкүр сен
Тұманда адаспадың, сен!
Жаушылықта бөлінбедің, сен!
Жауынға малтығып,
Суыққа тоңып жүрдің, сен!
Енді қандай сый аласың?” —

⁸⁶⁰ Енші – енші. Т. н. т-де жігісә, “жалшы” (жыршы) деп түсіндірген.

⁸⁶¹ Bulgan ölügei ijaur-tu – бұл жерде Бұлғын бесікке жатқандығы айтылып түр. Ақ сүйек тектілі, Хан тектілі.

⁸⁶² Öjji-tu qutuqt-u – бақ-береке, құтұқты.

⁸⁶³ Mengge-tu – т. н-да осылай.

дегенде, Үңкүр: “Сыйлық таңдатсаңыз, байағұт ағайын-туысым жат біткенде бытырап жүр. Бұйыртсаңыз, байағұт ағайындарымды (67-б) жинастырайын!” дейді. [Шыңғыс қаған]: “Жә, олай болса, ағайын-туысыңды жинап, мыңдықты сен биле!” дейді.

[Шыңғыс қаған] тағы да жарлық болдырып: “Үңкүр, Бороқұл екі боғұрчи оң мен сол екі жақтың екі боғұрчиы болып, ас-су үлестіріңдер! Оң жақта отырғандар мен жайғасқандарға, сол жақта қатарымен тізілгендерге жеткізе үлестіріп, сен екеуің осылайша табақ тартсаңдар, менің кеудем бітелмей⁸⁶⁴, көңілім тыныш табар еді. Енді Үңкүр, Бороқұл екеуің атқа мініп, қалың қауымға тарту тартыңдар!” деп жарлық етеді.

Таққа отырғанда⁸⁶⁵ үлкен түсіргенің⁸⁶⁶ оң мен сол жағында ас дайындап⁸⁶⁷, Тұлұй сияқты нық отырыңдар!” деп орын көрсетіп береді.

Бороқұлға бұй дейді: “Менің шешем Шікиқұтұқ, Бороқұл, Күчү, Көкечү сен төртеуіңді бөтеннің жұртынан,

Түзден тауып,
 Аяқтарыңнан тұрғызып⁸⁶⁸,
 Туған ұлындай асырағанда;
 Желкеден сүйреп,
 Адам қатарына жеткізіп,
 Иектен сүйреп,
 Ер қатарына жеткізіп,
 Ұлы маған
 Нөкер болдыруға асырады.
 (68-а) Асыраған ана қамқорлығын
 Сендер маған қайтардыңдар.
 Қақтығысқан соғыста

⁸⁶⁴ Qoγulai ǘl qoγun – тамағым бітелмей, тынысым тарылмай.

⁸⁶⁵ Saγuri, saγurun – жауырын.

⁸⁶⁶ Tǘsǘrge – қ. м. МҚШ-да “сөн”. Б. Базылхан “шараяқ” деп аударған.

⁸⁶⁷ Bišilγan – (қайнату), т. н. т-де “сіпақ”, “(ет) асу” деп түсіндірген. Қ. м. АТ-да “бишилған” деп жазып, “бэлтгэх”, “дайындау” деп түсіндірген.

⁸⁶⁸ Kǘltur-γuan tǘrǘcu – (т. н-да аяқтарыңнан тұрғызып).

Құр қондырмадыңдар.
 Тістескен ұрыста
 Сорпасыз қондырмадыңдар, сендер!
 Және әкелерімізді құртқан,
 Өштес, кектес
 Татар әулетін әлсіретіп,
 Өш өштеп,
 Кек кектеп,
 Татар әулетін
 Білікке өлшеп қырғанда.

Алқадар татардың Қарғыл Ширасы жападан-жалғыз қашып шығып, арып-ашып, [үйге] кіріп келіп: “Шешейдің үйіне әзер жеттім, мен!” дегенде, “Әзер жеткен болсаң, сол жерде отыр!” деп, нұсқаған сол жақтағы төсектің шетінде⁸⁶⁹ отырған; сол кезде, бес жасар Тұлұй даладан келіп, қайта жүгіріп шыға бергенде, Қарғыл Шира атып тұрып, оны қолтығына қыса сыртқа ұмтылып, пышағын жонына қадаған [бойы], жүгіре жөнеледі. [Сол] сәтте шешейдің үйінде Бороқұлдың әйелі Ілтай болған екен. Шешей жылап: “Ұлды ұстап алып кетті!” деп дауыстағанда, шешейдің үйінен жүгіре шыққан Ілтай Қарғыл Шираның артынан қуып жетіп, шашынан жармасып⁸⁷⁰, бір қолымен оның пышақ (68-б) қадаған қолына жармасып, пышақты тартып алады. Үйдің оң жағында мұқыл қара сиырды жұлмалап, сойып жатқан⁸⁷¹ Жидай, Желме екеуі Ілтайдың дауысын естіп қалып, балта-пышақтарын ұстап, білектері қан-қан күйі жүгіріп келіп, татардың Қарғыл Ширасын балталап, пышақтап, сол жерде өлтіріп тастайды. Ілтай, Жидай, Желме үшеуі ұлдың жанын құтқарып қалғандары үшін [сыйға] жүлдеге⁸⁷² таласып, Жидай, Желме екеуі бұй дейді: “Біз жоқ болсақ, тез қуып жетіп, өлтірмесек, Ілтай әйел адам болғандықтан ұлдың жанын арашалап қалар ма еді?! [Сондықтан]

⁸⁶⁹ Iser-in üjüğüg-e – төсектің ұшында.

⁸⁷⁰ Šibelger inu bariju – шаш қалтасынан ұстап.

⁸⁷¹ Muqulçig qara üker jimala alaju – Ц. Шагдар “Мухалзар хар ұхар зулмалан алж”, “тоқал қара сиырды жұлмалап сойып” деп аударған.

⁸⁷² Jildu – жүлде, т. н. т-де “jōb”, “жөп (жөн)” деп түсіндірген.

жүлде біздікі болады!” дейді. Алтай бұй дейді: “Менің дауысымды естімегенде, қалай көретін едіңдер?! Мен қуып жетіп, шашына жармасып, [баланың] жонына пышақ қадаған қолынан тартып, пышағын жұлып алмағанда, Жидай, Желме екеуі келіп жеткенше, ұлдың тірі қалуы қиын еді!” деп, уәж айтқанда, жүлде Алтайға беріледі.

Бороқұлдың әйелі оған көмектесіп, Тұлұйдың жанын сөйтіп құтқарып қалған. Сондай-ақ, Бороқұл керейтке қарсы шалғайдағы Қалағлачитте⁸⁷³ соғысып жүргенде, Өгедейге оқ тиіп, (69-а) шалқасынан құлайды. Бороқұл оған тап болып, аққан қанын⁸⁷⁴ аузымен сорып, түнде қасынан кетпей, ертеңінде атына мінгізіп алады, бірақ жаралы Өгедей атқа отыра алмаған соң алдына алып, артынан құшақтап демейді, ұйыған қаңды [аузымен] сорып, Өгедейдің жанын аман алып қалады. Шешемнің қиналып жүріп бағып-қаққан еңбегінің [пайдасы] екі ұлымның жанына сауға болды. Бороқұл менің нөкерім болып, суыр аулаған кезде де қасымнан қалмады. Бороқұл тоғыз мәрте қателік қылса да, айыпты саналмасын!”⁸⁷⁵ деп жарлық етеді. Және өзінің ұрпағынан [Бороқұлға] қыз тарту етеді.

Және Үсүн қарияға бұй деді: “Үсүн, Қоға, Көкічос, Дегей осы төртеуі көргенін жасырмайтын, естігенін бүкпейтіндер еді. Монғолдың төр жосығында нойаннан беки сайланады. Беки сайлану⁸⁷⁶ жолы — Бағарин ағайдың ұрпағы, біздің арамыздағы жолы үлкен — Үсүн ебүгенге бұйырсын! Бекиді сайлап, ақ ақтаға мінгізіп, ақ шапан кигізіп, таққа отырғызып, жоғарыдағы күн мен айға табынайық!” деп жарлық етеді.

Шыңғыс қаған (69-б) тағы да:

⁸⁷³ Qalaylaçid – қ. м. АТ-да “Хархалзан” деп жазған.

⁸⁷⁴ Aγusan çisun-inu – аққан қанын.

⁸⁷⁵ Endel endebeşü bü aldatuγai – “қалт кетсе, қателік болмасын” деп жазып, “Eriγü – tur bü orutuγai” – “жазалау азабына түспесін” деп түсінік берген.

⁸⁷⁶ Beki tög – бек сайлау. Шыңғыс қаған монғолдарды біріктіргенге дейін қолданылып келген көне монғолдардың бек сайлау үрдісі.

“Құйлдур анда соғыста жанын пида еткені үшін және бұрын жасаған жақсылықтары үшін ұрпағынан-ұрпағына дейін жетімдердің алымын⁸⁷⁷ алатын болсын!” деп жарлық етті.

Және Чаған Қоғаның ұлы Нәрін Тоғорылға жарлық етіп:

“Әкең Чаған Қоға менің алдымда қайрат көрсетіп, Далан Балжығұтта болған соғыста Жамұқаның қолынан қаза тапты. Енді Тоғорыл әкеңнің жақсылығы үшін жетімдердің алымын алып жүр!” деп жарлық еткенде, Тоғорыл бұй дейді: “Рұқсат етсеңіз, Егүс⁸⁷⁸ ағайын-туысым жат жерде бытырап жүр. Егүс ағайын-туысымды жиыстырып алайын!” дейді. [Шыңғыс қаған] жарлық етіп: “Олай болса, сен егүс ағайын-туысыңды жиыстырып, ұрпақтан-ұрпаққа дейін мыңдықты басқар!” деп жарлық етеді. Және Торқан Шираға жарлық етіп:

“Мені жас кезімде, тайчығұт Тарғұтай Кірілтұқ [бастаған] ағайын-туыстар ұстап алғанда, сонда ағайын-туыстан жеңілмесін⁸⁷⁹ деп Торқан Шира [мені] Чылағұн, Чымбай [есімді] ұлдары мен *ториан*⁸⁸⁰ Қатаған есімді қызына бақтырып, құтқарып қалған еді! Сол жақсылық көмегіңізді (70-а) еске сақтап,

Қара түнде түсімнен,
Жарық күнде көкірегімнен
Шығармай сақтап жүремін!

Міне, тайчығұттардан кеш келдіңіз. Енді мен сізді жарылқайын. Қандай сыяпат қалайсыз?” — дейді. Торқан Шира, Чылағұн, Чымбай ұлдарымен бірге бұй дейді:

“Жерге иелік алайық
Меркіттің жері — Селенкені

⁸⁷⁷ Öpücid-ün abl'ya – жетімдердің алымы. Ц. Дамдинсүрэн қ. м. МҚШ-да “өнчдөд олгох өршөөл тусламж” — “жетімдерге берілетін қайырым, көмек” деп қолданған.

⁸⁷⁸ Egüs – МҚШ-да “Негүс”. Дарлекин-Монғол. Рашид ад-Дин бұл атауды Алұң Қоғаға дейінгі көне монғол тайпаларына байланыстырады (Судрын чуулган. 152-б.).

⁸⁷⁹ Naitaydamu – т. н. т-де idaydamu, “жеңілмесін” деп түсіндірген.

⁸⁸⁰ Toriyan Qataqan – т. н-да осылай жазылған.

Мекендеп, иелік етейік⁸⁸¹ —

деп, басқа сый-сыяпатты Қағанның жарлығы білсін!” — дейді.

Сөйткенде, Қаған жарлық болдырып:

“Меркіттің жері — Селенкені

Мекендеп, иелік құрып.

Ұрпақтан-ұрпаққа дейін,

Қорамсақ асып⁸⁸²,

Қауырсын шен тағып,⁸⁸³

иелік құрып, тоғыз мәрте қателік жасаса да, жазаға кесілмесін!”
деп жарлық қылады.

[Қаған] тағы да [жарлық болдырып]: “Чылағұн, Чымбай екеуіңнің айтқан сөзіңді қалай ағат етейін. Чылағұн, Чымбай екеуің енді ойлағандарыңды айтыңдар!

Айтсаңдар,

Жетпегенін сұрасаңдар,

Жолай адамға⁸⁸⁴ айтқызбаңдар!

Өздерің келіп,

Өз ауыздарыңмен,

Өздерің маған

Ойлағандарыңды айтыңдар,

Жетпегенін

Өздерің сұраңдар!” — деп жарлық етеді.

⁸⁸¹ Utuq darqalasu – “жұрт алайық, жұртқа иелік етейік”, қ. м. АТ-да “нутаг дархалъя” — “мекенге иелік құрайық” деп аударған. 1. Эрх дарх — еркін ерік, еркін билік. 2. Дархад (Монғол тайпаларының бірі) дархад аялгуу — дархад диалектикасы. 3. Дархан, “Еріктілер, ықтиярлылар, азаттар (алым-салықтан азат болғандар); 4. Қорық (қорулы жер). 5. Дархан (шен, атақ) дархан ван-дархан уаң, дархан хил — ардақты шекара, қорулы шекара. 6. Дархан бялзуухай — құмырсқа торғай... (Базылхан Б. МҚТ. 178–179-бб.).

⁸⁸² Qorçılaııju — қорамсақ асып (садақ асып), қ. м. АТ-да “хорчлуулж” — “садақ астырып”, “Қорчын” — “мерген садақшы.

⁸⁸³ Ötölgüljü darqalaıı — жұрттандырып (жұртты болдырып), қорық құрып, қ. м. АТ-да “үдәәлүүлж дархалж — жұрт түзеп, қорық құрып” деп аударған.

⁸⁸⁴ Јаууга күмүне — арадағы адамға.

Және: “Торқан Шира, Батай, Кішілік сен екеуіңе кезегін [берейін]” деп (70-б)

Қалың жауда,
Олжа тапсаңдар,
Тапқандарыңды алыңдар!
Қашаған киік ауласаңдар,
Атқандарыңды алыңдар!” — деп жарлық етеді.

Торқан Шира — тайчығұт Түдегенің адамы⁸⁸⁵. Батай, Кішілік екеуі Черүдің жылқышысы еді. Енді менімен тұруқ⁸⁸⁶, қорамсақ асынып, қауырсын шен қадап, иелік етіп, қызығын көріңдер!” — деп жарлық етеді.

Және Найағаға бұй дейді: “Шірегетү ебүген Алаға, Найаға ұлдарымен Тарғұтай Кірілтұқты ұстап алып, бізге келе жатқан жолда, Қотқұл ұғұтқа жетіп, сол жерде, Найаға бұй деп: “Біз өз⁸⁸⁷ қағанымызды қалай ұстап апарымыз!” деп дәті жетпеген, батылы бармай, босатып жіберген; Шірегетү ебүген, Алаға, Найаға ұлдарымен келіп, сонда Найаға билдағұр⁸⁸⁸: “Өз қағанымыз Тарғұтай Кірілтұқты ұстап алып келе жатып, батылымыз жетпей қоя бердік, біз Шыңғыс қағанға күш қосқалы келдік. [Ал] өз қағанымызды ұстап алып келсек, өз қағанына тиіскен адамға ертелі-кеш қалай сенсін?!” — деген еді. “Қағанның жанын қиюға батпағаны — ұлық (71-а) салтты қастерлегені деп, айтқандарын құптап, бір ағаттықты кешіріп едім. Енді Найаға орталық түменді басқарсын!” деп жарлық етеді.

“Сегіз сары атты қуып келе жатқанда күн жалт етіп шығар кезде кезігіп, өмірлік қуат берді!” деп Боғұрчиға оң қолдың түменін басқартты.

⁸⁸⁵ Агап аҗууи – араны (адамы) еді.

⁸⁸⁶ Тугуу – тұрық, Ц. Шағдар “шағдар” — “көмекші” деп аударған. Қазіргі моңғол тілінде “Тураг мах” — “тұрық ет” — “тұтас (малдың) еті” деген мағына береді. Көне түрік тілінде “түрүк” сөзі: 1) таулардағы бекініс, тұрақ-жай; 2) ханның таңбасы, мөрі, жарлығы (оғызша) деген мағыналы (*Қашғари М. ТС. 3-т. 522-б.*).

⁸⁸⁷ Tus qaγa-iyaп – бұл жерде де “өз” деген сөз “түс” — “мына” деп айтылған. Бұл сөз қазіргі қазақ тілінде “өз” деген мағынаны толық береді.

⁸⁸⁸ Nayaq-a bildaγur – МҚШ-да “bilijī’ur”. Н. П. Шастина: түрік тіліндедегі “bilge” — “мудрый” — “дана, данышпан” сөзімен байланыстырып түсіндіреді.

“Жауымды шабысып,
 Олжамды алысып,
 Ат жалына күн шығарып,
 Құйрығына тұман тарттырып,
 Жаудың ізін адастырып,
 Есен-аман әкелген,
 Жалайырдың жақсысы —
 Мұқұлидың⁸⁸⁹ берген күші
 Мол еді!” —

деп, Гүй уң чин сан тэйжі⁸⁹⁰ атағын беріп, “сол қолдағы түменді басқар!” — дейді.

“Жебе, Сүбегетей екеуі өздерінің тапқан, тасығандарымен мыңдық құрсын!” — дейді. Және Декейге: “Қойшыларды түгел жинап, мыңдық басқар!” — дейді. Күчкүр Мөчедейге адам жетпей қалып, “Мұлұқалқу екеуі бірігіп бір мыңдықты басқарып жүрсін!” — дейді.

Ұлыс орнатуға жарағандарды мыңдықтың нойандары етіп, мыңдықты басқартып, мыңдықтың нойандарына, жүздіктің нойандарына, оңдықтың нойандарына, түменнің (71-б) нойандарына жарылқауға лайықтыларын жарылқап, сыяпатқа лайықтыларын сыйлап, жарлық болдырып, бүй деді:

“Бұрын сексен кебтуіл⁸⁹¹, жетпіс торғұт⁸⁹² кішіктенім⁸⁹³ бар еді.

⁸⁸⁹ Moqali – т. н-да осылай жазылған.

⁸⁹⁰ Güi ong ċingsang tayişi – (қыт.) үш бірдей лауазымның жиынтығы: 1) Güi ong – ұлыс басшысы, 2) ċingsang – уәзір (министр). Бұл атақты Мұқұлай 1217 жылы күздің ортанғы айында алған. Алтын ұлысын толық бағындыру үшін Шыңғыс қаған жоғарғы қолбасшылықты өз жарлығымен сеніп тапсырғанда, осы атақпен қоса, Мұқұлайдың қолына алтын таңба ұстатқан (Дай Юань ұлысының жазбасы. Дү Дан Өлзийт Соном аудармасы. Ішкі Моңғолдың мәдениет баспаханасы, 1987. 57-б.; *Нацагдорж Ш. ЧХЦ. 136-б.*).

⁸⁹¹ Kebteǵıl – түнгі қарауыл. “Хэвтүүл” — “түнгі күзет” (*Базылхан Б. МҚТ. 650-б.*). П. Пеллио шағатай тілінде: “Jataǵ” — “түнгі қарауыл”. “Jat” — “жат” деген сөз түбірінен шыққан деп түсіндірген (*Pelliot P. Notes sur le “Turkestan”. 31-б.*).

⁸⁹² Turqas-ud, turǵaud – МҚШ-да “turqa’ut”. Күндізгі күзетші. Itur — “түр” деген сөздің түбірінен шыққан.

⁸⁹³ Kešigten – “хишиг” — “кезек”, “хишигтэн” — “кезекші” (*Базылхан Б. МҚТ. 584-б.*). Кішіктен-кезекші. Күніне төрт кезекпен құрылған. Олар Шыңғыс қағанға тікелей бағынған (*Нацагдорж Ш. ЧХЦ. 179-б.*).

Енді, Мәңгі тәңірдің қуатында, Аспан мен Жердің ұлы күшіне бөленіп, Күр Ұлыспен⁸⁹⁴ жарылқанып, [алып елді] бір тізгінге бағындырғаным үшін енді маған кішіктен торғұтты, мыңдықтан іріктеп жасақтаңдар! Кебтуіл, қорчын⁸⁹⁵, торғұтты жасақтағанда түменге толтырып жасақтаңдар!” — деп жарлық етті.

Және кішіктен жасақтауды жарлық етіп: “Мыңдықтарды тағайындағанда, бізге кішіктендерді іріктегенде; түмендік, мыңдық, жүздіктің нойандарының ұлдарынан, төр адамдарының⁸⁹⁶ ұлдарынан білікті, еңсесі биік, біздің маңымызда жүруге лайықтыларын іріктеп кіргізіңдер! Мыңдық нойандарының ұлдары он жолдасы мен бір інісін ертіп келсін! Жүздіктің нойандарының ұлдары кірсе, бес жолдасы мен бір інісін ертіп келсін! Оңдықтың нойандарының ұлдары, жеке адамдардың ұлдары кіргенде үш жолдас, (72-а) бір інісін ертіп, бағынышты мыңдықтың қауымына күш қосуға келсін! Біздің маңымызда жүрушілерді мыңдықтың нойандарының ұлдарынан, он жолдастарынан, текті жүздіктерден сұрыптап, таңдап беріңдер! Әкеден берілген мұрасы, өз қолдарымен тапқан ереуіл ақтасы⁸⁹⁷, мүлкі қанша болса да қосып, [өз] еншілерінен тыс, біздің тұспалдаған тұспал бойынша шамалап жасақтап, жүздіктің нойандарының ұлдарын он жолдасымен болдырып, оңдықтың нойандарының ұлдарын, жеке [қараша] адамдардың ұлдарын үш жолдасымен қоса осы жарғыға сай қосып, өз еншілерінен сыртында солай жасақтап беріңдер!” деп жарлық болдырды.

Мыңдықтың, жүздіктің, оңдықтың нойандары біздің осы жарлықты қалың қауымға жеткізіп, тыңдатсын! Жарлыққа қарсы болған адам айыпталып, жазалансын!

⁸⁹⁴ Кіг – тас, “Күр чулуу мәт” — “күр жар тастай”, “Хүр улс” — “тастай берік (мығым) ұлыс”.

⁸⁹⁵ Qoqčın – садақшы, садақ асынушы күзетші, қару-жарақ күзетуші.

⁸⁹⁶ Tögi-yin kütün – (төр) ұлыс адамы, Б. Я. Владимирцов “dur-yin” — “пейіл” (жақсы көңілмен) деп оқып түсіндірген.

⁸⁹⁷ Egeüil aұta – ақталған (пішілген) айғыр.

Біздің кішіктенге кірген адам айнып, көнбей, біздің қасымызда жүруді қиынсынса, өзге адамды кіргізіп, сол адамды жазалап, көзден таса, аулақ жерге жөнелтейік!”⁸⁹⁸ — деп жарлық қылады.

Жуықтасып, бізге жақын жүріп, үйренейік деп келген адамдарға тосқауыл қоймаңдар!” — дейді.

Қаған жарлық еткен соң, мыңдықтың, жүздіктің, ондықтың нойандарының ұлдарынан сол жарлық бойынша сұрыптап, сексен кебтуіл болдырды. Оны сегіз жүзге толтырды. [Қаған]: “Сегізді мыңға толтырыңдар, кебтуілге кіретіндерді кешіктірмеңдер!” — деп жарлық етті.

“Кебтуілді Иеке Негүрін ағалап, мыңдықты басқарсын!” — деп жарлық етті.

Бұрынғы төрт жүз қорчынды іріктеді. Іріктеп: “Желменің ұлы Есүтүге ағалап, Түдегейдің ұлы Бөкетеймен бірігіп басқарсын!” — деп жарлық етті.

“Торғұт пен қорчын бір топ болып, Есүтүге бір топ қорчынды ағалап кірсін! Ұраттар бір топ қорчынды ағалап кірсін! Албалан бір топ қорчынды ағалап кірсін! Садақ асқан торғұт жеке-жеке Қорчынды солай ағалап кірсін! Қорчынды мыңға толтырып, Есүтүге ағалайтын болсын!” — деп жарлық етті.

“Бұрын Егүле чербидің [қарамағында] болған торғұтты мыңға толтырып, Боғұрчидың ұрпағынан Егүле черби басқарсын!” — деді.

“Тағы бір топ торғұт пен мыңдықты Мұқұлайдың ұрпағынан Бұқа басқарсын!” — деді.

“Ілүкейдің ұрпағынан (73-а) Алчытай бір мың торғұтты басқарсын!” — деді.

“Бір мың торғұтты Түдей черби басқарсын!” — деді.

“Бір мың торғұтты Тоғұлқұ черби басқарсын!” — деді.

“Бір мың торғұтты Жұрчыдайдың ұрпағынан Чанай басқарсын!

Бір мың торғұтты Елчинің ұрпағынан Ақұдай басқарсын!” — деді.

---

⁸⁹⁸ Көзден таса – өлтірейік деген де мағына береді. Көзден таса өлтіріп, о дүниеге жөнелтейік деген ұғым, соның түспалы.

“Бір мың торғұтты, бір мың жеңімпаз баһадүрлерді Арқай Қасыр басқарып,

Ұзақ күнде
Қамал болып,
Алтын тәнімді қорғасын!
Қақтығысқан күнде
Қол бастап,
Қайтпай қылыштассын!” — деп, жарлық етті.

Бұл мыңдық мыңдықтардан сұрыптала келгенде [саны] сегіз мың торғұт болды. Кебтуіл, қорчын бірігіп екі мың болды. Кішіктен түмен болды.

[Қаған] тағы да, жарлық етіп: “Бізден арғы түмен кішіктен құрыштай құрсанып, негізгі ұлы күшке айналсын!” деп жарлық етті.

Тағы да: “Торғұттарды төрт жақтың тұрағын негіз етіп, Бұқай бір топ кішіктенді жасақтап кірсін! Алчытай бір топ кішіктенді басқарып кірсін! Түдей черби бір топ кішіктенді жасақтап, басқарып кірсін! Доғылқұ черби бір топ кішіктенді жасақтап, басқарып кірсін!” — деп жарлық етті.

(73-а) “Кішіктеннің нойаны күзетке кіргенде, өзіне қарасты кішіктендерді түгендеп, күзетте үш күн болып, алмассын! Күзеттегі кішіктен күзет үзсе, күзет үзген адамды үш рет дүрелеңдер! Сол кішіктен қайталап күзет үзсе, жеті рет дүрелеңдер! Сол адам денесі сау болса, кішіктен нойандарымен тіл табыса алмаса, сондай-ақ үш рет күзет үзсе, отыз жеті рет дүре соғу керек, бізбен жүруді қиынсынғаны үшін көзден таса, алыс жерге жөнелтіңдер!” — деп жарлық болдырады.

“Кішіктеннің нойандары, ебүгендер⁸⁹⁹ келесі Кішіктенге осы жарлықты айтып жеткізетін болсын! [Ал, оны] айтып жеткізбесе, кішіктеннің қариялары ағаттық жібергенін білсін!

Жарлықты ести тұра мойындамау, жарлықта көрсеткен күзетті үзу кішіктеннің қателігі саналсын!

⁸⁹⁹ Ebügen – қария. Сарбаздардың тіс қаққан қариялары.